

КАЗАКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН
MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

I. ЖАНСУГІРОВ атындағы ЖЕТІСУ МЕМЛЕКЕТТІК УНИВЕРСИТЕТІ

ХАБАРШЫ

ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ
1997ж. бері жарияланады
Жылына 4 рет шығады



ЖЕТЫСУСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ имени И. ЖАНСУГУРОВА

ВЕСТНИК

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
Издается с января 1997 года
Периодичность – 4 раза в год



ZHETYSU STATE UNIVERSITY named after ILYAS ZHANSUGUROV

BULLETIN

SCIENTIFIC JOURNAL
Founded in 1997
Published 4 times a year

№1(93)

Талдықорған, 2020

ЖМУ ХАБАРШЫСЫ Ғылыми журнал

1997ж. бері шығарылады
ҚР ақпарат және қоғамдық даму
министрлігінде қайта тіркелген.

Қуәлік № KZ42VPY00015763
8 қазан 2019 ж.
ISSN 1813-1123

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ

Бас редактор

География ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі
Қ.М. Баймырзаев

Бас редактордың орынбасары – техника ғылымдарының докторы, профессор **Е.С. Андасбаев**
Жауапты хатшы – биология ғылымдарының кандидаты, доцент
А.С. Бахтаулова

Редколлегия мүшелері:

Қалдияров Данияр Алтаевич – экономика ғылымдарының докторы, Еуразия халықаралық экономикалық академиясының академигі (Қазақстан)

Байғабатова Назгуль Кажимуратовна – тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор м.а., ESCAS және тарихшылар Ассоциациясының мүшесі (Қазақстан)

Карпова Елена Викторовна – психология ғылымдарының докторы, профессор (Ресей Федерациясы)

Килевая Людмила Тимофеевна – филология ғылымдарының докторы (ЕС жүйесі бойынша гуманитарлық ғылымдарының хабилитат докторы), профессор (Польша)

Майлыбаева Гулмира Сабыровна – Ph.D, қауымдастырылған профессор м.а., (Қазақстан)

Петер Финке (Peter Finke) – профессор (Швейцария)

Томм Розанн Янг (Tomme Rosanne Young) – Ph.D (США)

Утегенов Ерлан Казбекович – педагогика ғылымдарының кандидаты, профессор м.а. (Қазақстан)

Федоров Александр Иванович – педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент (Ресей Федерациясы)

Редакция алқасының мекенжайы: 040009, Талдықорған к., Жансүгіров көшесі 187А, І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Ғылым және стратегиялық даму орталығы. 309 каб.

e-mail: zhgu_nauka@mail.ru, **сайт:** <http://vestnik.zhgu.edu.kz/>

Жауапты редактор – Мурыгина С.И.

Компьютерлік калыптаушы – Мұқанова А.Н., мұқабаның дизайнері – Пеньков В.В.

Басуға 07.04.2020 ж. кол қойылды. Әріп түрі «Korinna.kz, Times New Roman». Қалыбы 60x84/8. SvetoCopy қағазы. Таралымы 100 дана. Ш.т.б. 24.37.

І. Жансүгіров атындағы ЖМУ баспа бөлімінде шығарылды

Тапсырыс № 00282

Тапсырыс беруші файлынан басылды

ВЕСТНИК ЖГУ
Научный журнал

Издается с 1997 года
Перерегистрирован Министерством
информации и общественного
развития Республики Казахстан

Свидетельство № KZ42VPY00015763
от 8 октября 2019 г.
ISSN 1813-1123

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Главный редактор

доктор географических наук, профессор, академик НАН РК
Қ.М. Баймырзаев

Зам. главного редактора – доктор технических наук, профессор

Е.С. Андасбаев

Ответственный секретарь – кандидат биологических наук, доцент

А.С. Бахтаулова

Члены редколлегии:

Калдияров Данияр Алтаевич – доктор экономических наук, профессор, Академик Международной экономической академии Евразии (Казахстан)

Байгабатова Назгуль Кажимуратовна – кандидат исторических наук, и.о. ассоциированного профессора, член ESCAS, член Ассоциации историков (Казахстан)

Карпова Елена Викторовна – доктор психологических наук, профессор (Российская Федерация)

Килевая Людмила Тимофеевна – доктор филологических наук (хабilitированный доктор гуманитарных наук по системе ЕС), профессор (Польша)

Майлыбаева Гулмира Сабыровна – Ph.D, и.о. ассоциированного профессора (Казахстан)

Петер Финке (Peter Finke) – профессор (Швейцария)

Томм Розанн Янг (Tomme Rosanne Young) – Ph.D (США)

Утегенов Ерлан Казбекович – кандидат педагогических наук, и.о. профессора (Казахстан)

Федоров Александр Иванович – кандидат педагогических наук, доцент (Российская Федерация)

Адрес редакционной коллегии: 040009, г. Талдыкорган, ул. Жансугурова 187 А, Жетысуский государственный университет им. И. Жансугурова, Центр науки и стратегического развития, каб. 309.

e-mail: zhgu_nauka@mail.ru, **сайт:** <http://vestnik.zhgu.edu.kz/>

Ответственный редактор – Мурыгина С.И.

Компьютерная верстка – Муканова А.Н., дизайн обложки – Пеньков В.В.

Подписано в печать 07.04.2020 г. Гарнитура «Korinna.kz, Times New Roman». Формат 60x84/8. Бумага SvetoCory. Тираж 100 экз. Усл.п.л. 24.37.

Отпечатано в издательском отделе ЖГУ им. И. Жансугурова.

Заказ № 00282

Распечатано с файла заказчика

BULLETIN of ZhSU
Scientific journal

Founded in 1997
Re-registered by the Ministry
of information and public development
of the Republic of Kazakhstan.

Certificate No. KZ42VPY00015763
dated October 8, 2019
ISSN 1813-1123

EDITORIAL BOARD

Main Editor

Doctor of Geographical sciences, Professor, Honorary academician of
the NAS RK

K. Baimyrzayev

Deputy main Editor – Doctor of Technical sciences, Professor

Ye. Andasbayev

Responsible secretary – Candidate of Biological sciences, Associate
Professor **A. Bakhtaulova**

Editorial board members:

Daniyar Kaldiyarov – Doctor of Economic sciences, Professor,
Academician of the International economic academy of Eurasia (Kazakhstan)

Nazgul Baigabatova – Candidate of Historical sciences, Acting Associate
Professor, member of ESSAS, member of the Association of historians
(Kazakhstan)

Yelena Karpova – Doctor of Psychological sciences, Professor (Russian
Federation)

Lyudmila Kil'evaya – Doctor of Philological sciences (habilitated doctor of
Humanities in the EU system), Professor (Poland)

Gulmira Mailybayeva – Ph.D, Acting Associate Professor (Kazakhstan)

Peter Finke – Doctor of Sciences, professor (Switzerland)

Tomme Rosanne Young – Ph.D (USA)

Yerlan Utegenov – Candidate of Pedagogical sciences, Acting Professor
(Kazakhstan)

Alexander Fedorov – Candidate of Pedagogical sciences, Associate
Professor (Russian Federation)

Postal address: 040009, Taldykorkan, 187A Zhansugurov str., Zhetysu state university
named after I. Zhansugurov, Science and strategic development center, office 309.

e-mail: zhgu_nauka@mail.ru; **web-site:** <http://vestnik.zhgu.edu.kz/>

Responsible Editor – S.I. Murygina

Desktop publishing – A.N. Mukanova, Cover Design – V.V. Pen'kov

Signed in print 07.04.2020 г. Typeface «Korinna.kz, Times New Roman». Format 60x84/8. Paper Svetocopy.
Circulation 100 copies. Volume 24.37. pr. sh.

Printed in the ZhSU named after I. Zhansugurov Publishing house.

Order No. 00282

Printed from customer file

**МАЗМУНЫ
СОДЕРЖАНИЕ**

ҚҰҚЫҚТАНУ – ЮРИСПРУДЕНЦИЯ

Ашимова Д.И., Кайнышева М. ҚАНДЫ ЗЕРТТЕУ КЕЗІНДЕГІ СОТ МЕДИЦИНАСЫНЫҢ МҮМКІНДІКТЕРІ.....	12
Айтимов Б.Ж., Карим А.Р. ПОНЯТИЕ И ПРОБЛЕМЫ ПОЛОВОЙ СВОБОДЫ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН И СТРАН СНГ	17
Айтимов Б.Ж., Кумысбек Б.Б. УГОЛОВНАЯ ОТВЕТСТВЕННОСТЬ ЮРИДИЧЕСКИХ ЛИЦ ЗА УГОЛОВНЫЕ ПРАВОНАРУШЕНИЕ.....	20
Баженова М. Д., Мырзалы Т.А. ЖЕДЕЛ ІЗДЕСТІРУ ҚЫЗМЕТІНІҢ ФУНКЦИЯСЫ.....	24
Байжуманова А.М. АДВОКАТТЫҢ АЛҚА БИЛЕР ҚАТЫСУЫМЕН ЖҮРГІЗІЛЕТІН СОТ ӨНДІРІСІНДЕГІ ШЕШЕНДІК ӨНЕРІ.....	29
Жакупова Г.А., Нұрбаева Б.Е. КӘМЕЛЕТКЕ ТОЛМАҒАН СОТТАЛҒАНДАРДЫҢ БАС БОСТАНДЫҒЫНАН АЙЫРУ ТҮРІНДЕГІ ЖАЗАНЫ ӨТЕУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	46
Жангушукова А.З., Жантасова А.К. ӨЗІН-ӨЗІ ӨЛТІРУГЕ ЖЕТКІЗУ ҚЫЛМЫСЫНЫҢ ТМД МЕМЛЕКЕТІ БОЙЫНША ҚАРАЛУЫ.....	49
Ибрагимов К.Б., Курмангазы Б. ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ГОСУДАРСТВЕННО-ЧАСТНОГО ПАРТНЕРСТВА В КАЗАХСТАНЕ: СОСТОЯНИЕ И ПРЕДПОСЫЛКИ.....	53
Коньсбекова М.Р., Ибрайхан А.Е. ЖЕДЕЛ-ІЗДЕСТІРУ ҚЫЗМЕТІН ЖҮЗЕГЕ АСЫРАТЫН ОРГАНДАРҒА КӨМЕК КӨРСЕТЕТІН ҚҰПИЯ КӨМЕКШІЛЕР.....	61
Нурбек Д.Т., Ильясов Ж. ОСОБЕННОСТЬ НАЗНАЧЕНИЯ НАКАЗАНИЯ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИМ В УГОЛОВНОМ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВЕ СТРАН ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ.....	65
Сериев Б.А., Карим А.Р., Абай М.Т. ОПТИМИЗАЦИЯ И УПРОЩЕНИЕ УГОЛОВНОГО СУДОПРОИЗВОДСТВА.....	69
Тинистановна С.С., Сарсенов Ж.Г. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ БІЛІМ БЕРУ САЛАСЫНДАҒЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҮНТҮМАҚТАСТЫҚТЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ ҚАМТУ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	75

Тинистанова С.С., Дарибаев Ф.С.

ҚҰҚЫҚТЫҚ МЕМЛЕКЕТ ПЕН АЗАМАТТЫҚ ҚОҒАМ ТУРАЛЫ ТЕОРИЯЛЫҚ КӨЗҚАРАСТАРДЫҢ НЕГІЗГІ БАҒЫТТАРЫ.....	79
---	-----------

ЭКОНОМИКА – ЭКОНОМИКА

Илимжанова З.А., Сайлауханова Н.О.

ЗАРАБОТНАЯ ПЛАТА КАК ОСНОВНАЯ ФОРМА МОТИВАЦИИ ТРУДА РАБОТНИКА В УСЛОВИЯХ РЫНОЧНОЙ ЭКОНОМИКИ.....	88
---	-----------

Кереева А.Р., Гаджиев Ф.А.

ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙДА ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ БУХГАЛТЕРЛІК ЕСЕПТІҢ ДАМУ БОЛАШАҒЫ.....	92
---	-----------

Шин С.А.

АНАЛИЗ РИСКОВ ИНФОРМАЦИОННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ НА ПРЕДПРИЯТИИ.....	97
--	-----------

ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР – ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ

Байгабатова Н.К., Битлеуова М.К., Ашимова Д.И.

ГРАЖДАНСКАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ МОЛОДЕЖИ АЛМАТИНСКОЙ ОБЛАСТИ: НЕКОТОРЫЕ РЕЗУЛЬТАТЫ ИССЛЕДОВАНИЯ.....	106
--	------------

Байгабатова Н.К., Муталив Г.

ҚАПАЛ ӨНІРІНІҢ ТАРИХИ ЕСКЕРТКІШТЕРІ МЕН КИЕЛІ ОРЫНДАРЫ...	113
--	------------

Байжуманов Б.К.

МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ОТАНШЫЛДЫҚ МӘДЕНИЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ МӘСЕЛЕСІ.....	120
---	------------

Буланов Е.О., Сұлтанова Н.А.

ТОҚТАР ӘУБӘКІРОВ ПЕН ТАЛҒАТ МҰСАБАЕВТЫҢ ҒАРЫШТАНУ ҒЫЛЫМЫНЫҢ ДАМУЫНА ҚОСҚАН ҮЛЕСТЕРІ.....	125
---	------------

Baibolatova M.

THE METHODS OF LEARNING FOREIGN LANGUAGE AND THE EFFECTIVE WAYSTO IMPROVE LISTENING, SPEAKING, READING AND WRITING SKILLS.....	129
---	------------

Джакыпбекова М., Скиндинова Ж.

“ҚОБЫЛАНДЫ БАТЫР” ЖЫРЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ.....	133
---	------------

Zhilkibayeva A.

USING NEW TECHNOLOGIES IN THE PROCESS OF TEACHING FOREIGN LANGUAGES.....	137
---	------------

Кожажулов С.К., Смагулова Л.А., Дюсенбекова Ж.М.

ЭЛЕКТРОНДЫ ЦИФРЛЫ ҚҰРАЛДАР НЕГІЗІНДЕ «АБАЙТАНУ»	
--	--

КУРСЫН ОҚЫТУ.....	140
Есимкулов Б.Н., Есимкулова А.Б., Мухаметбек А. ТИПОЛОГИЯ ЛЕКСИЧЕСКИХ ЗНАЧЕНИЙ СЛОВ И СОЧЕТАЕМОСТЬ....	145
Самекбаева Э.М., Ербол М. ШӘКӘРІМ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ КИІМ-КЕШЕК АТАУЛАРЫ.....	152
Толамисов А.Г., Жексенеков А.Н. ЖЕТІСУ ӨЛКЕСІНЕ ҚАЗАҚ ӘСКЕРІНІҢ ЖӘНЕ ОРЫС ШАРУАЛАРЫНЫҢ ҚОНЫС АУДАРУЫ.....	157

**ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯ
ПЕДАГОГИКА И ПСИХОЛОГИЯ**

Ақхожин С.Ә., Өмірбекова А.С. ЖЕТІСУ КОМПОЗИТОРЛАРЫНЫҢ ХОРҒА АРНАЛҒАН ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ТӘРБИЕ БЕРУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	164
Бокашева А.К. МУЗЫКАЛЫҚ ШЫҒАРМАЛАР АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРҒА РУХАНИ ТӘРБИЕ БЕРУ.....	169
Жолтаева Г.Н., Альменбетова Қ.Ж. БОЛАШАҚ БАСТАУЫШ СЫНЫП МҰҒАЛІМДЕРІН ОҚУШЫЛАРДЫҢ МАТЕМАТИКАЛЫҚ ҚАБІЛЕТТЕРІН ДАМЫТУҒА ДАЯРЛАУДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ АЛҒЫШАРТТАРЫ.....	174
Тұлымшакова Г.Д. МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ МЕКЕМЕЛЕРДЕ М. МОНТЕССОРИИ ӘДІСІ БОЙЫНША БАЛАЛАРДЫ ДАМЫТУДЫҢ МАҢЫЗДЫ АСПЕКТІЛЕРІ.....	179

CONTENT

JURICPRUDENCE

Ashimova D., Kainysheva M. CONSIDERATION OF THE SUICIDAL CRIME BY CIS STATE.....	12
Aitymov B., Karim A. THE CONCEPT AND PROBLEMS OF SEXUAL FREEDOM IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN AND CIS COUNTRIES.....	17
Aitymov B., Kumysbek B. CRIMINAL RESPONSIBILITY OF LEGAL ENTITIES FOR CRIMINAL OFFENSES.....	20
Bazhenova M., Myrzaly T. FUNCTIONS OF THE THEORY OF OPERATIONAL INVESTIGATIVE ACTIVITY.....	24
Bayzhumanova A. LAWYER'S ARRANGEMENT IN LEGAL PROCEEDINGS WITH PARTICIPATION OF SESSIONALS.....	29
Zhakupova G., Nurbaeva B. FEATURES OF SENTENCING OF PENALTY FREEDOM BY MINORS CONDEMNED.....	46
Zhangushukova A., Zhantasova A. CONSIDERATION OF THE SUICIDAL CRIME BY CIS STATE.....	49
Ibragimov K., Kurmangazy B. LEGAL REGULATION OF STATE-PRIVATE PARTNERSHIP IN KAZAKHSTAN: STATUS AND BACKGROUND.....	53
Konysbekova M., Ibraykhan A. PERSONS PROVIDING CONFIDENTIAL ASSISTANCE TO AUTHORITIES CARRYING OUT OPERATIVE-RESEARCH ACTIVITIES.....	61
Nurbek D., Iliysov Zh. THE PECULIARITY OF SENTENCING MINORS IN THE CRIMINAL LAW OF THE COUNTRIES OF CENTRAL ASIA.....	65
Seriev B., Karim A., Abai M. OPTIMIZATION AND SIMPLIFICATION OF CRIMINAL PROCEEDINGS.....	69
Tinistanova S., Sarsenov Zh. ISSUES OF LEGAL SUPPORT OF INTERNATIONAL COOPERATION OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN IN THE FIELD OF EDUCATION.....	75
Tinistanova S., Daribayev G. THEORETICAL VIEWS OF THE LEGAL STATE AND CIVIL SOCIETY.....	79

ECONOMICS

- Ilimzhanova Z., Sailaukhanova N.
WAGES AS THE MAIN FORM OF EMPLOYEE MOTIVATION IN A MARKET ECONOMY..... 88
- Kereyeva A., Gadzhiev F.
PROSPECTS FOR THE DEVELOPMENT OF ACCOUNTING IN KAZAKHSTAN IN MODERN CONDITIONS..... 92
- Shin S.
INFORMATION SECURITY RISKS ANALYSIS AT THE ENTERPRISE..... 97

HUMANITIES

- Baigabatova N., Bitleuova M., Ashimova D.
CIVIC IDENTITY OF YOUNG PEOPLE IN ALMATY REGION: SOME RESULTS OF THE RESEARCH..... 106
- Baigabatova N., Mutaliv G.
FAMOUS MONUMENTS AND SIGHTS LOCATED IN THE REGION OF KAPAL..... 113
- Baizhumanov B.
PROBLEMS OF FORMATION OF SCHOOLS STUDENTS' PATRIOTIC CULTURE..... 120
- Bulanov E., Sultanova N.
CONTRIBUTION OF TOKTAR AUBAKIROV AND TALGATE MUSABAYEV TO THE DEVELOPMENT OF SCIENCE OF COSMONAUTICS..... 125
- Baibolatova M.
THE METHODS OF LEARNING FOREIGN LANGUAGE AND THE EFFECTIVE WAYS TO IMPROVE LISTENING, SPEAKING, READING AND WRITING SKILLS..... 129
- Jakypbekova M., Skindirova Zh.
RESEARCH OF EPOS "KOB LANDY BATYR"..... 133
- Zhilkibayeva A.
USING NEW TECHNOLOGIES IN THE PROCESS OF TEACHING FOREIGN LANGUAGES..... 137
- Kozhagulov S., Smagulova L., Dyusenbekova Zh.
TRAINING IN THE COURSE "ABAYTANU" ON THE BASIS OF ELECTRONIC AND DIGITAL MEANS..... 140
- Esimkulov B., Esimkulova A.B., Mukhametbek A.
TYPOLOGY OF LEXICAL MEANINGS AND COMPATIBILITY..... 145

Samekbaeva E., Yerbol M.
THE NAME OF THE CLOTHES IN THE WORKS OF SHAKARIM..... 152

Tolamisov A., Zheksenbekov A.
**RELOCATION OF RUSSIAN PEASANTS AND THE KAZAKH ARMY IN THE
 ZHETYSU REGION.....** 157

PEDAGOGY AND PSYCHOLOGY

Akhozin S., Omirbekova A.
**PECULIARITIES OF NATIONAL EDUCATION IN THE CHORAL WORKS OF
 COMPOSERS OF THE SEMIRECHENSK.....** 164

Bokasheva A.
**MUSICAL WORKS AS A MEANS OF SPIRITUAL AND MORAL EDUCATION
 OF STUDENTS.....** 169

Zholtaeva G., Almenbetova K.
**PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL PREREQUISITES FOR THE
 PREPARATION OF FUTURE PRIMARY SCHOOL TEACHERS FOR THE
 DEVELOPMENT OF MATHEMATICAL ABILITIES OF STUDENTS.....** 174

Tulymsyakova G.
**THE MOST IMPORTANT ASPECTS OF CHILD DEVELOPMENT
 ACCORDING TO THE METHOD OF M. MONTESSORI IN PRESCHOOL.....** 179

ҚҰҚЫҚТАНУ

ЮРИСПРУДЕНЦИЯ

JURISPRUDENCE

ҚАНДЫ ЗЕРТТЕУ КЕЗІНДЕГІ СОТ МЕДИЦИНАСЫНЫҢ МҮМКІНДІКТЕРІ

Ашимова Д.И., Кайнышева М.

Бұл мақалада қанды зерттеу кезіндегі сот медицинасының мүмкіндіктері, қан іздерін алу және оларды зерттеуге жіберуі қарастырылған.

Кілт сөздер: қан дақтары, қан іздері, сот медицинасы, зерттеу.

Қан дақтарын зерттеу айғақты заттарға сараптама жасаудың ең жиі кездесетін түрі болып табылады және осындай барлық сараптамалардың 80%-іне жуық болады. Қан дақтарына сот-медицина сараптамасын жүргізудің ерекше ауыр қылмыстарды: кісі өлтіруді, зорлауды, денеге жарақаттар салуды тергеген кезде зор маңызы бар.

Қан дақтары дұрыс табылып, сарапталған, ол алынып, арнаулы зерттеуден өткізілгеннен кейін ғана іс бойынша айғақты заттарға айналатындығын дәл көрсету қажет.

Қан дақтарын көлемі мен пішіні жағынан мынадай түрлерге бөлуге болады:

1. қан тамшысының жалпақ жерге тамғандағы дақтары;
2. қан тамшысының еңіс беткейге шашырауынан немесе тамуынан түскен дақ;
3. қанның аққан іздері;
4. қан ластаған және жұққан жерлер;
5. саусақтардың, табанның және басқа заттардың таңбалары;
6. түрлі заттарға сіңіп қалған дақ;
7. жайылған қан;
8. қан жуылған су мен басқа да сұйықтардағы қан іздері («жуынды сулар»).

Қан іздерінің көлемі мен пішініне қарап, олардың қалай пайда болғаны туралы, демек, оқиғаның белгілі бір мән-жайы туралы пікір айтуға болады. Мысалы, жалпақ жерге тамған қан тамшысының шашырау дәрежесіне қарап, оның қандай биіктіктен тамғанын байқауға болады. Ал қан еңіс беткейге тамғанда ол леп белгісі сияқты көрінеді, оның сүйір ұшы тамшының тамған жағына қарап тұрады. Қан тік қабырғаға (затқа) тамғанда оның аққан ізі болады. Қан ластаған және жұққан жерлер қан тиген қолмен әлдебір заттарды ұстағанда, қан ізін сүлгімен, шүберекпен, т.б. сұрткенде пайда болады. Қанның жайылуы оқиға болған жерді қарардан бұрын көп қан аққанын дәлелдейді [1].

Саусақтардың, табанның, аяқ киім ұлтанының таңбалары түріндегі қан іздерінің криминалистік маңызы зор, өйткені олар арқылы кісі өлтірушіні немесе оқиғаға басқа қатысушыны анықтауға болады. Қан іздерін сумен немесе басқа сұйықтармен жуу, киім-кешекті, т.б. жуып тазарту арқылы жойып жіберуге әрекет жасалады. Кейде оқиға болған жерде (тұрғын жайда) қан ізін жою үшін еденнің қайта сырлануы, тұсқағаздарды қайта жапсыру, жиһаздың бетін ауыстыру сияқты әрекеттер жасау да кездеседі. Сондықтан бірқатар жағдайларда қан іздерін табу көп қиындық келтіреді.

Қан дақтарын табудың қиындауы олардың түсі өзгеруіне де байланысты болуы мүмкін. Қан дақтары гемоглобиннің жайкүйіне қарай әр түрлі түс алуы ықтимал, ал гемоглобин дақтар ескіріп, кепкенде, сондай-ақ ылғалдың, жарықтың, т.т. әсерімен бұзылады да, дақ түсінің өзгеруіне әкеп соғатын жаңа қосылыстар (дериваттар) пайда болады.

Бірқатар жағдайларда қан іздерін анықтау қан іздері түскен заттың ерекшеліктеріне байланысты қиындай түседі. Мысалы, түсі қан дағына ұқсайтын түкті матадан қан ізін табу едәуір қиын. Сондықтан айғақты заттардан қан іздерін табу үшін оларды бүйірден жасанды жарық түсіріп, үлкейткіш шынының көмегімен қосымша тексеру, ультракүлгін сәулемен немесе спектрдің көзге көрінетін бөлігі сәулелерінде люминесценттік талдау жасау жолымен зерттеу жүргізіледі. Оқиға болған жерде зерттеудің кейбір бағдар беретін химиялық әдістері де (бензидинмен және сутегінің асқын тотығымен сынама жасау)

қолданылуы мүмкін.

Қан сияқты дақтар табылып, сипатталғаннан кейін оны зерттеу үшін лабораторияға жіберіп алу қажет. Егер қан дақтары табылған зат үлкен болмаса, ол тұтас алынады. Мұндай іздер үлкен заттардан табылған жағдайда олардың бір бөлігі алынады.

Қан іздерін зерттеген кезде сараптаманың шешуіне қойылатын негізгі сұрақтар мыналар:

- 1) дақта қан бар ма?
 - 2) ол адамның қаны ма, әлде жануардың қаны ма (қанның түрі)?
 - 3) қан қай топқа жатады (қанның белгілі бір адамдардыкі екенін бекерге шығару)?
- Сонымен бірге кейде басқа мәселелерді де шешуге тура келеді, олар мыналар:

- 1) қан іздерінің қашан түскенін анықтау;
- 2) қанның неден аққанын анықтау;
- 3) аққан қан мөлшерін анықтау;

Топтық факторлар құрғатылған қаннан да анықталады. Құрғақ қандағы агглютининдер олардың бастапқы титрының бірнеше күннен бірнеше жылға дейінгі жоғары болуына байланысты сақталады. Шіру және сыртқы жағдайдың (жоғары температураның, ультракүлгін радиацияның, т.б.) қандай да болсын бүлдірушілік әрекеті болмаған жағдайда құрғақ қандағы агглютиногендер ондаған, жүздеген, тіпті мыңдаған жылдар бойы сақталады. Құрғақ қандағы агглютининдер, бір жағынан, стандартты эритроциттермен, екінші жағынан, қан дағынан сорылып алынған заттар (экстрагирование әдісі) немесе қан қабықтары арасындағы агглютинация (қан астына шыны салу) реакциясы арқылы анықталады.

Дақтардағы қанның топтық ерекшелігін зерттеудің сот-медицина тәжірибесіне енгізілуі лабораториялардың сарапшылары шешетін мәселелер ауқымын кеңейтуге» мүмкіндік берді.

Қан дақтарын зерттеу кезінде басқа мәселелерді шешу. Дақтардағы қанның қай жынысқа жататындығын анықтау. Қанның белгілі бір адамға жату мүмкіндігі туралы мәселені шешу үшін қылмыс жасады деп айыпталушы мен одан жәбірленушінің жынысы бірдей болмаған жағдайларда қанның қай жынысқа жататындығын анықтау пайдаланылуы мүмкін. Бұл әдіс еркектер мен әйелдердің сегментоядролық лейкоциттері ядроларының құрамындағы айырмашылықтарды анықтауға негізделген.

Зерттеу әдістемесі қан дақтарынан лейкоциттердің ядроларын алу, оларды гемоглобин мен концентрацияланудан жуып тазарту және боялған препаратты дайындау мен оны микроскоп арқылы қарау кезеңдерінен тұрады.

Дұрыс қорытынды жасау үшін бұзылмаған лейкоциттерді көп мөлшерде зерттеу керек, ал мұны барлық уақытта бірдей, әсіресе, қанның зерттелетін іздері болған жағдайда істеу мүмкін емес. Бұл арада жыныстық дамуында туа біткен ауыт-қулары жоқ, дені сау адамдардың қаны бойынша ғана жынысты анықтауға болатынын атап өткен жөн.

Қан дақтары бойынша екіқабаттықты анықтау. Бұл мәселені шешу қанның қай жынысқа жататындығын анықтау кезінде қосымша белгі ретінде маңызды болуы мүмкін. Сонымен бірге кейде әйелдің бұрын екіқабат болғанына диагноз қоюға тура келеді. Бұл, әсіресе, әйел босанғаннан немесе түсік жасатқаннан кейін бірсыпыра уақыт өткен жағдайда қажет болады.

Сот медицинасы әдебиетінде әйелдің екіқабат екеніне және бұрын бала туғанына диагнозды екіқабат және бала тапқан әйелдер қанының лейцинаминопептидазасы мен окситоциназасының ерекшеліктері негізінде қою жөніндегі жұмыстар мәлім.

Қанның қай жерден аққанын анықтау. Кейбір жағдайларда қанның не себепті аққанын, қай жерден аққанын анықтауға тура келеді. Бұл орайда қанның дене терісінен ағуы немесе етеккір келуі салдарынан, мұрыннан, асқазаннан, өкпеден, т.б. ағуы мүмкін екенін ескеру керек. Қанның қай жерден аққанын анықтау, негізінен алғанда, белгілі бір қан аққан жерге тән әр түрлі қоспаларды морфологиялық жағынан зерттеу арқылы анықтауға

негізделеді.

Қан дақтарының қашан түскенін анықтау қан іздерінің белгілі бір оқиғаға байланысын анықтауға немесе оны бекерге шығаруға көмектеседі. Лабораториялардың сарапшылары алдына бұл мәселенің қойылуы жиі кездеседі, бірақ ол көп жағдайда қанағаттандырыла бермейді. Мұның себебі, дақтың, белгілі бір өзгерістері оның көп бұрын түскеніне ғана емес" сонымен қатар қан дақтарының қандай жағдайларда (температура, жарық, ылғалдылық дақ түскен заттың қасиеттері, т.т.) болғанына да байланысты. Ал бұл факторлар ешқашан ескерілмейді деуге болады.

Қан дақтарының қашан түскенін анықтау үшін дақтарды суда және басқа нәрседе еріту, дақтардың түсін өзгерту, әр түрлі ферменттердің белсенділігін анықтау, гемоглобиннің метгемоглобинге көшу дәрежесін анықтау, т.б. керек. Қан дағының айналасындағы ұлпада қан хлоридінің диффузия процесін анықтауға негізделген хлоридтік әдіс те бар. Алайда ылғалдылық жоғары болған жағдайда хлоридтер диффузиясының шапшаңдығы артады да, дақ мерзіміне байланысы шамалы болады.

Дақ түсірген сұйық қан мөлшерін анықтау мәселесі қанның құрғақ қалдығын және оны сұйық қанға шағып есептеу негізінде шешіледі. Құрғақ қалдық қан дағы мен ол түскен заттың көлемі бірдей жерлерінің салмағын салыстыру жолымен немесе дақтан қанды сілтілі ерітінділермен алу арқылы анықталады. Бұл әдістердің бәрі белгілі бір дәрежеде ғана анықтама жасауға мүмкіндік береді.

Дақтардағы қанның нәрестенікі немесе ересек адамдыкі екенін анықтау. Бала өлтірілген немесе қылмысты жасалған жағдайларды тергеу кезінде айғақты заттардағы қанның шарананыкі (сәбидікі) немесе ересек адамдыкі екенін анықтау қажет болуы ықтимал. Мұны анықтау шарана мен ересек адам гемоглобинінің сілтілер әсеріне төзімділігінің әр түрлі болуына негізделеді: сілті денатурациясына шарананың гемоглобиніне қарағанда ересектер гемоглобинінің төзімділігі азырақ болады. Бұл орайда қан дақтарының түскенінен кейін көп уақыт өтпеген жағдайда ғана дұрыс нәтиже алынуы мүмкін.

Оқиға болған жерді тексеру хаттамасында байқалғаннан, тексерілгеннен және бекітілгеннен кейін қанға күдікті іздер алынып, сараптамаға жіберіледі.

Бұл ретте іздердің табылғанына кепілдік беретін сақтық шаралары қолданылады.

Киім заттары, аяқ киім, қылмыс құралдары және қанға ұқсас дақтары бар басқа да шағын заттар, әдетте, тұтас жіберіледі. Бұл сарапшыға дақтардың орналасуы мен формасында жақсы бағдарлануға, демек, олардың пайда болу механизмін түсінуге мүмкіндік береді [2].

Дақтар үлкен заттарда (еден, шкаф) орналасқан кезде заттың қан іздері бар бөлігі және іздері жоқ бөлігі (бақылау зерттеуі үшін) алынады.

Көркемдік құндылығы бар заттардан (суреттерден, мүсіндерден) қан дақтары қырнау арқылы немесе жуу жолымен алынады.

Өткір таза скальпельмен немесе жұқа пышақпен алдымен кеуіп қалған бөлшектер мен қыртыстарды алады, содан кейін өткір бұрышта скальпельді орналастырып, іздін қалған бөлігін алады. Бұл ретте дақ тасушы затты қозғамауға тырысады.

Тік беттен қыртыс скальпельдің қозғалыстарымен төменнен жоғарыға қарай жүргізіледі, ал сіңірілетін бөлшектер алдымен скальпельдің жиілігіне, содан кейін пакетке түседі.

Шаю даққа дәкені немесе сумен (қайнатылған немесе тазартылған) немесе физиологиялық ерітіндімен суланған сүзгіш қағазды салу арқылы жүргізіледі.

Дымқыл дәкені немесе сүзгіш қағазды біраз уақытқа даққа немесе олар толық ерігенше және қан сіңірілгенге дейін даққа сәл қысады немесе ысады. Содан кейін дәке немесе сүзгі қағазды бөлме температурасында кептіреді және зерттеуге жібереді.

Қабырғаның сылағында орналасқан қан дақтары, әдетте, міндетті түрде таза, қансыз учаскелерді (бақылау үшін) қамтитын сылақтың бөлігін кесіп алады.

Сылақтың бөліктерін алу мүмкін болмаған ерекше жағдайларда дақты қырып алады (сылақтың ең аз ықтимал санымен). Қабырғаның бетіндегі дақтың жанындағы сылақтың бөлігін бақылау үшін қырып алады. Алынған қырындыларды қағазға орайды және арнайы бланкілерге тиісті жазбалар жазады және зерттеуге жібереді.

Жерде, құмда қан дақтары болған кезде оларды топырақпен бірге қан ену тереңдігінен алады, қағазға немесе өзге де буып-түю материалына орайды. Бақылау үшін зертханаға міндетті түрде қан сіңірілмеген, қан дақтарының жанында алынған топырақ үлгісі жіберіледі.

Қарда қан дақтары табылған жағдайда оларды мүмкіндігінше аз мөлшерде қар алып, тарелка немесе басқа да ыдыстың түбіндегі бірнеше қабатқа салынған дәке салады.

Қар салынған ыдысты жылы бөлмеге әкеледі. Қар еріген кезде қан дәкеге сінеді, содан кейін бөлме температурасында кептіріледі және зерттеуге жібереді. Бақылау үшін зертханаға қансыз пайдаланылған дәкенің үлгісін де жібереді. Дәкедегі қан дақтары мен оның үлгісі бір-бірінен бөлек оралады.

Егер қан бар заттар ылғалды күйде болса, оларды сараптамаға жіберер алдында құрғату қажет, әйтпесе қан шіруі мүмкін, ал бұл оны зерттеуді қиындатады немесе мүмкін емес етеді. Тікелей күн көзі түсуінен қорғау үшін, кептіруді бөлме температурасында жүргізеді.

Қан дақтары бар заттай дәлелдемелерді жоғары температурадан, үйкелуден, ылғалдан, бөгде заттардың түсуінен қорғау қажет [3].

Заттай дәлелдемелерде қанның оқиғаның нақты қатысушыларына тиесілігін анықтау қажет болған жағдайда тергеуші ҚПК-нің 262-бабына сәйкес («Үлгілерді алудың негіздері») жәбірленушілерден, айыпталушылардан қан үлгілерін алуды ұйымдастырады және оларды оқиға болған жерде алынған заттармен бірге зерттеуге жібереді. Қан үлгілерін алу тергеушінің қаулысы негізінде жүргізіледі, хаттамамен ресімделеді.

Хаттамада: кімнің ұсынысы бойынша қан алынады; қайда, кім және қашан өндіреді; ол кімнен алынды (тегі, аты, әкесінің аты, туған жылы, тұрғылықты жері, жеке куәліктің нөмірі және кім берді); қандай мөлшерде және қандай тәсілмен алынғаны көрсетіледі.

Хаттамаға тергеуші, қан алған дәрігер, қан алу кезінде қатысқан зертхана қызметкерлері және қан алынған адам қол қояды. Хаттама екі данада жасалады, оның біреуі тергеушіде қалады, екіншісі - қан үлгілерімен бір мезгілде сот-медициналық зертханаға жіберіледі.

Қан үлгілерін саусақтан немесе тамырдан (4-5 мл) алады. Егер алынған қан салыстырмалы түрде тез зертханаға жеткізілуі мүмкін болса, оны дәнекерленген Пастер пипеткасымен немесе пробиркамен жібереді.

Пипеткаға немесе пробиркаға қан алынған адамның тегі, аты және әкесінің аты, қан алған күні және қан алған адамның қолы көрсетілген затбелгі жапсырылады; ыдысты мақтамен және қағазбен орайды, қатты ыдысқа салып, мөрленеді. Қан ұзақ тасымалданған жағдайда, ол бірнеше қабатқа салынған таза дәкенің бір бөлігін сіңіреді, содан кейін кептіреді және мөрленген түрде зертханаға жібереді (зерттеу үшін көлемі 5-6 см² дәкеге дақ қажет). Бақылау үшін таза дәке бір мезгілде жіберіледі.

Сот-медициналық зертханаға қан алу кезінде құжаттардың негізінде үлгілерді беру үшін келген адамдардың түпнұсқалығын анықтайды және барлық деректерді (жеке куәліктің нөмірі, кім берді, қайда тіркелген, тегі, аты, әкесінің аты және туған жылы) қорытындыға енгізеді.

Егер үлгілерді алу тергеушінің немесе қан алған адамның жеке басын куәландыратын сот қызметкерінің қатысуымен жүргізілсе, онда жоғарыда көрсетілген деректер қорытындыда тіркелмейді.

Белгілі бір жағдайларда тергеушіге заттай дәлелдемелер жіберілген сарапшыға мәйіттерден қан үлгілерін беруге тура келеді.

Мәйіттен қанды ашып қарауды жүргізген сот-медициналық сарапшы немесе басқа

дәрігер (патологоанатомиялық зерттеуге рұқсаты бар) алады.

Қан дақтары бар заттарды буып-түю мен сараптамаға жіберуді тергеуші жүргізеді [4].

Қанның болуы күдікті заттай дәлелдемелерді сот-медициналық сарапшының шешуіне жібергенде мынадай сұрақтар қойылуы мүмкін:

- Заттай дәлелдегі қандай да бір дақта қан бар ма?
- Қан адамға немесе жануарға жатады ма. Егер бұл қан адамның қаны болмаса, онда ол қай жануардан шықты?
- Заттай дәлелдемедегі (қан тобына қарай) қан белгілі бір адамға тиесілі бола ала ма?
- Ер немесе әйел адамға қан заттай дәлелдеме ретінде тиесілі ме?
- Жаңа туған нәрестеге немесе ересек адамға қан заттай дәлелдеме ретінде тиесілі ме?
- Қанның аймақтық шығу тегі қандай?
- Қан дақтарының пайда болу мерзімін анықтау?
- Зақымдану және оның пайда болған іздері кезінде төгілген қан мөлшерін анықтау керек пе?
- Жүкті әйелге немесе босанушыға қан тиесілі ма?
- Тірі адамның немесе мәйіттің қанымен дақ пайда болды ма?

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Сот-сараптама қызметі туралы Қазақстан Республикасының Заңы 2017 жылғы 10 ақпандағы № 44-VI ҚРЗ // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1700000044>
2. Судебная медицина и судебно-медицинская экспертиза. Национальное руководство. - М.: ГЭОТАР-Медиа, 2014. - 740 с.
3. Дерягин, Г. Б. Половые преступления (расследование и судебно-медицинская экспертиза): моногр. / Г.Б. Дерягин. - М.: Щит-М, 2016. - 304 с.
4. Поляков, Н. Л. Наставление для производства судебно-медицинской экспертизы (краткое руководство для врачей) / Н.Л. Поляков. - М.: Государственный Институт усовершенствования врачей имени С.М.Кирова, 2016. - 190 с.

ВОЗМОЖНОСТИ СУДЕБНОЙ МЕДИЦИНЫ ПРИ ИССЛЕДОВАНИИ КРОВИ

Ашимова Д.И., Кайнышева М.

В данной статье рассматриваются возможности судебной медицины при исследовании крови, получение следов крови и направление их на исследование.

Ключевые слова: *пятна крови, следы крови, судебная медицина, исследование.*

CONSIDERATION OF THE SUICIDAL CRIME BY CIS STATE

Ashimova D., Kainysheva M.

This article discusses the possibilities of forensic medicine in the study of blood, obtaining traces of blood and sending them to the study.

Key words: *blood stains, blood traces, forensic medicine, research.*

Мақаланың редакцияға келіп түскен күні: 08.02.2020ж.

ПОНЯТИЕ И ПРОБЛЕМЫ ПОЛОВОЙ СВОБОДЫ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН И СТРАН СНГ

Айтимов Б.Ж., Карим А.Р.

Половая свобода или половая неприкосновенность является одной из актуальных проблем в современном мире. Человек существо социальное и он глубоко связан с обществом в котором он живет. Практически никто не может нормально существовать в полной изоляции. В процессе развития социальных взаимоотношений у людей возникают определенные права, свободы и обязанности. Одна из важнейших свобод- является половой неприкосновенностью и право самостоятельно выбирать партнера, ведь она становится объектом преступления сексуального характера.

Ключевые слова: *Половая свобода, действия сексуального характера, мужеложство, лезбиянство, половое сношение.*

Данная статья посвящена изучению понятия и о проблем половой свободы в Республике Казахстан и стран СНГ.

Половая свобода и ее неприкосновенность охраняется Конституцией и законами Республики Казахстан и естественно они являются ее гарантом.

Половая свобода в разных источниках трактуется по-разному. Это право человека самостоятельно выбирать партнера для сексуальных отношений, то есть самостоятельное самоопределение человека.

Половая свобода в Казахстане является конституционным и правовым правом личности, а также охраняется и гарантируется Конституцией Казахстана. Уголовное законодательство (статьи 120-124 Уголовного кодекса) защищает эти права, запрещая совершать действия, противоречащие сексуальной морали общества.

Преступления против сексуальной свободы и ее возникновения.

Сегодня с преобразованиями во всех областях, и особенно с улучшением цифровых инноваций, мораль молодого поколения также была значительно разрушена. Падение моральных принципов и духовных ориентиров крайне негативно сказывается на становлении молодого поколения. Особое внимание следует обратить на то, что данный факт негативно сказывается на сознании и стереотипах сексуального поведения в обществе. Искажение сексуальной морали. Удовлетворение сексуальных потребностей все чаще осуществляется незаконным путем. Вопрос о защите прав и законных интересов личности в сфере сексуальных отношений привлек внимание общественности в последние годы.

Профессор И. И. Карпец отмечал, что «мало внимания уделяется очень сложным проблемам, связанным с совершением сексуальных преступлений. Непонятный " позор " мешает специалистам уголовного права, тогда как в практике работы органов много двусмысленности в квалификации и в определении умысла, субъекта многих составов этих преступлений и т. }

С этим мнением можно и согласиться, так как именно толкование закона обычно путает применение закона, загоняя его в туманность и неопределенность. Что, в свою очередь, негативно сказывается на расследовании дел, связанных с сексуальной свободой.

Условно преступления против сексуальной свободы можно разделить на две группы. Первая группа преступлений против сексуальной свободы достигла определенного возраста (16 лет). К ним относятся изнасилование (статья 120 Уголовного кодекса), насилие сексуального характера (статья 121 Уголовного кодекса), принуждение сексуального характера (статья 123 Уголовного кодекса). {1} }

Вторая группа преступлений-половое сношение или иные сексуальные действия с

лицом, не достигшим 16 лет (ст. 122 УК РФ), Подкуп несовершеннолетних (ст. 124 УК РФ). Ниже мы рассмотрим каждый из них отдельно. {1}}

Изнасилование считается одним из самых тяжких преступлений среди претендентов на половую идентичность. Согласно ст. 120 УК РФ-это половые отношения с применением насилия или с угрозой его применения потерпевшему или другим лицам либо с использованием беспомощного состояния потерпевшего. {1}. Изнасилование можно считать законченным с самого начала полового акта, независимо от его физиологического завершения и последствий. Покушение на изнасилование рассматривается как любое сексуальное действие насильственного характера, направленное против воли жертвы. То есть: восстановление истцом нанесения ему телесных повреждений, побоев, связывания, приведение в действие бессознательного (беспомощного) состояния, принуждение принять позу, способствующую совершению полового акта, но половой акт к этому совершенному, не был совершен по причинам, не зависящим от виновного, от обстоятельств, например, в результате сопротивления потерпевшего, вторжения посторонних и др. При этом действия автора должны квалифицироваться по совокупности ч. 3 ст. 30 и соответствующей части статьи. 120 ук рф. Насилие, применение которого подавляет волю и сопротивление жертвы и заставляет ее подвергаться сексуальным домогательствам насильника. Насилие также можно разделить на две части: физическую и психическую. Физическое насилие может быть связано с болью, в результате которой жертва, во избежание более тяжелых последствий, будет вынуждена повиноваться насильнику или если жертва была поставлена в положение, в котором она будет лишена возможности сопротивляться насилию. Аналогичные формы насилия могут заключаться в избивании, причинении вреда здоровью, связывании или сковывании жертвы наручниками, насильственном обнажении половых органов. Психическое насилие влияет несколько иначе. Это риск немедленного физического насилия в случае несоблюдения. Психическое насилие может выражаться угрожающими жестами руки, демонстрацией оружия, в словесной форме. При половом акте с жертвой, находящейся в состоянии опьянения или наркотического опьянения, беспомощной в этих случаях может быть признана только та степень опьянения, которая лишала жертву возможности оказать сопротивление преступнику.

Под актами насилия сексуального характера следует понимать-муж, лесбиянство или иные акты сексуального характера с применением насилия или с угрозой его применения потерпевшему (потерпевшему) или другим лицам или с использованием беспомощного состояния потерпевшего (потерпевшего) . Если то же самое относится и к свободной сексуальности, как и ко всем другим кодексам в Казахстане, то за одни и те же факты совершаются группой лиц с умыслом, США с угрозой смерти, а также совершенными с особой жестокостью по отношению к жертве (жертве) или другим лицам, повлекшим за собой заражение жертвы (жертвы) венерическим заболеванием, совершенные неоднократно предусматривают более суровое наказание, которое наводит на мысль о том, что эти действия являются отягчающими.

Половой акт или иные половые акты с лицом в возрасте до 16 лет (122 УК). Половой акт, маскулинность, лесбиянство или другие половые акты с человеком, не достигшим шестнадцатилетнего возраста. {1}}

Принуждение к половому акту, мужу, лесбиянству или другим половым актам (123 ГК). {1} под этим преступлением против сексуальной свободы следует понимать принуждение лица к половому акту, мужу, лесбиянству или иные акты сексуального характера путем шантажа, угрозы уничтожения, повреждения или конфискации имущества, либо с использованием материальной или иной зависимости потерпевшего (потерпевшего).

Под подкупом несовершеннолетних (124 УК РФ) следует понимать Совершение развратных действий без применения насилия в отношении несовершеннолетнего (несовершеннолетнего). {1}}

В целом уголовное законодательство всех стран СНГ одно и то же и редко

различается. Таким образом, если сравнить Уголовный кодекс Республики Казахстан и Уголовный кодекс РФ, то отдельная глава уголовного законодательства РФ будет явно отличаться. Глава 18 Уголовного кодекса, озаглавленная "преступления против половой неприкосновенности и сексуальной свободы лица", содержит пять статей о преступлениях против половой свободы.^{3} рассматривая это решение законодательных органов, в отличие от уголовного кодекса, ЦК уделяет особое внимание этим видам преступлений, чего нет в нашем Уголовном кодексе. Ситуация с уголовным законодательством Республики Беларусь ситуация практически идентична Уголовному кодексу Российской Федерации аналогичным образом в Уголовном кодексе Республики Беларусь есть отдельная глава преступления против сексуальной свободы, озаглавленная "преступление против сексуальной свободы и половой неприкосновенности". Но, в законодательстве Беларуси к преступлениям против половой свободы примешивается также организация и(или) привлечение к использованию практики проституции или создание резерва для проституции (171 УК Беларуси), участие в проституции или принуждение к проституции (171/1 УК Беларуси)^{4}. В Уголовном кодексе Республики Казахстан и Российской Федерации также существуют статьи, регулирующие данные преступления. Но они не включены в главу о преступлениях против сексуальной свободы и половой неприкосновенности Уголовного кодекса организации или содержания мест проституции и сводничества (309 УК РФ). Участие в проституции (308). Эти виды преступлений в Уголовном кодексе Республики Казахстан описаны в главе 11 уголовных преступлений против общественного здоровья и нравственности. Думаю, стоит обратить внимание на структуру Уголовного кодекса Республики Беларусь, так как считаю, что непосредственное участие в проституции является преступлением против сексуальной свободы. Участие в проституции путем насилия или угрозы применения проституции, использования зависимости, шантажа, уничтожения или повреждения имущества или путем обмана(308 УК РФ).

С каждым днем тема половой свободы обсуждается населением все больше и больше с чем обуславливается ее актуальность. Стоит повышать эффективность предотвращение данных деяний путем ужесточение наказания, а именно химической либо кастрации хирургическим путем что впредь не даст злоумышленнику совершить такого рода деяние повторно, так же стоит учесть практику зарубежных стран помимо стран СНГ так как в этих странах уголовный кодекс схож как и по видам так и по наказаниям за преступления против половой свободы.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Уголовный кодекс Республики Казахстан (с изменениями и дополнениями по состоянию на 28.10.2019 г.)
2. И.И Карпец Наказание. Социальные, правовые и криминологические проблемы. М., 1973
3. Уголовный кодекс Российской Федерации (с изменениями и дополнениями на 04.11.2019)
4. Уголовный кодекс Республики Беларусь
5. Нормативное постановление Верховного Суда Республики Казахстан от 11 мая 2007 года № 4 «О некоторых вопросах квалификации преступлений, связанных с изнасилованием и иными насильственными действиями сексуального характера» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 24.12.2014 г.)

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ЖӘНЕ ТМД ЕЛДЕРІНДЕГІ ЖЫНЫСТЫҚ ЕРКІНДІК ТҮСІНІГІ МЕН МӘСЕЛЕЛЕРІ

Айтимов Б.Ж., Карим А.Р.

Жыныстық еркіндік немесе жыныстық қол сұғылмаушылық. Қазіргі әлемдегі өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Адам әлеуметтік болып келеді және ол өмір сүретін қоғаммен терең байланысты. Іс жүзінде ешкім толық оқшаулауда қалыпты өмір сүре алмайды. Әлеуметтік қарым-қатынастарды дамыту процесінде адамдарда белгілі бір құқықтар, бостандықтар мен міндеттер туындайды. Ең маңызды бостандықтардың бірі-жыныстық тиіспеушілік және серіктесті өз бетінше таңдау құқығы болып табылады, өйткені ол жыныстық сипаттағы қылмыс объектісіне айналады.

Кілт сөздер: *жыныстық еркіндік, жыныстық актілер, сода, лесбиянизм, жыныстық қатынас.*

THE CONCEPT AND PROBLEMS OF SEXUAL FREEDOM IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN AND CIS COUNTRIES

Aitymov B., Karim A.

Sexual freedom or sexual inviolability is one of the urgent problems in the modern world. Man is a social being and he is deeply connected with the society in which he lives. Almost no one can exist normally in complete isolation. In the process of development of social relationships, people have certain rights, freedoms and obligations. One of the most important freedoms is sexual inviolability and the right to choose a partner independently, because it becomes the object of a sexual crime.

Key words: *sexual freedom, sexual acts, sodomy, lesbianism, sexual intercourse.*

Материал поступил в редакцию: 07.01.2020г.

УДК 343

УГОЛОВНАЯ ОТВЕТСТВЕННОСТЬ ЮРИДИЧЕСКИХ ЛИЦ ЗА УГОЛОВНЫЕ ПРАВОНАРУШЕНИЕ

Айтимов Б.Ж., Кумысбек Б.Б.

Вопрос уголовной ответственности юридических лиц обсуждается несколько десятилетий, но до конца так и не разрешен. В статье рассматриваются объективные причины для применения или неприменения уголовной ответственности юридических лиц в Республике Казахстан. Анализ законодательства ряда стран, которое предусматривает возможность привлечения к уголовной ответственности юридических лиц (Англия, США, Австралия, Голландия, Франция, и др.), позволяет привести аргументы за. Опыт многих цивилизованных в правовом отношении стран (Швейцария, Испания, и др.), которые не разделяют мнение о возможности признания юридических лиц субъектами уголовной ответственности, позволяют привести аргументы против такой ответственности. Законодательство Республики Казахстан не пришло к единому верному решению данной проблемы, вследствие чего уголовная ответственность юридических лиц не получила закрепления в нормативно-правовых актах. Споры по этому поводу до сих пор ведут

ведущие специалисты в области права. Таким образом, можно судить о существовании множества аргументов, которые подтверждают необходимость закрепления уголовной ответственности юридических лиц, но, с другой стороны, необходимо учитывать и негативные аспекты такого решения.

Ключевые слова: *Юридическое лицо, уголовная ответственность, уголовная ответственность юридических лиц, административная ответственности, национальные стандарты.*

Одним из наиболее противоречивых вопросов в теории и практике уголовного права является вопрос об уголовной ответственности юридических лиц.

Долгое время российское и советское дореволюционное уголовное право признавало только одно лицо субъектом преступления, отрицая возможность уголовной ответственности юридических лиц [1, с. 57]. Как выдающийся российский юрист, представитель Классической школы уголовного права им. Н.С. Тапанцева: «... справедливо подчеркивает, что признание принципа ответственности юридических лиц привносит крайний произвол и неопределенность в определение объем и условия этой санкции. Невозможно отрицать право государства перестать быть обществом, которое оказалось наносящим ущерб целям, которые оно осуществляет, или условиям его деятельности; но это прекращение не идентично наказанию . [2]

Кроме того, уголовное право Российской империи, а позднее и некоторое время советское уголовное право предусматривало в некоторых случаях возможность привлечения к ответственности коллективов. В статье 530 Уголовного кодекса 1885 года была установлена ответственность за укрытие беглецов еврейской войны не только за личностью, но и за еврейским обществом: «Более того, еврейское общество, в котором еврейский военный беженец скрывался, обвиняется не более трехсот рублей каждого, если он его не обнаружил и не представил его компетентным органам »[3].

Статья 123 Уголовного кодекса РСФСР 1922 года предусматривала ответственность за «присвоение административных, судебных или иных публично-правовых функций и прав юридических лиц религиозными или религиозными организациями». Этот акт наказывался принудительным трудом на срок до шести месяцев с ликвидацией вышеупомянутых организаций и конфискацией их имущества. [4]

С распадом СССР и превращением его бывших республик в новые независимые государства, формируя национальные правовые системы с учетом опыта западных стран в области уголовного права отдельными юристами (учеными и практиками) вновь ставится вопрос о введении ответственности юридических лиц в уголовный закон. С конца 90-х годов 20 века эта ответственность на протяжении нескольких лет фигурировала в уголовных кодексах Азербайджана, Литвы, Молдовы, Украины, Эстонии.

Процесс развития института корпоративной уголовной ответственности в Западной Европе и Соединенных Штатах длится несколько лет, тогда как в законодательстве каждой страны эта ответственность появилась относительно редко.

В средние века цель принципа вменения, применяемая в законодательстве феодальной Европы, не создавала препятствий для расширения прав и возможностей организаций и других форм сообщества [5, с. 56]. Однако в разные периоды подход к уголовной ответственности юридических лиц варьируется в зависимости от их принадлежности к романо-германской или англосаксонской правовой семье.

В XVI-XVIII вв. Уголовное законодательство Франции предусматривает возможность судебного преследования за правонарушения, совершенные ассоциациями, обществами, академическими обществами и городами. Однако после Великой французской буржуазной революции 1789-1794 годов, провозгласившей принципы индивидуальной свободы и индивидуальной ответственности, ссылки на уголовную ответственность юридических лиц исчезли из уголовного закона. [6],

Страны англосаксонской правовой семьи, в основном Великобритания, не криминализировали юридических лиц. Однако с промышленной революцией развитие капиталистических отношений сказалось на юридических лицах (обществах) на социальных отношениях, в том числе и негативно.

Необходимость пресечения форм общественно опасной деятельности юридических лиц приводит к ужесточению ответственности, в том числе в области уголовного права. С середины XIX в. суды начали судить компании, виновные в нарушении установленных законом обязательств. В соответствии с Законом о толковании 1978 года "лицо", ответственное за нарушение закона, если иное не предусмотрено законом, считается корпорацией. С 1944 года стало возможным преследовать в судебном порядке общество как исполнителя завещания или соучастника любого преступления, за исключением присутствия «mens gea» [6, с. 45-46].

В Соединенных Штатах Верховный суд в 1909 году объявил конституционным, что «действия агента (представителя), осуществляющего переданные ему полномочия ... могут контролироваться в порядке общественного порядка действия против его работодателя и наложение санкций на компанию, в интересах которой он действует». Это решение легло в основу решений нижестоящих судов США - оно стало «неравноправным верховенством закона для общества обвинителя из-за его работника, совершенного под его руководством» [6, с. 144].

В настоящее время уголовная Күқық қорғау органдары академиясының жаршысы № 2 (8) 2018 43 ответственность юридических лиц предусмотрена законодательством государств как англосаксонской, так романо-германской системы права, в частности – большинства стран-членов Европейского Союза, а также некоторых стран-республик бывшего СССР, Австралии, Англии, Бельгии, Венгрии (с 2001 г.), Дании, Израиля, Ирландии, Исландии (с 1998 г.), Канады, КНР (с 1997 г.), Нидерландов (с 1976 г.), Норвегии (с 1991 г.), Польши (с 2002 г.), Румынии (с 2004 г.), Словении (с 1999 г.), США, Финляндии (с 1995 г.), Франции (с 1992 г.), Швейцарии (с 2003 г.) и других стран [5, с.57].

Ниже конкретно описываются причины уголовной ответственности юридических лиц государствами, в которых ранее было отказано.

Во-первых, это необходимость усилить борьбу с экологическими и экономическими преступлениями, автомобильное уголовное преследование сотрудников компаний, даже тех, которые находятся на ответственных должностях, не компенсирует должным образом ущерб и предотвращает эти преступления [5, с. 56].

Во-вторых, в области международного права расширена идея уголовной ответственности юридических лиц.

Еще в 1929 году Международный конгресс по уголовному праву в Бухаресте признал необходимость введения в национальное уголовное законодательство норм, криминализующих юридических лиц, которые преступно нарушают законы государства [7, с. 295-296].

В 1946 году Международный трибунал на Нюрнбергском процессе признал, что государство и его организации стали субъектом международных преступлений [8, с. 67].

Рекомендации о признании юридических лиц в качестве субъектов уголовной ответственности содержатся в статье 5 Международной конвенции о борьбе с финансированием терроризма от 9 декабря 1999 года, статье 10 Конвенции Организации Объединенных Наций против Транснациональная организованная преступность от 15 ноября 2000 года, статья 26 Конвенции Организации Объединенных Наций против коррупции от 31 октября 2003 года [9].

В то же время Конвенция Совета Европы об уголовной ответственности за коррупцию от 27 января 1999 года не рекомендует, а прямо затрагивает уголовную ответственность юридических лиц [10].

В Республике Казахстан и Российской Федерации неодинаковое сходство правовых

подходов в области уголовного права также проявляется в рассматриваемом нами вопросе. С 1990-х годов в обоих штатах предпринимались попытки включить в уголовное законодательство нормы, регулирующие уголовную ответственность юридических лиц.

Эти правовые стандарты были включены в проекты предложений, которые легли в основу Уголовного кодекса Российской Федерации 1996 года, но это предложение не было сохранено в ходе обсуждения и голосования по проекту на первой конференции [5, 56]. ,

Как отмечалось выше, в условиях глобализации растет роль транснациональных корпораций в экономике Казахстана, существует риск нарушения законодательства в области экологии, труда и других прав и интересов. граждане и государство тоже увеличивается. В крупных компаниях решения часто принимаются коллективными органами (советом директоров, акционерами), и ответственность за преступление возьмет на себя лицо, назначенное автором.

CRIMINAL RESPONSIBILITY OF LEGAL ENTITIES FOR CRIMINAL OFFENSES

Aitymov B., Kumysbek B.

The issue of criminal liability of legal entities has been discussed for several decades, but has not yet been fully resolved. The article discusses objective reasons for applying or not applying the criminal liability of legal entities in the Republic of Kazakhstan. An analysis of the legislation of a number of countries, which provides for the possibility of criminalizing legal entities (England, the USA, the Netherlands, France, etc.), provides arguments for. The experience of many countries that are legally civilized (Switzerland, Spain, etc.), which do not share the opinion that legal entities can be recognized as subjects of criminal responsibility, allows us to give arguments against such responsibility. The legislation of the Republic of Kazakhstan did not come to a single correct solution to this problem, as a result of which the criminal liability of legal entities was not enshrined in regulatory legal acts. Disputes on this issue are still leading leading experts in the field of law. Thus, one can judge the existence of many arguments that confirm the need to consolidate the criminal liability of legal entities, but, on the other hand, it is necessary to take into account the negative aspects of such a decision.

Key words: *Legal entity, criminal liability, criminal liability of legal entities, administrative liability, national standards.*

ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚ ҮШІН ЗАҢДЫ ТҰЛҒАЛАРДЫҢ ЖАУАПКЕРШІЛІГІ

Айтимов Б.Ж., Кумысбек Б.Б.

Заңды тұлғалардың қылмыстық жауаптылығы туралы мәселе бірнеше ондаған жылдар бойы талқыланған, бірақ әлі толық шешілген жоқ. Мақалада Қазақстан Республикасында заңды тұлғалардың қылмыстық жауапкершілігін қолдану немесе қолданбаудың объективті себептері қарастырылады. Заңды тұлғаларды (Англия, АҚШ, Нидерланды, Португалия, Франция, және т.с.с.) қылмыстық жауапкершілікке тарту мүмкіндігін қарастыратын бірқатар елдердің заңнамаларына жасалған талдау дәлелдер келтіреді. Құқықтық өркениетті көптеген елдердің (Швейцария, Испания және т.б.) тәжірибесі, заңды тұлғаларды қылмыстық жауапкершіліктің субъектілері ретінде тануға болады деген пікірмен бөліспейді, мұндай жауапкершілікке қарсы дәлелдер келтіруге мүмкіндік береді. Қазақстан Республикасының заңнамасы бұл мәселені бір шешімге келе алмады, нәтижесінде заңды тұлғалардың қылмыстық жауаптылығы

нормативтік құқықтық актілерде бекітілмеген. Бұл мәселе бойынша даулар әлі күнге дейін құқық саласындағы жетекші сарапшылар болып табылады. Осылайша, заңды тұлғалардың қылмыстық жауапкершілігін шоғырландыру қажеттілігін растайтын көптеген дәлелдердің бар екендігі туралы пікір айтуға болады, бірақ екінші жағынан, мұндай шешімнің теріс жақтарын ескеру.

Кілт сөздер: Заңды тұлға, қылмыстық жауапкершілік, заңды тұлғалардың қылмыстық жауаптылығы, әкімшілік жауапкершілік, ұлттық стандарттар.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Павлов, В.Г. Субъект преступления [Текст]: учебник / В.Г. Павлов. – СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», - 2001. – 318 с - книга.
2. Таганцев, Н.С. Уголовное право (Общая часть). Часть 1 [Текст]: по изданию 1902 года. Allpravo.ru. – 2003 // (<http://www.allpravo.ru/library/doc101p/instrum105/> -) – интернет-источники.
3. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных 1885 г. // (<http://jurytrial.ru/media/files/library/file626.pdf>) – интернет-источники.
4. Уголовный кодекс РСФСР редакции 1922 года // (<http://law.edu.ru/norm/norm.asp?normID=1241523&subID=100096269,100096272,100096339,100096427#text>) – интернет-источники. Құқық қорғау органдары академиясының жаршысы № 2 (8) 2018 51
5. Додонов, В. Ответственность юридических лиц в современном уголовном праве [Текст]: В. Додонов // Законность. – 2006. – № 4. – 64 с - журнал.
6. Уголовное право зарубежных государств. Общая часть [Текст]: учебник / Под ред. и с предисл. И.Д. Козочкина. – М.: Институт международного права и экономики имени А.С. Грибоедова, - 2001. - 576 с - учебник.
7. Трайнин, А. Н. Избранные произведения. Защита мира и уголовный закон [Текст]: А. Н. Трайнин. – М., - 1969. - 454 с – книга.
8. Бардеев, К.А. К проблеме уголовной ответственности юридических лиц в контексте международного и зарубежного права [Текст]: К.А. Бардеев // Законность и правопорядок в современном обществе. - 2015. № 25 - журнал.
9. Международная конвенция о борьбе с финансированием терроризма от 9 декабря 1999 г., Конвенция ООН против транснациональной организованной преступности от 15 ноября 2000 г., Конвенция ООН против коррупции от 31 октября 2003 г. Сайт Организации Объединенных Наций (http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conv1990.shtml) – интернет-источники.
10. Конвенция Совета Европы об уголовной ответственности за коррупцию от 27 января 1999 года - (<https://www.coe.int/ru/web/conventions/fulllist/-/conventions/treaty/173>) – интернет-источники.

Материал поступил в редакцию: 11.01.2020г.

ӘОЖ 343.2/7

ЖЕДЕЛ ІЗДЕСТІРУ ҚЫЗМЕТІНІҢ ФУНКЦИЯСЫ

Баженова М.Д., Мырзалы Т.А.

Бұл ғылыми мақалада жедел-ізвестіру қызметінің мақсаты, қызмет аясы оның функциялары да анықталады. Жедел-ізвестіру қызметін атқаратын органдар, нормативтік-құқықтық актілері көрсетіледі.

Кілт сөздер: жедел-ізвестіру қызметі, құқық қорғау органдары, арнаулы қызмет.

Жедел-ізвестіру қызметінің екі функциясын айтуға болады – құқық қорғау және арнайы.

Құқық қорғау функциясы құқық қорғау функцияларын, ал арнайы функциялары ЖІҚ туралы Заңда көзделген өзге де міндеттерді шешуге арналған.

Ерекшеліктері:

1. Жедел-ізвестіру қызметінің өзіне ғана тән міндеттері мен мақсаттары;

2. Мақсаттарына жету үшін қолданылатын жасырын күштері, құралдары және әдістері.

Қылмыспен күресудің мемлекеттік-құқықтық түрі ретінде жедел-ізвестіру қызметі мемлекеттің атынан және мемлекеттің мәселелерін шешу үшін, арнайы құзірет берілген субъектілерімен өткізіледі.

Жедел-ізвестіру қызметі деген түсінік біздің мемлекетте Кеңес одағы кезінде 1958 жылы, жаңа «Қылмыстық іс жүргізу кодексі» қабылдануымен енді.

Бұған дейін нормативтік актілерде және арнайы әдебиеттерде бұл қызмет келесі терминдермен белгіленіп отырды: жария емес тергеу, қылмыстық-ізвестіру жұмысы, қылмыстық іздеу (уголовный сыск), жедел жұмысы. Бұлардың барлығы қылмыспен күресу мақсатында жария және жасырын жедел шараларын өткізетін арнайы бір қызметтің мағынасын білдірді.

1958 жылы қабылданған Қылмыстық іс жүргізу кодексінің 114-бабында, қылмыстың белгілерін және қылмыс жасаған адамдарды табу мақсатында анықтау органдарымен жедел-ізвестіру шараларын өткізу қажеттілігі көрсетілді.

Жедел-ізвестіру қызметін зерттеу алғашқыда криминалистика ғылымының шеңберінде пайда болып осы ғылымдар жиынтығымен бірге дамыды. Жедел-ізвестіру қызметінде криминалистиканың әдістері мен құралдары қолдана басталды (сот фотографиясы, сөздік портрет, дактилоскопия, қарау, тінту тергеу әрекеттерінің тактикалары және т.б.).

Жедел-ізвестіру қызметінің теориясы криминалистикадан басқа келесі құқық ғылымдарымен тығыз байланысты: қылмыстық құқық, қылмыстық іс жүргізу, азаматтық құқық, азаматтық іс жүргізу құқығы, әкімшілік құқығы, конституциялық құқық, заңгерлік психология, сот медицинасы, сот психиатриясы және т.б.

Қазақстан мен өзге де елдердің жедел-ізвестіру қызметі туралы ғылыми және оқу ізденістерін алып қарайтын болсақ олардың барлығы дерлік құқық қорғау органдарының қызметкерлерімен жазылғанын байқау қиын емес. Зерттеулердің тек құқық қорғау қызметкерлерімен жүргізілуі ЖІҚ туралы Заңның кейбір ережелерінің баяндалуының бағыттарын анықтаған, соның ішінде жедел-ізвестіру қызметі құқық қорғау қызметін функциясын басты бағыт ретінде акцент қойып, ЖІҚ құқық қорғаудан алшақ тұратын арнайы функцияларын елемеуден көрінеді. Қазақстан Республикасының «Жедел-ізвестіру қызметі туралы» 1994 жылғы 15 қыркүйектегі №154-ХІІІ Заңының 1 және 2-бабына 2017 жылғы 18 сәуірде өзгерістер енгізілгенге дейін де осылай болған. 2017 жылғы 18 сәуірде берілген жаңа редакциясында аталмыш заңның 2-бабы бұл функциялардың барлығын жедел-ізвестіру қызметінің міндеттері ретінде біркелкі атап көрсеткен:

Құқық қорғау функциялары адам мен азаматтың өмірін, денсаулығын, құқықтарын, бостандықтарын, заңды мүдделерін, меншікті құқыққа қарсы қол сұғушылықтардан қорғау; қылмыстарды анықтау, олардың алдын алу және жолын кесу; күзетпен ұстау немесе бас бостандығынан айыру орындарында Қазақстан Республикасының заңнамасында белгіленген режимді ұстап тұру сияқты міндеттермен айқындалса, *арнайы функциялары* қоғамның, мемлекеттің қауіпсіздігін қамтамасыз етуге және оның экономикалық әлеуеті мен қорғаныс қабілетін нығайтуға жәрдемдесу; анықтау, тергеу органдарынан және соттан жасырынып жүрген, қылмыстық жауаптылықтан, жазаны өтеуден немесе пробациялық бақылаудан жалтарып жүрген адамдарды, хабарсыз кеткен азаматтарды және заңмен көзделген жағдайларда өзге де адамдарды ізвестіру жөніндегі шараларды жүзеге асыру, сондай-ақ

табылған танылмаған мәйіттерді сәйкестендіру; Қазақстан Республикасы Президентінің және басқа да күзетілетін адамдардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету; Қазақстан Республикасының Мемлекеттік шекарасын күзетуді қамтамасыз ету; мемлекеттік құпияларды немесе заңмен қорғалатын өзге де құпияны құрайтын мәліметтерді қорғауды қамтамасыз ету; ұйымдарға коммерциялық құпияны қорғауда жәрдемдесу; күзетпен ұстау немесе бас бостандығынан айыру орындарындағы күдіктілердің, айыпталушылардың, сотталушылардың, сотталғандардың, персоналдың және өзге де адамдардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету; жедел-іздігі кызметін жүзеге асыратын органдардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету деген міндеттерде көрініс табады [1].

Ендігі жерде жедел-іздігі кызметінің осы екі функциясын нақты ажыратып қарастырайық.

Жедел-іздігі кызметінің құқық қорғау функциясы ЖІҚ туралы Заңмен айқындалған күштерді, құралдар мен әдістерді қолдана отырып азаматтарды, жалпы меншікті, қоғам мен мемлекетті құқыққа қайшы әрекеттерден қорғауға бағытталған. Оның ішінде ҚР Қылмыстық кодексімен қаралған қылмыстық құқықбұзушылықтармен қатар, ҚР әкімшілік құқықбұзушылықтар туралы кодексіне қаралған әкімшілік құқықбұзушылықтарды, ҚР Қылмыстық атқару кодексімен қаралатын пенитенциарлық жүйенің мекемелерінде арнайы режимді бұзбауды қамтамасыз етуді айтуға болады.

ЖІҚ аталмыш функциясы қылмыстық қудалаудың өзге функциялары арасында маңызды орын алады, атап айтсақ анықтау, тергеу, сот ісі жүргізу, қылмыстық атқару, әкімшілік-құқықтық, қылмыстық құқықбұзушылықтардың алдын алу (қылмыстық құқықбұзушылықтардың әлеуметтік тұрғыда алдын алу). Оның маңызы екі түрлі бағытта анықталып отырады. Біріншіден, қылмыстық процес аясынан тыс жедел-іздігі кызметіне тән күштердің, құралдар мен әдістердің көмегімен құқық қорғау міндеттерін шешеді. Екіншіден, қылмыстық қудалаудың барлық функцияларын іске асыруға ықпал етеді, ал олар өз кезегінде ЖІҚ мүмкіндіктерін қолданбайынша орындалмайды. Құқыққа қайшы әрекеттерді анықтау жедел-іздігі шараларының нәтижесінде жүзеге асады. Құқықбұзушылықтардың алдын алу міндеті де жедел-іздігі кызметінің нәтижесінде шешіледі. Жедел-іздігі әдістерін қолдану жасалып жатқан қылмыстық құқықбұзушылықтардың көбіне болдырмауға ықпал етеді. Анықтау мен тергеу жедел-іздігі шараларын жүргізу барысында табылған және ашылған материалдарсыз жүзеге асырылмайды. Қылмыстық-процестік кодекстің талаптарына сәйкес рәсімделген бұл материалдар қылмыстық іс жүргізудегі дәлелдемелер ретінде көп жағдайларда сот шешімдерін қабылдаудың негіздерін құрайды [2].

Жедел-іздігі кызметі еңбекпен түзеу мекемелерінде құқық қорғау кызметін жүзеге асырудың негізгі құралдарының бірін құрайды.

Әкімшілік құқықбұзушылықтардың көпшілігі жедел-іздігі шараларын жүргізу нәтижесінде анықталады, алдын алады және болдырылмайды. Айталық мемлекеттік шекараны бұзу, шетелдіктердің Қазақстан Республикасының аумағында болу мен жүріп-тұру режимін бұзу мәселелері нақты жедел-іздігі шараларын жүзеге асыру барысында анықталып отырады.

Жедел-іздігі шаралары нәтижесінде алынған материалдар қылмыстылықтың алдын алудың бірден-бір негізі болып табылады.

Жедел-іздігі кызметін заңдық мойындау, бұл кызметтің құқық қорғау функцияларын қылмыстық қудалаудың жекелеген функциясы ретінде тану, ЖІҚ құқық қорғау кызметінің негізгі түрлерінің тізіміне енгізудің себептері криминалистика мен қылмыстық іс жүргізу өздерінің құқықтық табиғатында жасырын, құпия жұмыс жасау әдістерін қолдана алмайтынымен, осыған байланысты қылмыстылықпен тиімді күрес жүргізу үшін жоғарыда аталған әдістерді қолдана алатын құқық қорғау кызметін рәсімдеу мен ұйымдастыру қажет болғандығымен түсіндіріледі. Қылмыстықтың соңғы тенденцияларын, оның ұйымдасқан сипатын, қоғамға қауіптіліктің жоғарылауын, қылмыстық топтар мен құрылымдардың қарулануы мен агрессияға құмарлығын, заңға сүйенген сипатын, олардың кез келген

әлеуметтік және мемлекеттік бақылауға ұйымдасқан түрде қарсы тұруын ескере отырып ЖІҚ-нің әрекетке лайықты, жария емес құралдар мен әдістерін қолдануға мәжбүр екенімізді мойындауымыз қажет [3, 147].

Жедел-іздістіру қызметінің *арнайы функциясы* ЖІҚ-іне тән арнайы күштердің, құралдар мен әдістердің арқылы заңмен айқындалған қоғам мен мемлекеттің қауіпсіздігін қамтамасыз ету мәселелерімен байланысты міндеттерді шешуде айқындалады.

Мұндай міндеттердің қажеттілігі мемлекеттің алдында тек қана ЖІҚ атқаратын органдарға тән арнайы күштерді, құралдар мен әдістерді басым түрде қолдану арқылы шешетін міндеттердің болуымен анықталады. Бұл:

- а) қоғам мен мемлекеттің қауіпсіздігіне қатер төнгендігі туралы мәліметтерді табу;
- ә) мұндай қауіп төндіріп отырған объектілерге немесе Қазақстан Республикасының экономикалық және қорғаныс потенциалын нығайту бағытына мүдде білдірген объектілерге мақсатты түрде әсер ету;
- б) Президенттің және өзге де күзетілетін тұлғалардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету; мемлекеттік шекараны қорғауды қамтамасыз ету;
- в) мемлекеттік және басқа да заңмен қорғалатын құпияларды құрайтын мәліметтер сақталуын қамтамасыз ету;
- г) кәсіпорындардың, мекемелердің мен ұйымдардың (меншік нысанына қарамастан) коммерциялық құпияларын қорғауына жәрдемдесу;
- д) жедел-іздістіру қызметін жүзеге асыратын органдардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету сияқты міндеттер болып табылады.

Жедел-іздістіру қызметінің құқық қорғау және арнайы функцияларын тиісінше құқық қорғау органдары мен ЖІҚ жүзеге асыру органдарына қатысты деп саналатын арнаулы қызмет атқарады. Құзіреттіліктеріне қарай бір органдар нақты құқық қорғау органдары ретінде танылса, өзгелері – арнаулы, келесілері құқық қорғау органы мен арнаулы органдардың қосындысы ретінде қалыптасқан [4, 91].

Құқық қорғау органдары бұл өздеріне құқық қорғау қызметі міндеттері жүктелген мемлекеттік органдар, бұл жерде нақты құқықтық нормалардың бұзылуын анықтау, алдын алу, болдырмау мен ашу, қылмыс немесе өзге де құқықбұзушылықтар үшін жауапкершілікке тартатын, сондай-ақ бұзылған құқықтарды қалпына келтіретін міндеттер туралы айтып отырмыз.

Арнаулы қызмет деп ұлттық мүддені, қоғам мен мемлекеттің қауіпсіздігін ішкі және сыртқы қауіп-қатерлерден арнайы күштер, құралдар мен әдістер арқылы қорғау функцияларын іске асыратын мемлекеттік органдарды атаймыз [5, 218].

Жедел-іздістіру шараларының арнайы күштерін, құралдары мен әдістерін заңды қолдану ЖІҚ жүргізетін органдарға ғана рұқсат етілгенін ескерсек барлық арнаулы органдар осы органдарға жатады.

«Құқық қорғау қызметі туралы» Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 6 қаңтардағы №380-IV Заңының 3-бабына сәйкес Қазақстан Республикасында құқық қорғау органдары ретінде прокуратура, ішкі істер органдары, сыбайлас жемқорлыққа қарсы қызмет, экономикалық тергеу қызметтері көрсетілген, соның ішінде «Жедел-іздістіру қызметі туралы» 1994 жылғы 15 қыркүйектегі №154-ХІІІ Заңының 6-бабы прокуратура органдарынан өзгелерін ЖІҚ жүзеге асыратын орган ретінде атап көрсетеді. Ұлттық қауіпсіздік органдары мен Президент күзет Қызметі өздерінің құзіреттеріне сәйкес құқық қорғау бағытындағы да (заңмен осы органдардың құзіретіне берілген шегінде қылмыстық құқықбұзушылықтарды анықтау, алдын алу мен бұлтартпау), сондай-ақ арнаулы қызметті де (қоғам мен мемлекеттің сыртқы және ішкі қауіпсіздігін қамтамасыз ету бойынша барлау және қарсы барлау іс-шараларын іске асыру; мемлекет пен қоғамның қорғаныс және экономикалық потенциалын нығайту; ел қауіпсіздігіне төнген қатер туралы ҚР Президентін, Парламентін мен Үкіметін ақпараттандыру; Президенттің және өзге де күзетілетін тұлғалардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету) қызметтерді атқарады.

Қазақстан Республикасының жедел-іздістіру қызметін реттеу мақсатында 1994 жылы 15 қыркүйекте «Жедел-іздістіру қызметі туралы» заңы, Қазақстан Республикасы Президентінің қолы қойылып, Қазақстан Республикасы Жоғары Кеңесінің Қаулысымен осы күннен бастап, күшіне енді. Бұл заң Қазақстан Республикасының тиісті құқық қорғау органдарының жедел-іздістіру қызметін реттейтін тұңғыш ресми жарияланған нормативтік-құқықтық акті болып табылады. Бұл заң қабылданғанға дейін жедел-іздістіру қызметі тек ведомстволық, жарияланбайтын (құпия) нормативтік актілерімен реттелетін.

Заңның қабылдануына негізгі себептердің бірі ол, Қазақстан Республикасының Конституциясында «Қазақстан Республикасы өзін... құқықтық, демократиялық мемлекет» деп бекітуі. Осы конституциялық принципке лайықты болу үшін және құқықтық мемлекет құру үшін «Жедел-іздістіру қызметі туралы» заңды қабылдау туралы мәселелері туындады.

Қазіргі уақытта жедел-іздістіру қызметі ғылымында келесі мәселелер шешімін табуда: жедел-іздістіру қызметі ғылымының пәні анықталды; жедел-іздістіру қызметінің негізгі түсініктері, терминдері белгіленді; жедел-іздістіру қызметінде қолданылатын күштер, құралдар және әдістер анықталған; басқа білімдердің жетістіктерін жедел-іздістіру қызметінің мақсаттарына жету үшін қолдану.

Қазақстан Республикасының «Жедел-іздістіру қызметі туралы» заңы Қазақстан Республикасы аумағында жүзеге асырылатын жедел-іздістіру қызметінің мазмұнын айқындайды және оны жүргізу кезінде заңды құқықтық кепілдіктер жүйесін баянды етеді.

Қазақстан Республикасының «Жедел-іздістіру қызметі туралы» 1994 жылғы 15 қыркүйектегі №154-ХІІІ Заңының 6-бабына сәйкес Қорғаныс Министрлігінің әскери барлау қызметі Қазақстан Республикасының аумағында және оның аумағынан тыс жерлерде әскери бағытта мемлекеттің ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз ету мақсатында әскери барлау амалдарын жүргізеді.

Қазақстан Республикасының «Жедел-іздістіру қызметі туралы» 1994 жылғы 15 қыркүйектегі №154-ХІІІ Заңының 6-бабына және де «Сыртқы барлау туралы» Қазақстан Республикасының 2010 жылғы 22 мамырдағы №277-ІV Заңына сәйкес сыртқы барлау саласындағы уәкілетті орган жедел-іздістіру қызметін жүзеге асыруға құқылы.

Жоғарыдағыларды қорытындылай келе, қоғам мен мемлекеттің қауіпсіздігін қамтамасыз ету міндеті негізінен Қазақстан Республикасының арнаулы қызметімен орындалатынын байқау қиын емес. Сонымен қатар, бұл міндетті шешуде құқық қорғау органдары да өз құзіреті шегінде қатысады. Құқықбұзушылықтармен күрес жүргізе отырып аталмыш органдар қоғам мен мемлекеттің ең бірінші ішкі қауіпсіздігін, кейбір жағдайларда сыртқы қатерлерден де қорғауға жәрдемдеседі.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Жедел-іздістіру қызметі туралы Қазақстан Республикасының 1994 жылғы 15 қыркүйектегі № 154-ХІІІ Заңы // http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z940004000_.
2. Қазақстан Республикасының Қылмыстық-атқару кодексі Қазақстан Республикасының Кодексі 2014 жылғы 5 шілдедегі № 234-V ҚРЗ // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000234>
3. Сысалов М.П. Основы оперативно-розыскной деятельности. Электронный учебник. – Алматы: Юридическая литература, 2005.
4. Основы оперативно-розыскной деятельности: Учебник для юридических вузов / под редакцией В.Б. Рушайло. – СПб.: Издательство «Лань», 2001. - С.362-363
5. Гинзбург А.Я., Григорьев В.И., Алексовский С.Ю. Основы оперативно – розыскной деятельности. - Алматы, 1999.

ФУНКЦИИ ТЕОРИИ ОПЕРАТИВНО-РОЗЫСКНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ*Баженова М.Д., Мырзалы Т.А.*

В данной научной статье определены цели оперативно-розыскной деятельности, сферы ее деятельности. Уточняются органы, осуществляющие оперативно-розыскную деятельность, нормативно-правовые акты.

Ключевые слова: оперативно-розыскная деятельность, правоохранительные органы, спецслужба.

FUNCTIONS OF THE THEORY OF OPERATIONAL INVESTIGATIVE ACTIVITY*Bazhenova M., Myrzaly T.*

This scientific article defines the objectives of the operational-search activity, the scope of its activities. It clarifies the bodies carrying out operational investigative activities, normative legal acts.

Key words: operatively-search activity, law enforcement bodies, special service.

Мақаланың редакцияға келіп түскен күні: 22.01.2020ж.

ОӘК 347.965

АДВОКАТТЫҢ АЛҚА БИЛЕР ҚАТЫСУЫМЕН ЖҮРГІЗІЛЕТІН СОТ ӨНДІРІСІНДЕГІ ШЕШЕНДІК ӨНЕРІ*Байжуманова А.М.*

Ғылыми мақалада қазіргі кездегі Қазақстан Республикасындағы адвокаттар қызметі, ерекшеліктері, құқықтық жағдайы мен құқықтық мәртебесі қарастырылған. Сондай-ақ, алқабилер қатысуымен жүргізілетін сот өндірісі, алқабилер институтының маңызы және қылмыстық істер бойынша адвокаттың алқа билер қатысуымен жүргізілетін сот өндірісіне қатысуының мәселелері қарастырылған. Зерттеудің әдістемелік негізін жалпы әдіс құрайды. Жоғарыда көрсетілген міндеттерді орындау жолында зерттеу диалектикалық-материалистік заңдарын, логикалық, салыстырмалы, жүйелі әдістерін басшылыққа алып, жеке ғылыми-әлеуметтік және психологиялық әдістері кеңінен қолданылды.

Кілт сөздер: алқабилер, алқабилер соты, адвокат, сот өндірісі, адвокаттың құқықтық мәртебесі, Конституция, сот отырысына қатысушылар, мемлекет.

Кіріспе

Мемлекет Қазақстан Республикасының Конституциясында өзі кепілдік берген адамның өз құқықтарын, бостандықтарын соттың көмегімен қорғауды және білікті заң көмегін алуға құқық бергендіктен, Қазақстан Республикасының адвокаттары Қазақстан Республикасының Конституциясына, жалпы халықаралық құқық нормалаары мен адвокаттық кәсіптік қағидаларды басшылыққа алып, заңдылыққа, өзінің тәуелсіздігіне сүйеніп, ізгілікті, ұқыптылықты, біліктілігі пен адалдықты, құпиялылық, сенімділік пен әділдікті өзінің қаруы ете отырып, азаматтардың құқығын қорғауды жүзеге асырады.

Ал осы үрдісті жүзеге асыруда бүгінгі күні заңгерлердің сөйлеу мәдениетінің биік шыңы саналатын соттағы шешендік өнер өткір қарудың біріне айналып отыр. Сөз өнерін

шебер пайдалануды қажет етпейтін мамандық бүгінде жоқтың қасы. Тіпті адам қызметінің кейбір салаларында сөйлей білу шеберлігін меңгермей жұмыс істеу әсте де мүмкін емес. Әсіресе, бұл құбылыс сот процесіне өте қажет қасиет деп санаймыз. Себебі сот процесіне қатысушы судья, айыптаушы мен қорғаушы, құқық қорғау органдарындағы жалпы заңгер мамандар күнделікті тұрмыс тіршілігінде әрдайым адамдармен қарым-қатынас жасайды, көпшіліктің алдында, қалың ортасына жүреді, адвокат жәбірленушінің, айыпталушының атынан сөйлеп, заң баптарына сүйене отыра, тілдің көмегімен жазықсызды ақтай алады. Осылайша қызмет бабымен адвокат көпшілік алдында сөйлеуге мәжбүр болады.

Сот билігі мемлекеттің негізін құрайтын, еліміздің әлеуметтік, экономикалық және саяси жаңғыруы жолындағы демократиялық даму тетіктерінің бірі болатын болса, азаматтардың мемлекеттік құқықтық саясатқа қатынасы және қоғам тарапынаан билікке сенім білдіру деңгейі сот төрелігін тиімді жүзеге асыруға тікелей байланысты. Пәрменді және тәуелсіз сот билігі мемлекет пен азаматтық қоғам арасындағы үйлесімді өзара байланыстың принципті кепілінің бірі, азаматтардың конституциялық құқықтарын қорғаудың басты құралы болып табылады. Ендеше, алқабилер сотының да маңызы ерекше. Алқабилер соты туралы еліміздің басты құжаты Конституцияның 75 -бабында: «Занда көзделген жағдайларда қылмыстық сот ісін жүргізу алқабилердің қатысуымен жүзеге асырылады», - деп көрсетілген [1].

Ал адвокаттың қызметтік міндетінен сот процесінде алқабилердің алдында сөйлеу үшін оларға не айтуды ғана емес, қалай айтуды да білу шарт, яғни сөз сөйлеуде жұртқа ықпал студің түрлі ерекшеліктеріді дұрыс меңгеруді талап етеді. Әрі қажет ұлттық заңгерлік шешендіктің тарихи, теориялық, тәжірибелік тұрғыда қалыпқа түспей жатқан тұсы мол.

Соттағы тілмарлықтың бір қажеттілігі Қазақстан Республикасындағы қылмыстық сот жүргізу ісінің кейбір мәселелеріне келіп саяды және негізгісі мемлекеттік тілдің қазақ тілі екендігінде алға тартқан жөн.

Бұл сот мекемелерінің барлық ресми қағаздары, мәжілістері мемлекеттік тілде жүргізілуі тиіс деген сөз. Бұл - Конституциялық талап. Конституциялық талапты мемлекеттік қызметкерлердің, жеке тұлғалардың түгелі дерлік орындауы қажет. Алайда, көптеген қылмыстық сот процесіне қатысқандағы байқалғаны - олардың көпшілігі мемлекеттік тілді жетік меңгермеген. Ал қазақ тілді қарапайым жұртшылықтың заңды құқығы жайында ақыл-кеңес берер, істі әділдікпен жүргізіп, қылмысына қарай заңды үкімін шығарар деген судья немесе прокурор мен адвокат ең алдымен қазақ тілінің қыр-сырын жетік меңгерген сөз шебері болуға тиісті. Өкінішке қарай, тәжірибе жүзінде байқағанымыздай, кез келген қазақ тілді азамат адвокаттың қызметіне жүгініп, арыз-мұңын айтқанда, тілдің қадір-қасиетін етене білмейтін, қазақ тілін таным-түсінігі жоқ заңгер жәбірленушінің мұқтажын жете түсінбегендіктен, өзінің қызметтік парызын толық өтей алмайтыаны кәдік.

Адвокаттың риторикалық өнерінің мақсаты - сот билігіндегі ұлттық сот төрелігі тілмарлығының жүйелі теориялық негізін жасап, оның төл қасиеттері мен міндеттерінен сот процесіне қажетті әлеуметтік құбылыс ретіндегі табиғатын арттыру болып табылады. Бұл мақсаттың орындалауы үшін мынадай міндеттер көзделеді - сот билігін жүзеге асырушы сот ісіне қатысушы тұлғалардың - адвокат, қорғаушы мен өкіл, және жалпы құқық қорғау органдарының өзге де қызметкерлерін кәсіби тұрғыда ұштап, мемлекеттік тілде еркін әрі жатық сөйлеуге, сауатты жазуға, айтайын деген ойын дәл жеткізуге баулу, мемлекеттік тілдің шексіз мол мүмкіндіктері мен сарқылмас байлығын дұрыс пайдалана білуге дағдыландыру, нақты да дәл, үйлесімді де ұйқасымды сөйлеудің, жазудың үлкен өнер екенін көңілге ұялату, ұғындыру, бабаларымыздың ғасырдан-ғасырға ұластырып, шыңдаған, ұрпақтан-ұрпаққа мирас етіп жеткізген даудағы шешендік сөз өнерін бойларына дарыту жолдарын жүзеге асыру оңай дүние емес екендігі белгілі.

Сот жүйесіне алқаби соттары институтын енгізілуі себепті сот шешендігінің қажеттілігі де, құны да арта түсетіні ақиқат. Өйткені, сот төрелігі тілмарлығының негізгі өзегі - шешендік тамырынаан нәр алып, сот үкімін шығаруда соттың алқа мүшелеріне өзіндік ой

кешу үрдісі, сөз саптау үлгісімен әсер етіп, әділдікке жүгініп, дұрыс шешім қабылдауда жатыр. Адвокаттың шешендік үлгіде сөйлеу мәтінін құрып, тыңдарманға әсер - ықпал етіп, оны алдын ала болжай білу, сөйлеу барысында еркін қарым-қатынас жасай алу секілді коммуникативті аспектілерден құралады, соттағы пікірталастар көзқарастар күресін, жарыс, бәсекелестікті көрсетеді. Оған қатысушы айыптаушы мен қорғаушылар көбіне көп ымыраға келе бермейді: не сөзі өтеді, не шығарылған шешімді мойындаайды. Сондықтан адвокаттың алқабилердің қатысуымен өтетін сот процесінде шешендік өнерін көрсетуі мен оны насихататау бүгінгі таңдағы өзекті мәселелердің бірі болып табылады.

Ғылыми мақаланың мақсаты адвокаттың алқа билер қатысуымен жүргізілетін сот өндірісіндегі шешендік өнеріне талдау жасау және насихататау болып табылады.

Осы мақсатқа жету үшін төмендегідей міндеттері айқындалды:

- Алқабилер институты мен оның ерекшеліктерін талдау, шет мемлекеттердің алқабилер институтымен салыстыру;
- Алқабилер институтының әділ жаза шығарудағы маңыздылығын талдау;
- Адвокаттың алқа билер қатысуымен жүргізілетін сот өндірісіндегі шешендік өнері мен этикалық қасиеттерін тұжырымдау болып табылады.

Жұмыстың материалдары мен әдіснамасы

Зерттеудің әдістемелік негізін жалпы әдіс құрайды. Жоғарыда көрсетілген міндеттерді орындау жолында зерттеу диалектикалық-материалистік заңдарын, логикалық, салыстырмалы, жүйелі әдістерін басшылыққа алып, жеке ғылыми-әлеуметтік және психологиялық әдістеріне жүгіндік.

Деректік эмпирикалық материалдың аздығына байланысты зерттеудің әдістемесі гипотеза, анализ, синтез, теориялық әдістерге сүйену негізін құрайды.

Елімізде адамның бостандықтары олардың жасаған әрекеттері тек заңға қайшы келгенде ғана, Қазақстан заңнамасына сәйкес, сот арқылы шектеу қойылмақ [2]. Ендеше адам құқығын қорғауда, сот үкімін әділ шешуде алқа билер сотының да алар орны ерекше болмақ.

2016 жылы 8 қыркүйекте «Әділеттілік - құқықтық қорғаудың басты талабы» атты Қазақстан Республикасы Жоғары Соты мен Бас Прокуратураның бірлескен жобасы дөңгелек үстелде талқыланды. Дөңгелек үстелде Президент әкімшілігі, Конституциялық кеңес, Парламент депутаттары, соттар, прокуроарлар, адвокаттар, нотариуастар алдында Қазақстан Республикасының Бас Прокуроры Ж. Асанов: «Сот беделі – бүкіл биліктің абыройы. Бірақ, соттың беделін арттыруатек соттың ғана емес, бүкіл мемлекеттік аппараттың міндеті», - деп атап көрсетті [3].

Сот жүйесіндегі әділетсіздіктер, қылмыстық істі қарау кезіндегі біржақтылық немесе заң бұзушылық тек судьялардың кінәсінен деп айтуға болмайды. Сондықтан қылмыстық істі қарау барысында адам тағдыры шешілетіндіктен айыптаушы мен қорғаушы өз сөйлеулеріне асқан жауапкершілікпен келулері керек.

Сот төрелігінде талай жемісті еңбек атқарған заңгер К.Х. Халиқов: «Билеріміз айтып кеткен: «Әділ билік болмаса, халқынды дерт алады» деген сөздер бүгінгі сот төрелігін жүргізіп отырған барлық судьялар үшін күндіз-түні мойнынан тастамайтын тұмары, қолынан түсірмейтін тасбиығы, басшылыққа алып отыратын ең басты шарты дер едім», - деп ағынан жарылу тегін емес.

Бүгінгі таңда сот жүйесінде қызмет етіп жүргендер көбінесе жастар не тәжірибесі аз мамандар. Сондықтан судьяның жеке басы, еңбек тәжірибесі үлкен роль атқарады. Өз ісіне берілген, тәжірибесі мол маман ешқашан ұсақтық пен заң бұзушылыққа әсте бара алмайды.

Ендігі бір өзекті мәселе, тілдік қолданыста ұлттық психология, ұлттық дәстүр, ұлттық мәдениет сияқты ұғымдар әбден қалыптасып үлгерген, ал ұлттық құқықтық жүйе деген мүлдем кездеспейді. Кездессе де, соңғы кезде бірен-саран ғалымдарымыздың аузынан ғана есітіліп жүр. Негізінен құқықтық жүйенің гуманитарлық салаға жататынаын, оның да ұлттық саламыздың болмысынан туындайтын тәртіпті әрекетімізді реттеуші ғылым

екендігін ескерсек, оның да ұлттық сипатына баса назар аударудаан ұтпасақ қылмайтынымыз анық. Қазіргі құқықтық жүйеміздің ұлттық сипатымаен етене тығыз қабысып жатқан, қазіргі қоғамымыз талап ететін сот тілмарлығының да ұлттық сипатта болуы - заңдылық.

Ол үшін алдымен, кезінде қоғамының бүкіл саласы әкімшілік-әміршілдік сипатқа құрылған кешегі кеңестік сот жүйесінен мүлде арылуымыз керекті. 1994 жылғы «Қазақстан Ресубликасындағы құқықтық реформаның мемлекеттік бағдарламасының» дүниеге келуі осындай келелі жайтқа бір қадам болса алға басқандай сыңай байқатады. Онда: «Сот және құқық қорғау органдарының мемлекеттендірілген жазалаушы алатын идеологиялық және саяси ұрандармен бүркемелеген кеңестік тоталитааризмнен мұраға қалған кеселдеарден заң жүйесін тазартуады талап етеді» делінген. Өзінің бір сөзінде белгілі заңгер Халиков К.Х.: «Тәуелсіз мемлекеттің бүтіндігін қорғап, ішкі және сыртқы саясатының да пәрменділігін арттыру үшін оның мызғымас заңы және сол заңды қорғайтын әділ соты болуы басты шарт. Ел жаңарып, заман өзгеріп заманмен бірге адам да өзгеріп жатқан кезде бұрынғы заңдардың да өзгерістер мен толықтырулар енгізуді қажет ететіні айқын» - деген еді [4]. Сондықтан «қоғамның заң саласын реформаалау қажеттілігі оның экономикалық және саяси жүйесінде асырылып жатқан өзгерістерге сай келетін құқықтық инфрақұрылымдар құруды талап етуінен туындап отыр». Бағдарламада көрсетілгендей «Қазақстанның «тұңғыш тума» заңдарын жалпы түгендеу мен тексеруаден өткізу қажеттілігі пісіп жетілді». Әрине, бұл жерде ерекше назар аударарлық «тұңғыш тума заңдар» деп жеке қазақы емес, соншама халықтардың лобаратаориясы болған Қазақстанның жалпы халқына тиімді заң сөз болып отыр. Өйткені Қазақстан халқы адам құқығы мен бостандығының басымдығын мойындаайтын, демократиялық және құқықтық мемлекет құруға белін бекем байлаған дүниежүзілік қауымдастықтың ажырамас бір бөлігі. Әсілінде, сот жүйесін реформаалау іс, біздіңше, сотты жеке адамның құқығы мен бостандығының сенімді кепілгері етуге бағытталған.

Алқабилер институты елімізде 2007 жылдың 1 қаңтарынан бастап жұмыс істеп келеді. Қазақстанның сот жүйесі 2011 жылдың 1 қаңтарынан бастап, түбегейлі өзгерістерге ұшырады. Егер басында сот істері облыстық сотта алқабилердің қатысуымен қаралатын болса, қазір мамандандырылған ауданаралық сот құрылып, қылмыстың ауыр түрін алқабилердің қатысуымен іске асырады.

Алқабилер тізіміне: 25 жасқа толмағандар, мемлекеттік айыптауашылар, тергеушілер, қорғаушылар, мемлекеттік қызметшілер, әскери қызметкерлер, құқық қорғау органдарының қызметкерлері, наркологиялық диспансаерде есепте тұрғандар кірмейді. Алқабидің, оның отбасы, оларға тиісті мүлкі мемлекеттің қорғауында болады [5].

Елімізде алқа би институтының модельдерін енгізу, талдау мәселелеріне байланыасты ғылыми әдебиеттерде қызу пікір-таластар болды. Республикада шығатын «Қылмыстың алдын алу» криминалогиялық журналының бір номерін түтелімен осы тақырыпқа арнауы осының айқын көрінісі. Әлі де мұны өмірге енгізу әсте де оңай шаруа емес. Енгізген күнде де қазақстандық сот жүргізу ісі екі ұдай жол айрығында болды. Өйткені ол французадык-германдық (немесе «құрлықтық» - «континентальдық») және ағылшын-америкаандық (немесе англо-саксондық) деп аталатын классикалық сот үлгісінің бірін тандауы қажет болды. Жоғарғы соттың дайындаған аралас немесе французадык-германдық - құрлықтық үлгі бойынша қылмыстық істер үш кәсіби судья және арнаулы комиссия мүшелерінің тандауымен сот міндетін атқарута жіберілген тоғыз алқа би соттары мүшелерімен (онын жетеуі — негізгі, екеуі — қосалқы) қаралады. Үкім кеңесу бөлмесінде судьялаармен бірге сот алқа мүшелерінің қатысуымен көпшілік дауыспен шығарылады. Демократизациялау мәселелері бойынша ұлттық комиссия жұмыс тобының дайындаған ағылшын-амеркандық сот жүргізу ісі бұдан мүлде басқаша. Бұл үлгі бойынша сот бір кәсіби судьядан және он төрт сот алқа мүшелерінен (оның он екісі — негізгі, екеуі — қосалқы) тұрады. Сот алқа мүшелері судьясыз жеке өздері ғана кеңесе отырып, кесімін айтады. Бұл институттардың біз үшін манызды ерекшелігі: соттың тәуелсідігі мен демократиялығын паш етеді, сондай-ақ сот жүйесіне

жарыспалықты, сот ахуалына ұлттық төл қасиетіміз - сөз кадрлер ақылдылықты, әділ қисынға тоқтар даналықты енгізіп қана қоймай, сот қателігін азайтуға, сот шешіміне сырттай ықпал етуді болдырмауға кепілдік беретіндей. Көптеген елдердегі сот алқа мүшелерінің талай ғасырғы тағлымды тәжірибесі бізге осыны айғақтайды. АҚП, Батыс Еуропа, басқа да елдердің сот жүйесінде қолданылып келе жатқан сот алқа заседательдері қызметінің адамның кінәлілігін анықтауда немесе іс материалдары жанама дәлелдерге құрылған. яғни бір қайнауы ішінде жатқан күмәнді, қиын да күрделі істерде әділдікпен дұрыс шешім шығарарына сенім мол.

Демек оның сенімділігі қазіргі іс жүзіндегі кәсіби соттарға қарағанда әлдеқайда басым. Алайда, қажетті жағдайда сот процесіне сот алқа заседательдерінің тікелей қатысуы негізгі заңымыз - Конституцияда айшықты көрінісін тапса да, оның қажеттілігі немесе негізсіздігі жайындағы қарама-қайшылыққа толы пікір-таластар қарқыны бұқаралық ақпарат құралдарында, ғылыми еңбектерде көп болды.

Заңгерлеріміз арасында белгілі бір тоқтамға келген тұжырым жоқ. Кейбірі оның ұтымды жақтарын барынша дәлелдеуге тырысса, кейбірі оған керісінше, сот жүйемізге оны енгізу ертерек деген уәж айтады.

Арнайы осы бағытта зерттеу жүргізіп жүрген заңгер-ғалым Н. Ковалев алқа билердің ағылшын-американдық моделін үзілді-кесілді қолданған. Оның уәжінше, алқа мүшелері алдын ала қалыптасқан пікір, көзқарас тұрғысынан емес, сот тергеуі барысында анықталаатын, әйгіленетін анық дәлелдерге сүйеніп барып шешім қабылдайды. Бұл модельдің артықшылығы осында: көптен сот жүйесінде әбден қалыпқа түсіп қалған судья, өз кәсібі, тәжірибесі биігінен қылмысты бағалайды. Ал алқа мүшелері мұндай күйді алғаш бастан кешіріп, сот процесіне сырттай емес, тұңғыш рет тікелей қатысып отырғандықтан, сот төрелігіне барынша жауапкершілікпен келуге ұмтылады. Сондықтан кәсіби судья мен алқа мүшелерінің пікірі бір жерден шыға бермеуі заңдылық. Бұл институттың ұтымдылық ерекшелігі - алқа мүшелері өмірдің түрлі жағдаяттарынан жасалған қылмысқа судьялардай заңдық-техникалық тұрғыдан қарамайды. Осы үдерісте ағылшын-американдық модельді жақтаған, Қазақстанда алқа билер институтын енгізу туралы Алматы қалалық адвокаттар алқасының ашық хаты жарияланды. Оған қарсыластары алқа билердің арнайы заңгерлік білімі, тәжірибесі жоқ, сондықтан қарапайым адам (алқа билер) сезім жетегіне еріп, адам тағдырын шегер тұста қателікке бой алдыруы мүмкін деген уәж айтады. Қылмыстық сот өндірісіне алқабилердің қатысуының тұжырымдамасы да егжей-тегжейлі талқылаанды [6].

«Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне алқабилердің қатысуымен қылмыстық сот ісін жүргізуді енгізу мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Қазақстан Республикасының Заңын да қатар қабылдаанды.

Алқабилер соты – сот жүйесіндегі демократиялық институттардың бірі. Негізгі ерекшелігі халық қылмыстық істерді қарауға тікелей қатысады, бұл әлбетте, қазақстандық соттардың қылмыстық істерді қарауының кәсіпқойлығын арттырады, соттарда қылмыстық істерді жарилы түрде қараудың көрсеткіші болып табылады. Алқабилер соты туралы еліміздің басты құжаты Конституцияның 75-бабының 2-тармағында былай деп көрсетілген: «Заңда көзделген жағдайларда қылмыстық сот ісін жүргізу алқабилердің қатысуымен жүзеге асырылаады». Ең жоғарғы заңдық күші бар Ата Заңымызда алқабилердің қатысуымен қылмыстық істерді сотта қарау кезінде ел жұртшылығының сот билігін атқаруға қатысуы, кінәлінің істеген іс-әрекетін жоғары заң білімі бар, мемлекеттің өкілі ретіндегі лауазымады тұлға-кәсіби судьяның айыпты деп тануы ғана емес, қылмыстық процеске қатысатын, бейтараптықты сақтайтын, қоғамның белсенді, ел ішінде абыройлы, жүріс-тұрысында ешбір заң бұзушылықтары байқалмаған азаматтардың іс жүргізуге қатысып, іс бойынша шындыққа жетуге, кінәсіз бірде-бір адамның қылмыстық жауаптылыққа тартылмауын берік қамтамасыз етеді [7].

Елімізде 2007 жылы құрылған алқабилер соты институтының қатысуымен сот ісін жүргізу – қоғамдағы азаматтардың құқықтарын қорғау ісіне қатысу, шешім шығарудың

ұтымды да тиімді жолдарын қарастыру және пайдалану сот төрелігінде әділ үкім шығаруға атсалысу, азаматтардың мүдделерін, заң талаптарын бұзу әрекеттерінен қорғауды көздейді. Алқабилер сотының қызметін оңтайлы ету мақсатында заңнамаларға бірқатар жаңартулар енгізілді. Жаңа заң жүйесі бойынша алқабилер соты өлім жазасы кесілген қылмыстық істер (мароторай жарияланған) мен өмір бойы бас бостандығынан айырылуға бекітілген қылмыстық істерді қарауға қатыса алатын болды.

Алқабилер соты тұрақты қолданылып жүрген сот мекемесі емес, өзінің өмірлік тәжірибесі және ішкі адал сезімі негізінде айыпталушының кінәлі немесе кінәсіздігі туралы мәселені айқындайтын, оны шешу үшін сотқа уақытша шақырылатын соттың ерекше нысандағы институты. Түптеп келгенде, алқабилер сотының қызметін қолданудың артуы біздің еліміз үшін таңсық дүние болмауы керек. Олай дейтініміз, алқабилер институтының сот жүйесінде кең қолданысқа ие болуы – қазақ елінің салт-дәстүрі, ғұрыптық ережелер жолымен құқықтық жүйені енгізген билер сотының жалғасын тауып, бүгінде қайта жаңғырып, заман талабына сай уақыт көшіне қайта ілесуін көрсететіндей. Кешегі күндерде алдына келген істі өткір тілімен безеп, байыптап шеше білген би-шешендерге деген халық сенімі қандай болса, бүгінгі алқабилер сотының сот жүйесіндегі қолданысының арта түсуі де халықтың сот істерінің әділетті жүргізілуіне сенімін арттыра түсетін аса ірі демократиялық өзгеріс болмақ [8].

Елбасымыз Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев та алқабилер сотын енгізу арқылы тек қылмыстық істі жүргізу принциптерін толықтай іске асырып қоймай, әділеттіліктің толықтай орнығуына қол жеткізетініміз туралы сенімділікпен айтқан болатын. Сондықтан ұлт көшбасшысы 2015 жылы қабылдаған «100 нақты қадамының» 21-ші қадамында: «Алқабилер соты қолданылатын салаларады кеңейту. Заңды түрде алқабилер соты міндетті түрде қатыстырылатын қылмыстық істердің категорияларын анықтау қажет»-деп көрсеткен болатын [9].

Енді алқабилер сотының негізгі ерекшеліктеріне тоқталайық. Алқабилер соты қолданысының кеңейуі қылмыстық іс жүргізудің жалпы жағдайлары мен негізгі принциптерін сақтай отырып, мынадай мүмкіндіктерге жол ашады:

1) Тараптардың өз мүдделерін қорғауына себепкер болып, олардың алқабилер соты мен кәсіби судьялар алдында өз көзқарастарын ашық білдіруіне мүмкіндік бере отырып, сот ісін жүргізуде жіберілетін қателіктердің жойылып, істің әділ шешім табуына ықпал етеді;

2) Алқабилер мен процеске қатысушылардың араласуымен іске қатысты кез келген дәйектер зерттеліп, сот залындағы зерттеу нысаны болған деректер негізінде қорытынды жасалады;

3) Алқабилердің сот отырысына қатысуы тараптардың құқықтарын қорғай отырып, қарама-қарсы тараптарға қолайлы болар шешімнің шығуына, іске қатыстылардың даулы әрекеттерінің оңтайлы шешім табуына әсер етеді;

4) Алқабилердің қатысуы қылмыстық іс жүргізу нысанының қатаң сақталуына жағдай жасайды, яғни алқабилер құрамындағы кәсіби судья емес мүшелер жауапкердің кінәлі не кінәлі еместігін істің барлық мазмұнын қарау нәтижесінде байыптай отырып, шешім шығару жүйесін қылмыстық іс жүргізу заңнамасымен сәйкес реттейді, ал кәсіби судьялар алқабилер сотына дейін істің мән-жайымен таныс болғандықтан, олардың қаралатын мәселе төңірегінде өз пікірлері қалыптасып қояды;

5) Алқабилердің қатысуымен сот төрелігін жүргізу арқылы халықтың сот жүйесімен танысуына мүмкіндік туады.

Сонымен қатар елбасымыздың ұлттық жоспарында алқабилер соты қолданылатын салаларады кеңейтуге көңіл бөлуіне басқа дамыған мемлекеттердің озық ойлы тәжірибелерін ескеруі де өз септігін тигізгендігі де анық. Себебі бұл алқабилер соты АҚШ, Ұлыбритания, Франция, Ресейде (кейбір аймақтарда) және тағы басқа елдерде кең қолданысқа енгізілген. Ең жоғарғы деңгейдегі алқабилер сотының дамуы АҚШ деп танылған. Американдық заңнамаға сәйкес алқабилер соты адамдардың құқықтары мен бостандықтарын әр түрлі

жағдайларда қорғауды және сот билігі мен жүйесіндегі сыбайлас жемқорлықтан қорғауды қамтамасыз етеді. Тіпті, АҚШ пен Батыс Еуропадағы алқабилер соты революцияға дейінгі Ресейдегі кінәлілік жөніндегі сауалдағы шешімді алқабилер алқасынан да асып түседі. Осы арада бір ескере кететін жайт, біздегі алқабилер сотының мақсаты жоғарыда атап өткен американдық заңнамадағы алқабилер сотының мақсатымен ұқсас болып келеді. Яғни, біздің алқабилер соты да американдық заңнамадағы алқабилер соты секілді адамның құқықтары мен бостандықтарын әр түрлі жағдайларда қорғауды және сот билігі мен жүйесіндегі сыбайлас жемқорлықтан қорғауды қамтамасыз етеді [10].

Жалпы елбасымыздың «100 нақты қадам-Ұлт жоспарында» алқабилер соты қызметінің арта түсуіне жол ашуы мемлекеттің демократиялық, құқықтық факторының деңгейі жоғары екенін көрсетеді, ұлттық қылмыстық іс жүргізу құрылымының гуманистік тұрғыда өзгеруіне, заң жүйесінің нығаюы мен бәсекеге қабілетті болуына әсер етеді және де сот билігінің тәуелсіздігі мен сот процесіндегі тараптардың жарыссөзге қатысу құқығын арттыра түсіп, сот қателіктер көрсеткіштерін төмендетуге, сонымен бірге соттың шешім шығаруына кімде-кімнің теріс ықпалын тигізбеуді алдын алуға ықпалдасуында маңызы зор.

Алқабилерді таңдауда сотта төрағалық етуші, прокурор, жәбірленуші өз өкілімен және сотталуашылар қорғаушыларымен қатысып, жиналған кандидаттарға негізді, негізсіз сенімсіздік білдіруге құқылы.

Алқабилермен қаралатын істің тағы бір өзгешелігі, ол алқабилердің қылмыстық іс құжаттарын оқып білуіне жол берілмейді. Алқабилер қылмыстың мән-жайын тек прокурордың қарапайым тілімен жеткізілген қысқаша баяндауы арқылы біледі. Тараптардың шым-шытырық оқиғаға байланысты айғақтар мен дәлелдерді алға тартып, таласа-тартыса отырып, кімнің кінәлі, кімнің қылмыскер екендігін көрсете алды ма әлде жоқ па, міне осыған баға береді.

Тағы бір ерекшелік, ол сотталушыларға қатысты оның бұрынғы соттылығы жайлы, маскүнемдігі, есірткі пайдаланатындығы, оның жағымсыз мінездері жайлы алқабилердің алдында айтуға тыйым салынуы.

Ал қорғаушы жаққа жәбірленушінің жағымсыз жақтарын айтуға тыйым салынбаайды.

Прокурор М.Жақанов төмендегідей мысал келтіреді: 2015 жылы 12 сәуірде түнгі 3 шамасына Балқаш қаласында дәмханаға 2 жігіт келісіп, 1 шолақ мылтық, 1 заңсыз сақталған аңшы мылтығын алып келген. Төбелес болған кезде шолақ мылтықтан атылған оқтан бір адам өлген. Атқан адам қашып кетеді де, қуысқа апарып қаруларды тығып тастайды. Атқан адамның тапсырысы бойынша қаруларды достары басқа жерге апарып тыққан.

Бірінші: заңмен тыйым салынған қарулар заңсыз сақталып, тасымалданған;

Екінші: қару қолданылды, жапа шекті, түнгі тыныштық бұзылды

Үшінші: атыс кезінде жазықсыз адам жапа шегіп, мерт болды. Іс соңында алқабилер дәлелдемелерді ішкі нанымымаен бағалап, шешімін ар-ожданын басшылыққа алып, қылмыс орын алған, барлық 8 сотталуашы қылмысқы қатысылы, кінәлі және жаза тағайындалуы қажет деген шешім қабылдады [11].

Ұлыбританияда алқабилер соты, әскери соттар, шіркеу соттары, кәсіпорындардағы кемсітуге қатысты шағымдарды қарайтын өнеркәсіптегі трибунаалдар, әкімшілік соттар бар, бірақ олар атқарушы билік органдарының жанында әрекет етеді, Франция мен Германия елдеріндегідей, әкімшілік әділет органдары болып табылмаайды. Трибунаалдар өзінің атқарушы билік органының саласына қарай мамандаандырылады: олар салық, денсаулық, еңбек даулары жөніндегі істерді, оған қоса кейбір азаматтық істерді қарайды.

Сондықтан Ұлыбританиядағы әкімшілік трибунаалдар тек әкімшілік сипатта емес, олар 3000 асады, соған қоса олар мемлекеттік қызметкерлерден, қоғамдық қайраткерлерден, заңгерлерден тұрады.

Кейбір аса ірі емес істер бойынша өз кінәсін мойындамайтын тұлғаның ісі алқабилер сотында қаралады, егер тұлға өз кінәсін мойындааса, істі кәсіби судья қарайды.

Жасы 18-70 аралығындағы елде кемінде бес жыл өмір сүріп жатқан тұлғалар кәсіби алқа бола алады. Алқабилердің міндетінен жалтару 1 мың фунт стерлинг көлеміндегі айыппұлды төлеуге әкеліп соғады, бұл британдық орташа айлық табысының шамамен үштен екі бөлігін құрайды [12].

Францияда соттар алқабилердің соттары, соның ішінде кәмелетке толмағандардың істері жөніндегі ерекше соттар және әскери қызметшілердің істері жөніндегі соттар жалпы соттар жүйесіндегі ерекше буын болып табылады. Олар әрбір департаментте құрылады және тек қатаң жазалауға көздейтін қылмыстық істерді қарайды. Бұл жағдайда істі сот үш кәсіби судьядан және тоғыз сот алқабіінен тұратын құрамда қарайды. Алқабилер сайлаушаылар тізімінен жеребе жолымен таңдалады. Мұндай соттар ағылшын-саксон елдеріндегі алқабилер сотына қарағанда басқаша сипатқа ие судьялар мен алқабилер шешімді бірлесіп қабылдайды [13].

Ал Германияда алқабилер судьялармен бірлесе отырып, тек мән-жайды ғана емес, соған қоса құқық мәселесін де шешеді. Жердің жоғары соты ревизия жүргізеді. Бұл Герман құқығындағы ерекше процесс. Ревизия кезінде апелляция мен кассацияның элементтері үйлеседі, яғни төмен тұрған соттың шешімі істің мән-жайына сәйкестігі және заңды сақтау тұрғысынан тексеріледі. Федералдық сот палатасы тек кассациялық процесті жүзеге асырады. Өзге тармақтардың төменгі соттарында процеске 3 судья және 2 шеффен (алқаби) қатысады.

Украинада сот төрелігін кәсіби судьялар, халық алқабилері, белгілі істер бойынша алқабилер жүзеге асырады. Судьялар сот төрелігін жүзеге асырады, ал халық алқабилері, алқабилер тек алқаның құрамында әрекет етеді, халық алқабилері істі судьямен бірге шешеді.

Қытайда арнайы әкімшілік соттар жоқ, бірақ жалпы сотта әкімшілік істері жөніндегі палаталаар (алқалар) болады. Олар әкімшіліктің азаматтаар мен заңды тұлғалардың құқықтары мен заңды мүдделерін бұзылуына қатысты шағым, арыздараын қабылдайды. Әдетте соттар істерді алқалы түрде қарайды. Ал кейбір қылмыстық істер халық алқабилерінің қатысуымен қаралады. Халық алқабилері кәсіпорындардың, мекемелердің, ұжымдардың тұрғылықты жері бойынша сайланады. Жеңіл және аса аса ауыр емесазаматтық және қылмыстық істерді судья жалғыз өзі қарай алады [14].

Алқабилер сотын енгізу елімізде қалыптасқан алдын ала тергеу сатысын жақсартуға, айыптауашы мен корғаушының кәсіби біліктілігі мен жауапкершілігін арттыруға, іс қарау сапасын жоғары деңгейі көтеріп, процестін формальды емес, шын мәнінде тараптар бәсекелесі жағдайында өтуіне көп ықпалын тигізеді.

Алқабилердің қатысуымен өткізілген сот үкімдеріне шағымдану апелляциялық сатыда емес, тек қана кассациялық ретте жүзеге асырылады және алқабилердің қатысуымен шыққан әрбір сот үкімі өзгертулер мен жойлуларға жатпайды.

Тұжырымдар және оларды талқылау

Жылдан -жылға тәуелсіз еліміздің сот құрылымында сот реформаасы үлкен қарқынмен дамып, алқабилер институты енгізілді және ол соттың құрамында тиімді, халық сенімінен шығатын жаңалықтарымен ерекшеленіп келеді. Алқабилер институтының енгізілу сот реформасындағы ең серпінді, әрі ірі қадамдардың бірі болды.

«Қай кезде де алдымен мәселе туады. Содан соң оны талқылау басталаады. Сол айтқандай, бізде біраздан бері алқабилер соты пікір-таластың тақырыбы болып ақыры бір шешімін тапты. Біреулер англо -саксондық үлгі дұрыс десе, енді біреулер құрылықтық үлгіні мақұл көрді. Ұзақ талықаудан кейін Қазақстанның жағдайы мен ерекшелігі ескеріліп, екіншісі таңдалды. Алқабилер туралы арнайы заң қабылданды. Көзі ашық, көкірегі ояу азаматтардың бәрі білетіндей, дамыған, өркениетті елдердің қай қайсысында да алқабилер институты жұмыс істейді. Мұндағы басты мақсат - қылмыстық істерді қарағанда сот төрелігінің мейлінше объективті және әділетті болуын қамтамасыз теу және оған бұқара халықтың өзін қатыстыру болып табылады. Демократиялық және құқықтық мемлекет болып

қалыптасуды өзіне бағыт етіп алған Қазақстан қоғамы да мұндай өнегелі істен шет қалмауы тиіс. Бас -аяғы 19 баптан тұратын «Алқабилер туралы» заңда біраз мәселелер қамтылған. Онда мәселелен, алқабилік мәртебесі, алқабилікке кандидаттардың тізімдерінің қалай жасалатыны, кімдердің алқаби бола алатыны, кімдердің бола алмайтындығы, алқабилердің құқықтары мен міндеттері, олардың іс -әрекетіне қойылатын шектеулер т.б. нақты -нақты айтылған» [15].

Мысалы:

1. алқабилердің тізімін жасау кезінде жиырма бес жасқа толмағандар;
2. өтелмеген не алынбаған сотталғандығы барлар;
3. сот әрекетке қабілетсіз немесе әрекет қабілеті шектеулі деп танылғандар;
4. судьялар, прокуроарлар, тергеушілер, адвокаттар, мемлекеттік қызметшілер мен әскери қызметшілер, сондай - ақ құқық қорғаушылар органдарының қызметкерлері енгізілмеді делінген.

Бұл айтылып отырған шектеулердің бәрі логикаға, қисынға келеді. Көңілге қонады. Сот пен прокуратура, басқа да құқық қорғау органдары қызметкерлерінің тізімге енгізілмейді деуі алқабилер үкім шығарғанда қолында сондай билігі бар, осы салаға қатысты адамдардың ықпалы мен қысымы болмауы тиіс деген ойдан туса керек. Яғни барынша объективтілікке ден қоюдың амалы.

Сондай-ақ, алқабилікке ұсынылғанда азаматтардың ұлтына, нәсіліне, жынысына, тілі мен діни наным-сеніміне, шығу тегіне, әлеуметтік және мүліктік жағдайы мен мүмкіндігіне қарамайтындығы айтылған. Мұнысы да заңның демократиялық сипатының көрінісі.

«Аталған заңның 13-ші бабында алқабилердің құқықтары мен міндеттері және істі қарау барысында оларға қойылатын кейбір шектеулер қамтылып, көрсетілген.

Ол бойынша алқаби төрағалық етуші арқылы сот процесіне қатысушылардың кез келгеніне сұрақ қоя алады. Заттай дәлелдемелерді, құжаттарды, жерді және үй-жайларды қарауға, сот тергеуіндегі басқа да іс-әрекеттерге қатысуға құқылы» [16].

Бұларға қоса, бірқатар талаптар мен міндеттерді сақтауы тиіс. Мысалы, оған істі тыңдау кезінде сот залынан кетуге, істі тыңдау барысында төрағалық етушінің рұқсатынсыз сот құрамына кірмейтін басқа адамдармен іс бойынша сөйлесуге болмайды.

Осы баптың аяғында былай делініпті: Алқабидің өз міндеттерін атқармауы, сондай-ақ, осы бапта көзделген шектеулерді сақтамауы Қазақстан Республикасының заңында белгіленген жауаптылыққа, сондай-ақ, төрағалық етушінің алқабиді істі қарауға одан әрі қатысудан шеттету мүмкіндігіне әкеліп соғады. Осындағы соңғы жолдар субъектаивизмге апарып соқпай ма? - деген қауіп бар. Сондықтан тек төрағалық етуші емес, сонда отырған бүкіл алқабилер құрамы кеңесіп, талқыға салып шешсе жөн болар еді деген ой туады. «Көш жүре түзеледі» демекші, бұл заң заманның талабына қарай әлі де толықтырылып, түзетілетін шығар.

Біздің еліміз қабылдаған үлгі бойынша істі екі судья және тоғыз алқабиден тұратын барлығы он бір кісілік құрам қарайтын болады. Осыған байланысты Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексіне және Қылмыстық іс жүргізу кодексіне бірқатар толықтырулар мен өзгерістер енгізілді. Өлгі айтылған алқабилердің құрамы Қылмыстық істер жүргізу кодексінің 58-ші бабының екінші тармағында қамтылды.

«Өткен замандаарда классикалық далалық билер сотын қалыптастырған біздің халық «кеңесіп пішкен тон келте болмас» деп билік пен төрелік айтудың ұжымдық үлгісін еш уақытта теріс көрмей, қайта оны құптап отырған.

Сол себепті де қоғамның бір ауыр дерті саналатын қылмыстық істерді қарауда жаңадан құрылғалы отырған алқабилер сотына үлкен үміт артылмақ.

Тек олар кеңес заманындағы халық заседательдері секілді сотқа формальді түрде қатынасып, немқұрайлы бағыт ұстанбай, белсенді позиция ұстанса, адамдардың тағдырына әділдік пен әділет тұрғысынан шынайы араласса құба -құп болар еді» [17].

Осы сияқты әу баста алқабилер құрамы жасақталарда оған енгізілетін үміткерлерге

де көзі қарақты, белсенді өмірлік ұстанымы бар азаматтар іріктелетіндей биік талап пен талғам тұрғысынан қарап, сондай саясат ұстансақ дұрыс болар еді.

Жаңадан басталған істе кем-кетік бола береді. Қай нәрсенің де дұрыстығын уақыт және өмірлік тәжірибе көрсетеді. Өткен ғасырлардың өзінде біздің ата-бабалараымыз қандай да бір дау-дамайдың ақылға, талқыға салынып, көп болып (билер сотының) ұйғарым-үкімімен шешілгенін қалаған. Соны қисынды және уәж санаған.

Көрнекті ағартушы ғалым Шоқан Уәлихановтың әйгілі «Сот реформаасы жайындағы жазбалар» деген еңбегінде мынадай жолдар бар: «Біздің пікірімізше, билер сотының басты артықшылығы немқұрайдылық пен әр түрлі ресми керітартпалықтың жоқтығы... ол істі некен-саяқ болмаса, жалғыз шешпейді; оған қатысатын адамға да шек қойылмайды, ал, тіпті кейде олар ақтаушы да болып көрінеді». Демек, алқабилік те атына сай болып, ешкімге бұра тартпай халықтың көңілінен шықса, онда үміт пен сенімнің ақталғаны.

«Бұл институт сонау кеңес кезеңіне дейінгі қазақ даласындағы тарих шымылдырығын ашып қараса, қазақ билерінің тәжірибесінде де кең болғанын көруге болады. Қазақ халқының ұлы зерттеуші ғалымы Шоқан Уәлихановтың 1864 жылғы «Сот реформаасы жайлы» зерттеу жазбалаарында қазақтың билер сотында халық өкілдерінің сот билігін атқаруға қатысу көріністерін өте айқын бейнелеп жазған. Сол кезеңнің өзінде халық билерінің сот алдында сот билігіне қатысатын халық өкілдеріне ант - су ішкізуінің өзі билерге деген сенім мен аса үлкен құрметті қалыптастырып отырғанын қазақ даласының жазбада қалған осындай терең зерттеулері арқылы жан - жақты дәлелденіп отыр.

2007 жылдың 1 қаңтарынан бастап елімізде алқабилер соты енгізілуі бір кезеңнің қомақтылығын, маңыздылығын арттырып қана қоймай жалпы халықтық сотқа деген сенімін одан әрі нығайта түседі. Бүгінгі таңда әлемдік тәжірибеде алқабилер институтының екі түрі бар. Оның бірінде айыптау жазасын шығаруға қоғамдық өкілдермен бірге кәсіби судьяда қатысуға міндетті. Бұл Қазақстан Республикасындағы сот жүйесінің таңдап алған алқабилер институтының құрылықтық үлгісі. Заң қоғам мүшесіне, яғни алқабиге мемлекетіміздің ең алғашқы кезеңде облыстық соттың соттауына жатқызылған, ауыр қылмысы үшін қылмыстық заңмен өлңм жазасы көзделген қылмыстық істер бойынша сот төрелігін атқаруға қатысу мүмкіндігін беріп, өте жауапты, ауқымды міндет жүктейді. Бұл ретте алқабилер - соттың қылмыстық істі заңда белгіленген тәртіппен қарауына қааатысуға шақырылған және ант қабылдаған Қазақстан Республикасының азаматы. Бүгінгі таңда қолданысқа енген заңға сәйкес адам тағдырын таразылаап, шешуге 2 кәсіби судьямен бірге 9 алқабилер араласаатын болды. Осындай үлкен қауыммен шығарылған сот үкімінің әділдігі халық алдында күмән туғызбайтыны айдан анық» [18].

Алқабилердің құқықтық мәртебесі қандай деген сұрақ туындауы мүмкін. Оған қылмыстық іс жүргізу заңында белгіленген тәртіппен қылмыстық іс бойынша сот төрелігін жүзеге асыруға қатысу жөніндегі өкілеттіктер берілген және сотта өз міндеттерін атқарған кезеңінде судьялардың тәуелсіздігі заңдарында белгіленген кепілдіктер қолданылады. Сот процесіне халық атынан қатысатын алқабилердің өзіне тән құқықтары мен міндеттері де бар. Әр алқабилер өзінің ішкі нанымы бойынша істің мән - жайын өз бетінше бағалауға және өз пікірін алқабилер алқасының алдына қойылған сұрақтарға жауап беруге мүмкіндік алу үшін сотта қаралатын дәлелдемелерді зерттеуге қатысуға, процеске қатысушыларға төрағалық етуші судья арқылы сұрақтар қоюға, заттай дәлелдемелерді, құжаттарды тексеріп қарауға, сот тергеуіндегі барлық басқа да іс - әрекеттерге қатысуға, төрағалық етушіге заңнама нормалаарын, сондай - ақ сот отырысында жария етілген құжаттардың мазмұнын және іске қатысты, өзіне түсініксіз басқа да мәселелер бойынша сұрақтар қоюға құқылы. Сол секілді сот отырысында тәртіп сақтауға және төрағалық етушінің заңды өкілдеріне бағынуға, алқабилердің міндеттерін атқару үшін, егер сот отырысында үзіліс жарияланған немесе істі тыңдау, немесе кейінге қалдырған жағдайда, сот талқылауын жалғастыру үшін сот көрсеткен уақытта келуге, реті келмесе төрағалық етушіге қандай себептері бар сол туралы алдын ала хабарлауға міндетті.

Алқа билердің қатысуымен сот ісін жүргізуді енгізудің қажеттілігі Елбасымыздың Жарлығымен бекітілген құқықтық саясат тұжырымдамасында және Президенттің Қазақстан халқына Жолдауында көрсетілген. Жалпы ТМД елдері бойынша біздің еліміз Ресейден кейін осы институтты енгізген екінші мемлекет болып табылады.

«Қазақстанның сот ісін жүргізуде сот-құқықтық реформалаудың жана кезеңі - қылмыстық істерді қарау кезінде әділсотты жүргізу үшін алқабилер сотын енгізу қажет болды. Алқабилер соты - отандық әділсот тарихындағы принципті жаңалық және халықтың сот билігі тармағындағы жұмысқа қатысуының бірден - бір мүмкіндігі. Қазақстан Республикасының алқабилер туралы заңнамасы Қазақстан Республикасының Конституциясына негізделеді және «Қазақстан Республикасының сот жүйесі мен судьяларының мәртебесі туралы» Қазақстан Республикасының Конституциялық заңына, Қылмыстық іс жүргізу кодексінен және Қазақстан Республикасының өзге де нормативтік құқықтық актілерінен тұрады. Алқабилер қатысуымен істі қарау - демократия қағидаларының жарқын көрінісі. Мемлекет үшін адам құқықтары мен бостандықтары басты құндылық болып табылса, алқа билер соты Ата Заңымызбен бекітілген осы негізгі құндылықтарды қорғауға бағытталған. Алқабилер соты басымдықтарға ие, олар: алқалық, тәуелсіздік, сот қателіктерінің азды кем тәуекелі. Құқықтық жағынан дамыған мемлекеттер тәжірибесі көрсетіп отырғандай, алқа билер соты - мәнісі жағынан айыпталаушыны кінәсіз деп жорамаладау принципі бұлжытпай сақталатын бірден - бір орган. Яғни, кәнісін ешбір шүбәсіз дәлелдеу болмаған жағдайда, сотталуашы айыптау үкімінін шығару қажеттігін не оның мақсатқа сай болуын негізге ала отырып, кәсіби судьяның пікіріне ешкімнің де ықпал ете алмайтыанына нақты сене алады. Алқа билер мүшелігіне қойылатын талаптар, қылмыстық істі қарауға қатысуға оларды іріктеу, істі қарау, дауыс беру тәртібі туралы Қазақстан Республикасының «Алқабилер туралы» Заңында көрсетілген. Алқа билердің қатысуымен облыстық соттың қарауына жататын аса ауыр қылмыстар қаралады және мұндай қылмыстар үшін өлім жазасы тағайындалады. Оның өзінде, тергеу аяқталғаннан кейін қылмыстық іспен танысу барысына айыпкер, өзінің қылмыстық ісін алқа билердің қатысуымен қарау жөнінде өтініш білдіріп, ол өтінішін қылмыстық іс сотқа түскеннен кейін алдын ала тыңдау барысына оны бекітсе ғана, қылмыстық іс алқа билердің қатысуымен қаралады» [19].

«Алқа билер құрамына жиырма бес жасқа толған, сотты болмаған, наркологиялық немесе психо - неврологиялық диспансерде есепте тұрмайтын, әрекет қабілеттілігі шектеулі деп танылмаған Қазақстан Республикасының азаматтары ғана алынады. Қазақстан Республикасы Президентінің 2002 жылғы 20 қыркүйектегі Жарлығымен бекітілген, Қазақстан Республикасының Құқықтық саясат тұжырымдамасында қылмыстық сот ісін жүргізуді алқа билер сотының қатысуымен жүзеге асыру қажеттігі айтылған» [20].

Міндеті заңды мойындаайтын, сондай - ақ жас шамасы негізгі талаптарға сәйкес келетін, сотталмаған, ақыл - есі дұрыс т.с. адамдарды іріктеу болып табылатын алқа билер соты туралы мәселе мейлінше күрделі. Құқықтық одан әрі дамудың бірден - бір бағыты - қылмыстық сот ісін алқа билер қатысуымен жүргізу мүмкіндігі туралы Конституция нормалаарын жүзеге асыру болып табылады. «Қазақстан Республикасының сот жүйесі мен судьяларының мәртебесі туралы» Конституциялық заңға (бұдан әрі - Конституциялық заң) сәйкес судьяларды әлеуметтік қамсыздандыру сот төрелігін толық әрі тәуелсіз жүзеге асыру үшін жеткілікті мөлшерде жүргізіледі. Судьялардың мәртебесіне сай келетін, сондай-ақ оларды нашарлатуға тыйым салынатын, мемлекеттің есебінен оларды әлеуметтік қамсыздандыру - судьялар тәуелсіздігі кепілдігінің бірі болып табылады. Конституциялық заңның қабылдануы сот жүйесін жетілдірудегі елеулі оқиға болды. Енді Жоғарғы және облыстық соттардың төрағалары соттарды қамтамасыз етуге қаржының тиімді жұмсалуына бақылау жасай алады. Сонымен, ең бастысы судьяларға төленетін еңбек ақысына келіп тоқталатын болсақ, қазіргі таңда объективті және тәуелсіз сот әділдігі болуы үшін материалдық қамтамасыз ету, тұрғын үй беру жеңілдіктері, жыл сайынғы

демалысатары, оларды судьялық мантиямен қамтамсыз ету, т.б.

Материалдық тұрғыдағы басты бір мәселе, бұл тұрғын үй жеңілдіктері. Судьяларды тұрғын үймен қамтамсыз ету республикалық бюджет есібінен жүргізіледі».

XXI ғасырдағы Қазақстан тарих беттерінде мемлекет пен қоғам өмірінің түрлі салаларында көптеген өзгерістер енгізумен есте қалатын болды. Мұндай өзгерістер ең алдымен ата-баба дәстүрін жаңғыртып, қоғам өмірінен тыс қалған байырғы институттарды өмірге қайта әкелуімен құнды болмақ. Солардың бірі – алқабилер соты жайында сөз етсек.

Шоқан Уәлиханов билер соты жайында былай деп жазып қалдырған екен «... билер сотының ең жарқын көрінісі: айыпталушыға қояр нақты айғақты дәлел болмаса да, күшті күмәнді дәлел көлденең тартылған жағдайда, айыпталаушыны аса абыройлы аталастарының ант беріп ара түсуі арқылы ақтап алуына немесе айыптауына жүгінетін қалыптасқан дәстүр болған.

«Алқабилердің» саны мен оларды тандау ауқымы қаралатын істің маңыздылығына негізделетін. Сөйтіп, алқабилер сотталушының жақын руластаарынан, ал кейде тұтас болыстан немесе аймақтан тандап алынатын. Билер сотында шешім қабылдарда «алқабилердің» қатысуына рұқсат беретін ағылшындардың «факті туралы мәселе» деп аталатын мүмкіндіктер болған». (Шоқан Уәлихановтың Сот реформаасы туралы жазбалары. Көне халықтық нысандағы билер соты. 1864 жылғы 28 ақпан).

Профессор М. Нәрікбаев: «Қазақ даласындағы сот органдарының пайда болуы мен қалыптасу тарихы - бұл Қазақстан қоғамының жылнамасындағы ерекше парақ. Қазақстандық сот билігінің қалыптасуымен бекітілуінің негіз қалаушы критерийлерін түсініп, қабылдау үшін қазақ даласындағы әдет құқығының тарихын ғана біліп қана қоймай, құқық нормаларының тарихы мен эволюциясын, заңдары мен дәстүрлерін терең зерттеу қажет» - деп орынды атап өткен [21].

Келесі бір қазақстандық заңгер-ғалым М. Әлиев «Қазақ халқының тарихындағы сот төрелігі түп-тамырымен қазақ мемлекеттілігінің қалыптасу кезеңіне қарай - ғасырлар қойнауына кетеді. Билерге тиесілі сот билігі қазақ қоғамында айрықша маңызға ие болды, рл басқару жүйесіндегі жетекші билік нысаны еді» - дейді [22].

Жалпы алғанда, демократиялы қоғамда азаматтаар мемлекеттік билікті жүзеге асыруға қатысу құқығына ие. Белгілі болғанындай, мемлекеттік билік тәуелсіз үш тармаққа: заң шығарушы, атқарушы және сот төрелігі болып бөлінеді. Біздің елімізде халық заң шығарушы және атқарушы билік тармақтарына Мәжіліс депутаттары мен Президентті сайлау арқылы ықпал жасағанымен, қарапайым азаматтардың сот төрелігіне ықпал етуге мүмкіндіктері болмады. Себебі, Қазақстан Республикасында соттар сайланбаайды (Сенаттың Жоғарғы сот төрағасы мен судьяларын сайлауын қоспағанда), керісінше тағайындалады. Сондықтан, сот төрелігін жүзеге асыруды азаматтық қоғам бақылауда ұстай алатын бірден-бір тәсіл халық өкілдерінің сотқа қатысуы болмақ.

«Алқабилер соты - халық пен мемлекет арасын жалғастыратын көпірлердің бірі деуге болады. Азаматтық қоғам өкілдері елдегі билікті жүзеге асыруға қаншалықты көп тартылса, соғұрлым халықтың белсенділігі арта түседі, сол арқылы басқару аппараты мен бұқара көпшілік арасы жақындай түспек.

Алқабилер институты біздің қоғамды еркін және демократияға біртабан жақындату үшін керек-ақ».

Құқықтық жүйесі дамыған көптеген елдерде (мысалы, Ұлыбритания, АҚШ, Канада, Австралия, Испания, Бельгия, Австрия, Дания, Норвегия, Ресей мен басқа да елдер) алқабилер соты тиімді әрекет ететіндігін атап өту қажет. Көрші Ресей елінде - алқабилер сотының қатысуымен сот ісін жүргізу соттарды жетілдірудің, жаңа құқықтық сана қалыптастырудың маңызды демократиялық бағыттарының бірі болды, сөйтіп, Ресей Федерациясында алқабилер соты 1993 жылғы 1 қарашадан бастап әрекет ете бастады [13,98].

Қазақстан Республикасындағы алқабилер институты әлемдік тәжірибеге сүйеніп, сонымен бірге алқабилер қатысуымен жүргізілетін сот қызметінің ресейлік үлгісін негіз етіп

алды. Қазақстан қоғамына Алқабилер институтын енгізу - республикада жүргізілген сот реформасының басты жаңалықтарының бірі. Адамның алқабилер сотына жүгінуі конституциялық норма болып табылады. Қазақстан Республикасы Конституциясының 75-бабының 2-тармағында: «Заңда көзделген жағдайларда қылмыстық сот ісін жүргізу алқабилердің қатысуымен жүзеге асырылады» деп бекітілген, Конституциялық Кеңесте алқабилер сотына қатысты 1997 жылғы 6 наурыздағы қаулы қайта қаралып, Конституцияның 79-бабының 1-тармағын ресми түсіндіруге қатысты шығарылған шешімнің күші жойылды. Өйткені, Конституциялық Кеңестің осы қаулысының аталған ережесі алқа билер сотын құруға кедергі келтіретін еді.

«Алқабилер туралы» Қазақстан Республикасының Заңы 2007 жылғы 1 қаңтардан бастап қолданысқа енгізілді. Осылайша, алқабилер сотының жаңа дәуірі басталды. Осы Заңда, алқаби ұғымына мынадай анықтама берілген екен: «алқаби - соттың қылмыстық істі заңда белгіленген тәртіппен қарауына қатысуға шақырылған және ант қабылдаған Қазақстан Республикасының азаматы».

Алқабилер сотының ерекшелігінен көретініміз, біріншіден, алқалы орган болуы, тәуелсіздігі, лауазымаын асыра пайдалануға және сот қатесінің орын алуына жол жоқтығы. Бұл дегеніміз адамның сот процесіндегі құқықтарын қорғаудың қосымша кепілі және құқық қорғау тетіктерін күшейту.

Алқабилер сотының қатысуымен сот ісін жүргізу мәселесіне байланысты түрлі пікірлер айтылып келді. Осы институтты енгізу мәселесі 2004 жылдан бастап қызу талқыға салына бастады. Сөйтіп, алқа заседательдері қатысатын сот институтын сатылап енгізу туралы заң жобаларына қарау жөніндегі жұмыс тобының аясында алқа заседательдерінің қатысуымен жүргізілетін сот нысанын таңдау мәселесі қолға алынды. Алқабилер сотының үлгісін таңдау мәселесі жөнінде классикалық (ағылшын-саксондық) үлгімен қатар, бұл институттың қызметін ұйымдастыруда түрлі таңдау мүмкіндіктері қарастырылып келеді.

Негізінде азаматтардың сот қызметіне қатысуының бірнеше тетіктері бар. Сот төрелігін жалғыз судья, кәсіби судьялар алқасы және халық өкілдері жүзеге асырады. Аталғандардың ішінде соңғысының негізгі екі варианты бар. Біріншісі - кәсіби және қоғамдық судьялар бірігіп сот ісінің барлық мәселелерін қарайтын, шешім шығаратын алқа. Екіншісі - дербес екі бөліктен тұратын алқа, бұл орайда қылмыстық істер бойынша негізгі мәселе - кінә туралы шешімді қабылдау халық өкілдеріне тапсырылады.

Біздің елімізде тандап алынған үлгі батыстың тура көшірмесі емес. Біріншіден, сот процесінің аралас нысаны сақталады. Екіншіден, сот талқылауы жеке екі сатыға бөлінбейді, яғни тұжырым мен айыптау үкімін шығару бір процесте орын алады. Үшіншіден, айыпталушының дәстүрлі сот ісін жүргізу мен алқа заседательдерінің қатысуымен жүргізілетін сот ісін таңдау құқығы бар.

Тағы бір маңызды мәселенің бірі - алқабилердің қатысуымен қаралатын қылмыстық істерге қатысты. Бастапқы сатыда алқабилер қатысатын істер шеңберіне заңда өлім жазасы көзделген қылмыстық істер жатқызылған болатын. Алайда, Конституцияға енгізілген 2007 жылғы 21 мамырдағы өзгерістер мен толықтырулар және өлім жазасының іс жүзінде қолданылмауы алқабилердің қатысуымен қаралатын қылмыстық істер аясын қайта қарауды талап етеді, сол арқылы алқабилер институтын дамытудың келесі сатысына қадам басамыз.

Себебі, алқабилердің қоғам алдындағы міндеті жоғары - олар тек іске қатысып қана қоймай, үкім шығарған кезде халық үнін білдірулері қажет.

Қоғам өміріндегі сот жүйесінің маңыздылығы азаматтардың құқықтары мен заңды мүдделерінің қорғалуына кепіл болуымен түсіндіріледі, сонымен бірге тек сот қана адамды аса маңызды әлеуметтік игілігі - бостандығынан айыра алады. Сондықтан алқабилер институтының басты ерекшелігі алқаби болуға қабілетті кез келген азаматты сот төрелігін жүзеге асыру қызметіне тікелей қосу арқылы билік өкілеттіктерін іске асыру.

Сот төрелігі - қоғам өмірінің аса маңызды бір жағы, сот төрелігінің жоғары деңгейде жүргізілуіне әрбір адам мүдделі. Құқықтық мемлекет құру барысында барлық азаматтардың

занды біліп, құрметтеуімен қатар, заңды іске асыруға қатысулары да, оның тиісті деңгейде орындалауына әлеуметтік бақылау жасаулары да маңызды болмақ. Осындай қатысудың бір нысаны - біз сөз етіп отырған сот төрелігін жүзеге асыру қызметіне қоғам өкілдерін қосу болып табылады. Құқық теориясында сот - бұл мемлекетті саналы түрде өзін-өзі шектеуге алып баратын билік тармағы. Осындай шектеу неғұрлым күшті болса, соғұрлым сот төрелігі тәуелсіз болады. Алқабилер соты - бұл қазіргі жағдайда жемқорлық пен тәуелді соттан қорғайтын бірден-бір құрал. Бұл соттарға деген сенімін жоғалтқан халық үшін бақылау жүргізудің қайнар көзі.

Тарих беттеріне жүгінер болсақ, алқабилер соты әлеуметтік қақтығыстар ушыққан, не қоғам өмірінің саяси және экономикалық салаларын түбегейлі өзгерту барысында енгізілетіндігін көрсетеді. Мәселен, Францияда 1791 жылғы революция кезеңінде, Ресейде крепостнойлық құқықтың күшін жойып, феодалдық қоғамнан капиталистік қоғамға өту кезеңінде солай болған еді.

Біздің елімізде саяси, экономикалық жүйені жетілдіру - сот жүйесін де реформалауға алып келді. 1992 жылы сот-құқықтық реформасының тұжырымдамасын қабылдау Қазақстанда сот билігінің қалыптасуына жол ашып берді. Ол кездегі сот реформасын жүргізудегі басты мақсат - сот билігін заң шығарушы және атқарушы билік тармақтарынан тәуелсіз болатын мемлекеттік билік ретінде бекіту. ҚР Президенті Н.Ә.Назарбаев сол кезде сот реформасын жүргізу демократиялық құқықтық мемлекетті құруды қамтамасыз етудің қажетті шарты деп баса көрсеткен болатын.

Әрине, біздің елімізде сот билігі бекітілген, сот жүйесінің негізін қалайтын басты қағидалар жария етілген көптеген заңдар қабылданған. Дегенмен, судьялардың азаматтардың конституциялық құқықтарын бұзу фактілері орын алатындығы өкінішті, оған көптеген арыз-шағымдар, бұқаралық ақпарат құралдарындағы мәліметтер, сот істерінің материалдары, әлеуметтік сауалнама нәтижелері айғақ бола алады.

Алқабилер институтын жаңғырту идеясы бір күндік шешім еместігін айта кету керек. Ол үшін алдымен сапалы, жоғары деңгейдегі құқықтық базаны әрі қарай қалыптастыру жұмыстары жүргізіле беруі керек. Осы ретте ҚР Ата Заңында бекітілген бір норманы айтып өту керек. Конституцияның 78-бабына сәйкес, соттардың Конституциямен баянды етілген адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтарына нұқсан келтіретін заңдар мен өзге де нормативтік құқықтық актілерді қолдануға хақысы жоқ. Егер сот қолданылуға тиісті заң немесе өзге де нормативтік құқықтық акт Конституциямен баянды етілген адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтарына нұқсан келтіреді деп тапса, іс жүргізуді тоқтата тұруға және осы актіні конституциялық емес деп тану туралы ұсыныспен Конституциялық Кеңеске жүгінуге міндетті. «Конституцияның бұл ережесінің республика заңнамасы Конституциямен толық сәйкестікке келтірілмеген құқықтық мемлекет қалыптастыру кезеңіндегі маңызы зор». Өйткені барлық конституциялық нормалар басқа заңдар мен заңға сәйкес актілердің алдында жоғары тұрады. Кеңестік кезеңдегі соттардың заңдарды немесе заң актілерінің Конституцияға сәйкестігін тексеру өкілеттігі мүлдем жоқ болғандықтан, азаматтардың конституциялық құқықтары қағаз жүзінде ғана қалатын [23].

Алқабилердің мәртебесі негізгі үш фактормен айқындалады: ол - қоғамдық мәдениет; қоғам өміріндегі заңның рөлі мен заңдағы әділдік. Осындай факторларға тәуелді институт алға жылжу мен еркіндіктің кепілі.

Әйтседе, алқабилерді сот саласына кездесетін барлық күрделі істердің оң шешімін табуға әкелетін жол ретінде қарауға да болмайды. Дегенмен, қылмыстық істерді тергеу сапасын арттыруға, сот ісін жүргізудің тәуелсіздігін, объективтілігін қамтамасыз етуге, сот билігін нығайтуға және демократиялық институттарды қалыптастыруға жол береді.

Қазақстанның құқықтық дамуының қазіргі сатысында биліктің бөлініс қағидасын толықтай және біртіндеп іске асыру міндеті тұр. Билікті бөлісу демократиялық және құқықтық мемлекеттің басты қағидасы болып табылады.

Сот билігі мемлекеттік биліктің бір тармағы, ҚР Конституциясына сәйкес ол,

Қазақстан Республикасында сот төрелігін іске асыру функциясын орындайды. Сот билігі біртұтас. Сот билігінің негізгі мақсаты қолданыстағы құқық негізінде дау-жанжалдарды шешуден тұрады. Сот билігі азаматтық, қылмыстық және заңда белгіленген сот істерін жүргізудің өзге нормалаарымен іске асырылады.

Н.Ә. Назарбаев: «Конституцияға енгізілген өзгертулер жүргізіле бастаған либералдық реформалардың табысқа жетуін қамтамасыз ететін заңнамалық негіз қалайды, елдің жаңа даму сатысынада қоғамдық және мемлекеттік мүдделердің жаңа үйлесіміне, мемлекеттік құрылымдағы жаңа тежемелік және тепе-теңдік жүйесін қалыптастыруға алып келеді» деп атап көрсеткен болатын» [24].

Алқабилер сотын енгізу күрделі, әрі алдын ала дайындық жұмыстарын қажет етеді. Бірінші кезекте, тергеу органдаары мен прокуратура эзiр болуы тиiс. Ол үшiн қылмыстық iстердiң тергелу сапасын жақсарту қажет, адвокаттардың рөлiн және қылмыстық сот iсiн жүргiзу аясында азаматтардың құқықтарына кепiлдiк берiлуiн күшейту керек.

«Мемлекетiмiздiң Тұңғыш Президентi Н. Назарбаев Судьялардың IV съезiнде сөйлеген сөзiнде сот-құқықтық реформа сот жүйесiнiң тиiмдiлiгiне байланысты түбегейлi проблемааларды шешудi көздейдi, бұл мемлекеттiң әрi қоғамның басты назарынада болуы керек деп атап көрсеткен».

Демократиялық қоғамдастық кең ауқымды сот жүйесiн дамыту елiмiздiң басты басымдықтарының бiрi болып саналады. Бiздiң сот жүйесi дала демократиясынан тамыр тартады.

Осыған байланысты сот жүйесiнiң жаңа түрiн қалыптастыру мен құру, соттарға құқықтық мемлекетке тән өкiлеттiктердi толық көлемде беру, олардың жоғары әрi жауапты әлеуметтiк рөлiн нығайту мемлекеттiң негiзгi саяси басымдығы болды. Сот iсiн жүргiзудi және сот құрылысын жетiлдiрудiң мiндеттерi белгiленген.

Қорытынды

Қазақстан Республикасының Конституциясы заң мен сот алдында жұрттың бәрі тең екенін, кінәсіздік презумпциясын, әркімнің өз құқықтары мен бостандықтарының сот арқылы қорғалуына құқығы бар екені жария етті. Осыған орай Қазақстан Республикасында Конституциялық нормамен қылмыстық сот жүргізуде алқабилер соттарының қатысуы бекітілді.

Заң шеңберінде құрылуы жоспарланған адвокаттардың республикалық бірлестігі кәсіби әдеп кодексін әзірледі. Бүгінгі күні адвокаттық қызметті жетілдіру, заңнаманы нығайту, заңгерлік көмек беру жүйесін жетілдіру мен оның кемшіліктерін қайта қарау, сондай-ақ тегін заңгерлік көмек берудің (әкімшілік етудің) арнайы тәуелсіз әрі дербес жүйесін жетілдіруді қажет етеді. Сондықтан бұл жағдайдан шығатын жол - Қазақстанда қаржыландырылатын заңгерлік жәрдем беруге әкімшілік етудің (басқарудың) тиімді үлгісін құру, оны іске асырудың пәрменді құқықтық тетіктерін әзірлеу қажет деп есептейміз, олар осындай жәрдем берудің тиісті процедуарасы мен сапасын, бюджеттік қаражаттың тиімді пайдаланылуын, берілетін заңгерлік көмектің сапасын бақылауды және т.б. қамтамасыз етуге тиіс.

Бұл орайда тегін заңгерлік көмек жүйесін құру және дамыту кезеңдері нақты айқындалуға тиіс. Мысалы, бастапқы кезеңде республикада қаржыландырылатын заңгерлік көмек жүйесін құру бойынша пилоттық жобаны іске асыруға, сондай-ақ қылмыстық істер бойынша тегін заңгерлік көмек беруге арналған қоғамдық адвокаттар орталықтарын (бюроларын, қызметтерін) құруға болады. Нәтиже тиімді болған жағдайда - берілетін қаржыландырылатын заңгерлік көмектің көлемі мен мазмұнын ұлғайту туралы мәселені талдау және қарау қажет. Қаржыландырылатын заңгерлік көмек жүйесінің сатылап енгізілуі әділсотқа жетуін қамтамасыз етудің сандық және сапалық көрсеткіштерін болжауға және формализмді, қақтығыстар мен басқа да жағымсыз құбылыстарды болдырмауға мүмкіндік береді. Әрине, мұндай құрылымды құру үшін белгілі бір қаржы жұмсалады. Бірақ, сонымен қатар, бұл қылмыстық ізге түсу органдаарын, соттар мен әділет органдаарын тағайындалатын

адвокаттармен қамтамасыз етуге байланысты мәселелерден босатады.

Шет елдердегі қаржыландырылатын заңгерлік көмек берудің тәжірибесін талдау нәтижелері көрсеткендей, осындай жәрдем беруді ұйымдастыру мен үйлестіру жөніндегі барлық функциялар бір органға шоғырланған жағдайда ғана ол тиімді беріледі, ал бұл органның құқықтық мәртебесінің өзіндік ерекшелігі оның тәуелсіздігі болып табылады. Сондықтан мемлекет кепілдік беретін заңгерлік көмектің шетелдік жүйелерінің жұмысының оң тәжірибесін, сондай-ақ оның кемшіліктерін ескере отырып, Қазақстанда да кепілдік берілген қаржыландырылатын заңгерлік көмек беру жүйесін құру қажет деген пікірдемін, менің ойымша, ол бірнеше кезеңнен тұруға тиіс.

Бір кездері республикамыз мызғымас Одақтың құрамында СОКП-ның билік монополиясының, үстемдігіндегі социалистік меншік пен коммунистік идеологияға көмкерген қуыршақ кейіпіндегі егеменді мемлекет болып саналды. Сол кездегі Конституция бойынша Қазақ КСР-ы егеменді кеңестік социалистік мемлекет болып жарияланған. Әйтседе, Қазақстанның егемендігі іс жүзінде тиісінше қамтылмады және жүзеге асырылған жоқ. Билік бөлудің либералдық-демократиялық идеологиясы, меншік нысандарының көп түрлілігі мен адамның табиғи құқықтары қалыс қалды. Демократизм принциптерін шетқакпай қыла отырып, қалып белгілеудің де, орындаудың да, бақылаудың да (әрине, Компратияның саясында) функцияларын кеңестер бір қолға шоғырландырып, халық билігін білдірген болды. Сол кездегі құқықтың негізгі принципі таптық идеологияны арқаланған социалистік заңдылықтың принципі болып табылғаны мәлім. Демократиялық қоғамда азаматтардың құқықтарын қорғауға арналған қылмыстық құқық, қылмыстық іс жүргізу нормалаары тотаритарлық мемлекеттің мүдделерін білдіретіндіктен, жазалау сипатынада болды, кінәлауға бет бұрып тұратын.

Қазіргі кезеңде заң мен қоғам адвокат қорғаушыдан жай заң көмегін көрсетуді ғана емес, қылмыстық іс бойынша қорғаудың нәтижелілігін талап етеді.

Күшті айыптауға күшті қорғау қарсы тұруы тиіс, ал бұған тек басты рол атқаратын тактикааны қолдана білу, қорғау проблемаасын ғылыми шешу арқылы ғана қол жетеді. Бұл орайда, дәлелдеудің ауыр жүгін арқалаған адвокат-қорғаушы жауапкершілікті сезіне отырып, айыпталаушы үшін жайсыз жағдайды жеңілдетуге, шамасы келсе, ақтауға тырысады. Сондықтан ғалымдар мен мол тәжірибе түйген жауапты адамдар күш-жігерлерін біріктіру арқылы адвокат-қорғаушыларды қорғаудың интеллектуалды қаруымен қаруландыруы қажет.

Қылмыстық сот ісін қарауда ақиқатқа жету адвокат – қорғаушының белсенділігіне байланысты. Сол үшін ғылыми негізделген тактикалық ұсынымның болуы адвокат-қорғаушының қылмыстық іс бойынша қорғауды анағұрлым мақсатты және жете түсінушілікпен жүргізуіне мүмкіндік туғызады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

Кімантар:

1. Халиқов К.Х. Қазақстан Республикасындағы құқық қорғау орғандары. Оқу құралы. - Алматы, «Санат», 1995. -176 б.
2. К.Х. Халиқов Судебные реформы в Центральноазиатских странах: Учебное пособие. - Т., 2006. - 432 с.
3. Булеулиев Б.Т. Суд с участием присяжных заседателяей: проблемы становления и перспекативы развития в Республике Казахстан. – Астана, 2009. - 405 с.
4. В. Чиркин Шетелдердің конституциялық құқығы.Ерекше бөлім. –Алматы, 2012.- 296 б.
5. Божқараұлы А Шетел конституциялық құқығы. – Қарағанды, 2005.- 205 б.
6. Әлиев М.М. ҚР-ның сот және құқық қорғау жүйесі. Оқу құралы – 2004.- 258 б.

Заңнамалық материалдар:

7. Қазақстан Республикасының Конституциясы // «Әділет» Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі.

8. Ш. Уәлихановтың «Сот реформаасы туралы» жазбалаары, көш халықтың нысандағы билер соты. 1864 ж. 28-ақпан. // «Әділет» Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі.

9. Қазақстан Республикасының Құқықтық Саясат тұжырымдамасы // «Әділет» Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі.

Бұқаралық баспалар:

10. Жұбатаров Қ. Бейбіт елдің алтын арқауы – Ата Заң // Заң және заман, 2016. - №8.- 17 б.

11. Асанов Ж. Әділеттілік - құқықтық қорғаудың басты талабы // Заң және заман, 2016. - №10.- 8-9 б.

12. Раисов А. Алқабилердің құқықтары мен міндеттері // Заңгер, 2015.-№11.-54-55 бб.

13. Ковалев Н.П. В поисках независимого и беспристрастного суда присяжных для Казахстана. - <https://online.zakon.kz>.

14. Н.Ә. Назарбаев «100 нақты қадам».- Егемен Қазақстан газеті, 2015 жыл сәуір.

15. Е. Қаржаубаев Алқабилер сотының ағылшын саксондық жүйесінің даму негіздері // Тураби, 2007.-№6.- 11-13 бб.

16. М. Жақанов Алқабилер қабылдаған заңды шешім // Заң және заман, 2016. - №6.- 23-24 бб.

17. Қазақстан Республикасындағы «Алқабилер туралы» Заңы // «Әділет» Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі.

18. Қаржаубаев Е Алқабилер сотының ағылшын –саксондық жүйесінің даму негіздері // Тураби. -2007. №6. -11-13 бб.

19. Жаңа кезеңдегі жаңарған сот.- Егемен Қазақстан, 2007 жыл наурыз.

20. Әлімбаев М.Т. Сот жүйесін мамандаандыру туралы // Заңгер. – 2004.- №4. – 18 б.

21. Нарикбаев М. Судебная система Республики Казахстан: опыт и перспективы // Тураби. – 1999.- №8.- С. 88-92.

22. Қаржаубаев Е.Қ. Билік бөлу территориясының қалыптасуы және сот билігі // Қазақстанның ғылыми әлемі.-2008.- №2-26-33 бб.

23. Ағыбаев А.Н. Жаңашылдық биікке бастайды. //Заң газеті. – 2009.- 6 қаңтар №1. - 6 б.

24. Әбдіқанов Н. Жарты жылдың ішінде 16205 адамның құқығы қорғалды // Заң, 2014.-№8. – 22-26 бб.

ОРАТОРСКОЕ ИСККУСТВО АДВОКАТА В СУДЕБНОМ ПРОИЗВОДСТВЕ С УЧАСТИЕМ ЗАСЕДАТЕЛЕЙ

Байжуманова А.М.

В статье рассматриваются роль, особенности, правовой статус и правовой статус адвоката в современном Казахстане. Также освещены вопросы, связанные с судопроизводством с участием членов жюри, важностью института членов жюри и участием адвоката по уголовному праву в разбирательстве с участием членов жюри. Методологической основой исследования является общий метод. Для решения поставленных задач в исследовании использовались диалектико-материалистические законы, логические, сравнительные, систематические методы и широко применялись

отдельные научные, социальные и психологические методы.

Ключевые слова: *заседатели, суд заседателей, адвокат, судебное производство, правовой статус адвоката, Конституция, государство, участники судебного процесса.*

LAWYER'S ARRANGEMENT IN LEGAL PROCEEDINGS WITH PARTICIPATION OF SESSIONALS

Bayzhumanova A.

The article discusses the role, features, legal status and legal status of lawyers of modern Kazakhstan. Issues related to proceedings involving jury members, the importance of the institution of jury members and the participation of a criminal lawyer in proceedings involving jury members are also highlighted. The methodological basis of the study is the general method. To solve the tasks in the study, dialectical-materialistic laws, logical, comparative, systematic methods were used and individual scientific, social and psychological methods were widely used.

Key words: *assessors, court of assessors, lawyer, court proceedings, legal status of a lawyer, Constitution, state, participants in the trial.*

Мақаланың редакцияға келіп түскен күні: 03.02.2020ж.

ӘОЖ 344.12

КӘМЕЛЕТКЕ ТОЛМАҒАН СОТТАЛҒАНДАРДЫҢ БАС БОСТАНДЫҒЫНАН АЙЫРУ ТҮРІНДЕГІ ЖАЗАНЫ ӨТЕУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Жакупова Г.А., Нұрбаева Б.Е.

Бұл мақалада кәмелетке толмаған сотталғандардың бас бостандығынан айыру түріндегі жазаны өтеудің қатаң, дағдылы, жеңілдетілген және жеңілдікті жағдайлары қарастырылған.

Кілт сөздер: *жаза, мекеме, жазалау шаралары, көтермелеу шаралары.*

Кәмелетке толмаған адамдарды ұстауға арналған орташа қауіпсіз мекемелерде жазаны өтеудің қатаң, дағдылы, жеңілдетілген және жеңілдікті жағдайлары белгіленген.

Кәмелетке толмаған адамдарды ұстауға арналған орташа қауіпсіз мекемелерде дағдылы жағдайларда жаңадан келген сотталғандар, сондай-ақ жазаны өтеудің қатаң, жеңілдетілген немесе жеңілдікті жағдайларынан ауыстырылған сотталғандар жазасын өтейді.

Дағдылы жағдайларда кемінде алты айын өтегеннен кейін жазаны өтеудің белгіленген тәртібін бұзғаны үшін жазалауы болмаған және еңбек пен оқуға адал қараған кезде, дәрежесі бірінші оң мінез-құлықты сотталғандар жеңілдетілген жағдайларға ауыстырылады.

Дәрежесі үшінші оң мінез-құлықты, кемінде үш ай жеңілдетілген жағдайларда болған сотталғандар еңбек пен оқуға адал қараған кезде мерзімін өтеу бойынша босатылғанға дейін бір жыл қалғанда жеңілдікті жағдайларға ауыстырылады.

Жазасын жеңілдікті жағдайларда өтеп жүрген, жазаны өтеудің белгіленген тәртібін бұзушылар болып табылатын сотталғандар жеңілдетілген жағдайларға ауыстырылады. Жеңілдікті жағдайларға қайта ауыстыру жеңілдетілген жағдайларға қайтарылғаннан кейін кемінде алты ай өткен соң жүргізіледі.

Жазаны өтеудің белгіленген тәртібін қаскөйлікпен бұзушылар деп танылған сотталғандар үштен алты айға дейінгі мерзімге дағдылы, жеңілдетілген және жеңілдікті

жағдайлардан қатаң жағдайларға ауыстырылады.

Сотталғандарды бір жағдайдан басқасына ауыстыру оқу-тәрбие кеңесінің ұсынуы негізінде мекеме комиссиясының шешімі бойынша жүргізіледі.

Мекеме комиссиясының жұмысына облыстың, республикалық маңызы бар қаланың, астананың жергілікті атқарушы органдарының, сондай-ақ жұртшылық өкілдері қатыса алады [1].

Мекеме бастығы жазаны өтеудің тәртібін бұзуды жасау мүмкіндігін жою үшін сотталған адамды уақытша оқшаулау үй-жайына ауыстыру, бірақ қырық сегіз сағаттан аспайтын мерзімге ауыстыру туралы шешім қабылдайды.

Мекеме бастығы болмаған жағдайда, сотталған адамды уақытша оқшаулау үй-жайына ауыстыру туралы шешімді мекеме бастығының кезекші көмекшісі қабылдайды.

Сотталған адамды уақытша оқшаулау үй-жайына ауыстыру туралы қаулы сотталған адамды онда ұстау мүмкіндігі тұрғысынан медициналық куәландырғаннан кейін шығарылады.

Уақытша оқшаулау үй-жайына жабылған сотталған адам екі сағаттық сейілдеу құқығы беріле отырып, ауыстырылғанға дейін оған айқындалған ұстау жағдайларында жазасын өтейді.

ҚР ҚАК-нің 152-бабына сәйкес кәмелетке толмағандарды ұстауға арналған орташа қауіпсіз мекемелерде қолданылатын көтермелеу шаралары қолданылады [2].

Сотталғандарға жақсы мінез-құлқы, еңбек пен оқуға адал қарағаны, ерікті ұйымдардың жұмысына және тәрбиелік іс-шараларға белсенді қатысқаны үшін ҚР ҚАК-нің 128-бабында аталғандамен бірге төмендегідей көтермелеу шаралары қолданылуы мүмкін:

1. Жақсы мінез-құлқы, еңбекке, оқуға адал қарағаны, ерікті құрылымдардың жұмысына және тәрбиелік іс-шараларға белсенді қатысқаны, қылмыспен келтірілген залалдың орнын толтыру жөнінде шаралар қолданғаны үшін сотталғандарға көтермелеу шаралары қолданылады.

2. Қауіпсіздігі барынша төмен мекемеде жазасын өтеп жүрген сотталғандарға, ҚР ҚАК-нің 128-баптың 1-бөлігінде көрсетілген көтермелеу шараларынан басқа да, демалыс және мереке күндерін сағат 9-дан 18-ге дейін мекеменің шегінен тыс жерде өткізуге рұқсат беріледі.

Дәрежесі екінші немесе үшінші оң мінез-құлықты сотталғандарға көтермелеу тәртібімен жылына төрт ретке дейін қосымша қысқа мерзімді кездесу алуға рұқсат беріледі.

Бұрын қолданылған жазаны мерзімінен бұрын алып тастауға жазаны өтеудің белгіленген тәртібін бұзғаны үшін жаза қолданылған күннен бастап кемінде үш ай өткен соң жол беріледі. Жазаны өтеудің белгіленген тәртібін қаскөйлікпен бұзғаны үшін жазаны мерзімінен бұрын алып тастауға жол берілмейді [3].

ҚР ҚАК-нің 153-бабына сәйкес кәмелетке толмағандарды ұстауға арналған орташа қауіпсіз мекемелерде көтермелеу шараларын қолдану ерекшеліктеріне түнгі уақытта спорттық, мәдени-ойын-сауық және өзге де іс-шараларға баруға жол берілмейді [4].

Мекеменің шегінен тыс жерге шығу ұзақтығын мекеме бастығы белгілейді, бірақ ол сегіз сағаттан аспауға тиіс.

3. Сотталғандарға жазаны өтеу тәртібін бұзғаны үшін төмендегідей жазалау шаралары тағайындалады:

- ескерту;
- сөгіс;
- қатаң сөгіс;
- 72 сағатқа дейінгі мерзімге уақытша оқшаулау үй-жайына жабу.

18 жасқа толған, бас бостандығынан айыруға сотталғандар өздерінің келісімімен, бірақ көп дегенде олар 21 жасқа толғанға дейін мекемеде қалдырылуы мүмкін.

Мекемеде қалдырылған сотталғандарға кәмелетке толмаған сотталғандарға арналған жазаны өтеу жағдайлары, тамақтандыру және материалдық-тұрмыстық қамтамасыз ету нормалары қолданылады.

Он сегіз жасқа толған сотталғандарды мекемеде қалдыру туралы шешімді сот мекеме бастығының ұсынуының негізінде ғана қабылдайды.

ҚР ҚАК-нің 157-бабына сәйкес оқу-тәрбие процесін ұйымдастыруы сотталғандарды түзеу [5] және оларды әлеуметтік бейімдеу мақсатында мекемелерде қылмыстық-атқару қызметі саласындағы уәкілетті орган бекіткен негізгі принциптерге сас, сотталғандардың құқыққа бағынушылық мінез-құлқын, еңбек пен оқуға адал көзқарасын қалыптастыруға, олардың бастауыш, негізгі орта, жалпы орта, техникалық және кәсіптік білім алуына, мәдени деңгейін арттыруына бағытталған бірыңғай оқу-тәрбие процесі ұйымдастыру, сотталғандармен тәрбие жұмысы жеткіншектерге тән психологиялық-физиологиялық ерекшеліктерін ескеріп, психологиялық-педагогикалық ықпал ету әдістері негізінде жеке, топтық және көпшілік нысандарда жүргізіледі, сотталғандардың бастауыш, негізгі орта, жалпы орта, техникалық және кәсіптік білім алуы ҚР-нің білім саласындағы заңнамасына сай іске асыру тәртібімен жүзеге асырылады.

4. Сотталғандармен жүргізілетін тәрбие жұмысына қамқоршылық кеңестер, сондай-ақ ата-аналар комитеті қатысады [6].

Кәмелетке толмаған сотталғандар қылмыстық-атқару жүйесінің орташа қауіпсіз мекемелерінде бас бостандығынан айыру жазасын өтейді.

Кәмелетке толмаған адамдарды ұстауға арналған орташа қауіпсіз мекемелерде сотталғандарға қатысты тәртіптік шараларды мекеме бастығы, оның орынбасарлары, жасақ бастықтары мен бөлімшелердің тәрбиешілері қолдана алады. Көлемі аталған тұлғалардың өкілеттіктерін тәртіптік шараларын қолдану әртүрлі. Мекеме бастығы мен оның орынбасарлары тәртіптік шараларды толық көлемде қолдану құқығына ие. Жасақ бастығының алғыс жариялауға, тамақ өнімдері мен бірінші кезекте қажетті заттарды сатып алуға қосымша ақша жұмсауға рұқсат беруге, қосымша телефонмен сөйлесуге, бұрын қолданылған жазаны мерзімінен бұрын алып тастауға құқығы бар. Отряд бастықтарының бір ай ішінде сөгіс жариялауға және кинофильмдерді қарау құқығынан айыруға құқығы бар.

Бөлімше тәрбиешілерінің алғыс жариялауға, бөлімше тәрбиешісі бұрын қолданған жазаны мерзімінен бұрын алуға құқығы бар. Олар сөгіс жариялай алады.

Сот жазаны орындаушы органға кәмелетке толмаған сотталған адаммен қарым-қатынас кезінде оның жеке басының белгілі бір ерекшеліктерін ескеру туралы нұсқау беруі мүмкін.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Қазақстан Республикасының Қылмыстық-атқару кодексі Қазақстан Республикасының Кодексі 2014 жылғы 5 шілдедегі № 234-V ҚРЗ // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000234>
2. Уголовно-исполнительное право России. В 2 томах (комплект). - М.: Юрайт, 2015. - 816 с.
3. Правила организации надзора и охраны за лицами, содержащимися в исправительных учреждениях КУИС МЮ РК // Параграф ақпараттық жүйесі. - 2015.
4. Уголовно-исполнительное право. - М.: Юриспруденция, 2017. - 368 с.
5. С.К. Әпенев. Қылмыстық атқару құқығы. Оқу құралы. – Алматы: «Жеті жарғы», - 2010. - 234 б.
6. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі Қазақстан Республикасының Кодексі 2014 жылғы 3 шілдедегі № 226-V ҚРЗ // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000226>

ОСОБЕННОСТИ ОТБЫВАНИЯ НАКАЗАНИЯ В ВИДЕ ЛИШЕНИЯ СВОБОДЫ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИМИ ОСУЖДЕННЫМИ

Жакупова Г.А., Нұрбаева Б.Е.

В данной научной статье рассматриваются строгие, обычные, облегченные и льготные условия отбывания наказания в виде лишения свободы несовершеннолетних

заклученных.

Ключевые слова: Наказание, учреждение, наказание, поощрение.

FEATURES OF SENTENCING OF PENALTY FREEDOM BY MINORS CONDEMNED

Zhakipova G., Nurbaeva B.

In this scientific article, the strict, ordinary, facilitated and preferential conditions of serving the term of punishment in the form of deprivation of liberty of incompetent prisoners are considered.

Key words: Punishment, institution, punishment, encouragement.

Мақаланың редакцияға келіп түскен күні: 06.03.2020ж.

ӨОЖ 340.622

ӨЗІН-ӨЗІ ӨЛТІРУГЕ ЖЕТКІЗУ ҚЫЛМЫСЫНЫҢ ТМД МЕМЛЕКЕТІ БОЙЫНША ҚАРАЛУЫ

Жангушукова А.З., Жантасова А.К.

Бұл мақалада ТМД мемлекеті бойынша өзін-өзі өлтіруге жеткізу қылмысының қаралуы, яғни суицидке барудың себептері мен оны алдын алу жұмыстарын қалай жүргізуге болатындығы жайында баяндалған. Сонымен қатар, адамның психикасы, оған әсер ететін факторлар, криминалистикада өзін-өзі өлтірудің әр түрлі негіздері сараланған, суицидалды мінез-құлық типтері қарастырылған.

Кілт сөздер: өзін-өзі өлтіру, суицидалды мінез-құлық, суицидтің алдын алу.

Тақырыпқа кіріспес бұрын көп ойландым, іздендім. Ойлана келе тақырып Адамның іс-әрекетіне, айналасына байланысты екенін ұғындым. «Адам – бұл белсенді күш, оның әрекеттерін заңды және моралды бағалау қажет», - деп профессор В.А. Владимиров дұрыс атап өткен болатын. Сонымен қатар, кез келген адам емес, тек қана жауапқа қабілетті адамдар ғана белсенді күш болады.

«Адамның жасы мен оның белгілі бір психо-физикалық ерекшеліктерін немесе сапаларын түсінеміз». Адам туғанынан бастап қартайғанға дейінгі жасының әртүрлі кезеңдерінде өзінде өтетін физикалық және психикалық ерекшеліктерге байланысты қоршаған ортаға әртүрлі қатынаста болады.

«Психикалық әрекеттің уақытша бұзылуына белгілі уақытқа дейін созылатын және толық емделумен аяқталатын психиканың бұзылуының көптеген түрлері жатады» [3].

Сонымен қатар, сана мен еріктен басқа психикалық аурулар адам психикасының маңызды бөлшегі ретінде барлық психикалық әрекетпен тығыз байланысты. Сезім эмоциясы саласына да әсер етеді. Көптеген психикалық аурулар сияқты әлемді түсіну мүмкіндігінен айырылған. Жоғары ойлау қызметінің бұзылуы адамның барлық психикалық қызметінің қалыпты жіберілуін бұзады. Мұның нәтижесінде сезім органдары объективті шындықты дұрыс бейнелеу мүмкіндігінен айырылады. Бұл өз кезегінде барлық таным процесінің бұзылуына алып келеді. Интеллекттің бұзылуынан сыртқы дүниедегі құбылыстарды дұрыс қабылдамайтын адам өз әрекеттерін түсіну қабілетінен, сонымен қатар оларға басшылық ету мүмкіндігінен айырылады». Дәл осындай ақыл қабілетінің бұзылуы заңда «егер осы адамдар өз әрекеттеріне есеп бере алмайтын болса» деп жазылған есі дұрыс еместіктің интеллектуалдық

критерилерін көрсетеді.

Адамның психологиясын атап өткенімнің себебі: өз -өзіне қол жұмсау. Өзін-өзі өлтіру — өзін өмірден қасақана айыру (суицид). Өзін-өзі өлтірудің себептері әр түрлі. Көп жағдайда өзін-өзі өлтіруге себеп болатын нәрсе өмір жағдайының шынайы қиындылығы және өмір оңалмайды деп есептеу. Депрессивті жағдайлар «жиналып» соның салдарынан өзін-өзі өлтіру болуы мүмкін. Өзін-өзі өлтіру қарттарға, нашақорларға, жазылмайтын аурумен ауыратындарға, қылмыскерлерге тән әрекет. Балалардың өзін-өзі өлтіруі ашық қарсылық білдіру түрінде, көбінесе ата-аналарына қатысты жасалады. Криминалистикада өзін-өзі өлтіру әр түрлі негіздер бойынша сараланады. Мысалы:

1. Қорытынды өзін-өзі өлтіру (өзін-өзі өлтіретін алдында өз әрекеттеріне есеп беретін, бірақ кінәсіз қиын жағдайдағы түскен, ойлану нәтижесінде болашақтың жоқтығына көзі жеткен адамдардың өзін-өзі өлтіруі, қаржының жоқтығы, жазылмайтын ауру және т.б.);

2. Ашық қарсыласу түріндегі өзін-өзі өлтіру (бақытсыз махаббат, ажырасу т.б. себеп болатын жан күйзеліс әрекет);

3. Аяқ астынан өзін-өзі өлтіру (жаман хабар алғаннан кейін, отбасындағы не жұмыстағы ойда жоқта пайда болған қиыншылықтан кейін өзін-өзі өлтіруге аяқ астынан бел буу);

4. Психикалық ауырған кезде өзін-өзі өлтіру.

БӘДСҰ (*Бүкіл әлемдік денсаулықты сақтау ұйымы*) берген мәлімет бойынша дүние жүзінде жыл бойы 500 мың адамдар өз өмірлерін қияды. ХХІ ғасырда дүние жүзінің ғалымдарын толғандыратын мәселе ол қазіргі кезде жасөспірімдер арасында жиі кездесетін-суицид. БӘДСҰ-ның соңғы мәліметтері бойынша 15-24 жас аралығындағы жасөспірімдер арасында өзін-өзі өлтіру екі есе артып кетті. Ол мемлекеттегі экономикалық жағдайларға байланысты. Мәселен Францияда соңғы 10 жылда суицидтен өлген балалар саны үш есе артқан. Енді бұл өлімдер жол апатынан қайтыс болған адамдар санымен теңеліп отыр. АҚШ-та 15-19 жас аралығындағы өзін-өзі өлтіру саны 1 жылда 5000-ға дейін көтерілді. Қазіргі кезде АҚШ-та ең маңызды өлімдердің арасында суицид 10-шы орында тұр. Онда 1978 жылда 15-19 жас аралығындағы жасөспірімдер арасында 29000 суицид тіркелген. Бұнда соңғы 30 жылда суицид 15-19 жас аралығындағы қыздар арасында 200%, ал бозбалалар арасында 300%-ға дейін көтерілген [5].

Суицидалды мінез-құлық – адамның саналы түрде өзін-өзі өлтіргісі келетін тұлғаның мінез-құлқының бір түрі деп есептелді.

Суицидтың ең жиі кездесетін кезі 15-24 жас аралығы. Өзін-өзі өлтіруге бармас бұрын, суициденттердің көбі дайындық кезеңі – суицидалды кезеңінен өтеді, ол адамның бейімделу қабілетінің төмендеуімен сипатталады. Ол қызығушылық деңгейінің төмендеуі, қарым-қатынастың шектелуі, мазасызданғыш, эмоционалды тұрақсыз болуы т.б.

Дюркгеймнің суицид теориясына байланысты адам бір проблемаға тірелген кезде немесе ол бейімделген орта немесе әлеуметтік топ одан бас тартқан кезде ол өзін-өзі өлтіруге барады деген. Әлеуметтік байланыстардың ерекшеліктерін ескере отырып ол келесі суицид түрлерін бөліп көрсетті: эгоисттік және альтруисттік. Тағы да психопатологиялық жағдай негізінен балалармен жас өспірімдердің социализация деңгейімен қоғамда алатын орнына байланысты да болады. Психоанализдік зерттеулер барысында суицид ол жеке тұлғаның сексуалды бұзылысына байланысты деген тұжырымдарға келді.

Өзін-өзі өлтіру оның ішкі қақтығыстарын өткізу жағдайларындағы әлеуметтік психология дезадаптация салдары деп Бачериков қарастырады. Суицидогенді жағдайлар тұлғаның ерекшелігіне, оның өмірлік тәжірибесіне, интелектісі және мінез-құлығымен анықталады. А.Г. Абрумова және В.А. Тихоненко суицидалды әрекеттің екі негізгі типін көрсетеді: шынайы әрекет және демонстративті-шантажды.

Демонстративті-шантажды әрекетте - өміріне сондай қауіпті емес әрекеттерге барады; денеде ірі веналар жоқ жерлерді кескілеу, онша қауіпті емес дәрілерді ішеді. А.Е. Личко мен А.А. Александров 14-18 жастағы жас өспірімдерді зерттей келе олардағы суицид мінезі

көбінесе аффект жағдайында және ол балалардың осы жаста өте сезімтал болатындығына байланысты жиі кездеседі деген тұжырымдарға келді. Бірақ көбінесе бұл кезде балалар арасында кездесетін суицид ол демонстративті әрекет түрінде болады.

Шынайы суицидальді мінез- құлық деп тұлғаға деген шынайы немесе қиын проблемалары шешілмеген кезде өзін- өзі өлтіруін айтамыз. Ал жалған шантажды мінез-құлық деп ол адам өзі ойлаған ойын жүзеге асыру үшін, оны қоршаған адамдарға қысым көрсеткен кезде және басқалардың сезімін манипуляциялаған кезде бұл әдісті қолданады. Ол көбінесе оны ренжіткен адамның алдында жасалады. Бұнда олар өздерін өлтірмейді тек, өзінің өлгісі келетіндігін демонстрациялайды. Шантажды мінез- құлық көбінесе бала кезден пайда болады.

Суицидальді мінез- құлықтың 5 типі бар:

- 1) Протест.
- 2) Жанашырлыққа шақыру.
- 3) Қайғыдан қашу.
- 4) Өзін-өзі жазалау.
- 5) Өмірден бас тарту [4].

Суицидалды мінез-құлық соматикалық, психикалық ауытқуы бар, тіпті сау адамдарда да кездеседі. Сондықтан өзін- өзі өлтіретін адамдардың барлығының психикасында ауытқуы бар деуге болмайды. Медициналық статистикаға байланысты адамдардың бір жартысын ақыл-ойы кеміс адамдар, бірін жүйке-жүйесі тозған адамдар, бірін мазасыз адамдар десе, енді бірін өз эмоцияларын басқара алмайтын адамдар құраса, қалған бөлігін ешқандай психикалық ауытқуы жоқ адамдар құрайды екен.

Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымының мәліметі бойынша, Қазақстанда 100 мың тұрғынға шаққанда 53 кісі өзіне қол салып қаза болады екен. Бұл көрсеткіш Орта Азия елдері бойынша Қазақстанда ең жоғары деңгейде екен.

Өз-өзіне қол салу – түсініспеушілік пен жалғыздықтан туындайтын проблема. Әрдайым адамдардың бір-бірімен қарым-қатынасында түсініспеушілік орын алып жатса, ата-ана баласын түсіне алмаса, күйеуі әйелін түсінбесе немесе керісінше дегендей, жақын жандардың бір-бірін түсінбеуі қайғылы оқиғаларға алып келеді. Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымының мәліметтеріне жүгінсек, Қазақстан әлем бойынша 100 мың тұрғынға шаққанда 53-і өзіне қол салу оқиғасы көрсеткішімен алдыңғы орындардың бірінде. Қазақстан бұл көрсеткіш бойынша «тұрақты лидерлер» саналатын – Венгрия (88) мен Литвадан (96-99) сәл төмен тұр. Ал кейбір деректер бойынша, Қазақстан Ресей мен Латвиямен бір қатарда көрінеді.

Мамандар өлуге құмарту – психиканың проблемасы екендігін айтады. Сондықтан әрдайым жақындарымен бірге болып, бір-бірін бағалап, әрдайым түсіністікпен өмір сүре білу қажет дейді психолог мамандар. Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымы дерегінше, Қазақстан әлемде жасөспірімдер суициді ең көп тіркелген елдер қатарына кіреді. Бұған қоса, мұрағаттардан 1981-2008 жылдары өзге елдерде суицид фактілері азайып, ал Қазақстанда халықтың әр 100 мың тұрғынына шаққанда 22,5-тен 25,6-ға дейін көбейгенін көрсететін деректер табылды. Жасөспірімдер арасында өзіне қол салу оқиғасы әлі жиі болады. Қазақстанда жасөспірімдердің қыршын ғұмырын тәрк етіп, өзін өлтіруі - «сыртқы» (жасанды) әсердің кесірінен болатын өлім болып отыр [1].

Шілденің 24-і күні БҰҰ-ның даму бағдарламасы (UNDP) адам дамуы әлеуеті жайлы 2014 жылғы есебін жарияланды. Есеп әлемнің 187 елі мен бірнеше территориясындағы халықтың білім алу мүмкіндігі, табысы, денсаулығы, өмір сүру ұзақтығы, жеке бас қауіпсіздігі сияқты маңызды көрсеткіштерге қарап жасалған. Тізімді адам дамуы әлеуеті жақсы елдер ретінде Норвегия, Австралия, Швейцария, Нидерланд пен АҚШ бастап тұр. Тізімнің ең соңындағы елдер – Орталық Африка республикасы, Конго мен Нигер. Қазақстан бұл есепте 70-орынды иеленіп, Орталық Азиядағы көршілерінен (Түркіменстан – 103, Өзбекстан – 116, Қырғызстан – 125, Тәжікстан 133-орында) озған. Басқа постсоветтік елдерден Беларусь – 53, Ресей – 57. Бірақ адам дамуы әлеуеті жөнінен Орталық Азиядағы көршілерінен ілгері Қазақстан азаматтардың суицид жасауы жағынан да ол елдерден алда тұр. БҰҰ есебінше, Қазақстанда

2003-2009 жылдары әрбір 100 мың тұрғынға шаққанда 52,4 адам (оның 9,4-і – әйел, 43-і – ер адам) суицид жасаған. Өзбекстанда бұл көрсеткіш – 9,3 адам, Қырғызстанда – 17,7 адам, Тәжікстанда – 5,2 адам, ал Түркіменстандағы суицид жағдайы туралы мәлімет жоқ.

Қазақстан президенті жанындағы стратегиялық зерттеулер институты әлеуметтік-саяси зерттеулер бөлімінің жетекшісі Мәдина Нұрғалиева "суицид сыртқы әлеуметтік құбылыстармен және ішкі психологиялық факторлармен тығыз байланысты" деп біледі [2].

Қазіргі кезде қиын жағдайда қалған әлеуметтік топ бар. Бұлар – несиелік қарыздарын өтей алмай қалған азаматтар, үлескерлер, ипотека алғандар, ломбард пен микронесиелік ұйымдардың клиенттері. Бұл азаматтарға сауатты заңгерлер, қаржыгерлер мен өзге де мамандар қажет. Ол тығырыққа тірелгендей күй кешу елдегі азаматтар үшін қалыпты құбылысқа айналып бара жатқанын, ол адамның жасы, жынысы, статусы мен материалдық жағдайына тәуелсіз ахуал екенін ескертеді.

Бүкіл дүние жүзі көтерген мәселе өз-өзіне қол жұмсау әсіресе жасөспірімдер, кәмелетке толмағандар арасында болып отыр. Өзіне - өзі қол жұмсау - философиялық (өмірдің мәнін жоғалту), психологиялық (психологиялық теріс бейімделу, фрустрация), әлеуметтік (әлеуметтік жағынан өз орнын таппау, қанағаттанбау сезімі, әлеуметтік мәртебесін жоғалту және т.б), медициналық (күрделі ауру, психикасының бұзылуы), адамгершіліктік және құқықтық проблемалардың жинақталуынан тұратын өте күрделі, көп қырлы феномен [4].

Суицидтің алдын алу үшін ата-аналар, мұғалімдер, психологтар мен әлеуметтік қызметкерлер, салауатты өмір салтын қалыптастырушы мамандар, бұқаралық ақпарат құралдары бірлесе жұмыс атқару керек. Яғни ең алдымен алдын алу жұмыстары жасалу қажет: жасөспірімдер мен жастар арасында осы тақырыпта дәрістер, әңгімелесулер, сұхбаттасуға, кеңес беру, сұрақ-жауап сияқты жұмыстардың көбірек жүргізілгені дұрыс. Суицидке баратын адамдар көбінесе ішкі жан күйзелісін басынан кешіреді немесе қатты стресс жағдайында болады, сонымен қатар психикалық ауырулармен, көңіл күй бұзылыстарымен, әсіресе депрессиямен зардап шегеді және болашақ өмір қызықтырмайтын болып келеді. Суицидке бет алған адамға: «Ойлан, сенің өлімің жақындарыңа қандай қайғы әкеледі», - деп айтқанша, оның ойына мүмкін әлі келе қоймаған басқа шешім туралы ойлануды сұраңыз. Сіз ол адамның жан жарасын білдіретін сөздерін, мейлі ол уайым, қайғы, кінә, қорқыныш немесе ашу-ыза болсын, тыңдай білсеңіз, оған баға жетпес көмек бергеніңіз. Тіпті кейде жай ғана үндемей онымен бірге отырсаңыз да, бұл сіздің оған деген қамқорлық қатынасыңыздың, оның тағдырына немқұрайлы қарамайтыныңыздың дәлелі бола алады.

Біріккен ұлттар Ұйымы Балалар қоры мен Қазақстан Үкіметі Қызылорда Маңғыстау облыстарындағы бірлескен бағдарламаларды жүзеге асыруда. Бұл БҰҰ-ның көтерген мәселесі болғандықтан, Қазақстан бойынша зерттеулер жүргізіліп, нәтижесінде Қызылорда қаласында жасөспірімдер бойынша өз-өзіне қол жұмсау бірінші орында тұрған. Қай жағынан қарасақ та бұл – қате шешім өткініш стресс. Дін жағынан қарасақ та, Алланың берген өміріне мүлік сияқты қарауға болмайды. Алла тағала дене бітімді қандай әдемі, тап-таза етіп жаратса, солай аманатқа қиянат жасауға болмайды.

Негізгі мәселені қарастырып, зерттей келе мен өзіме мынадай ой түйдім: өз-өзіне қол жұмсау адамның психикасына тікелей әсер ететін құбылыс. Өз-өзіне сенімді, өзін үнемі дамытып отыратын, кітап оқитын адам мұндай қылмысқа бармаса керек. Бұл тек Қазақстан халқына байланысты емес, бүкіл ТМД елдеріне де байланысты.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Қылмыстық құқық бұзушылықтар туралы арызды, хабарды немесе баянатты қабылдау және тіркеу, сондай-ақ сотқа дейінгі тергеп-тексерулердің бірыңғай тізілімін жүргізу қағидаларын бекіту туралы. ҚР-сы Бас прокурорының 2014 жылғы 19 қыркүйектегі № 89 Бұйрығы.

2. А.Н. Ағыбаев ҚР ның Қылмыстық кодексіне түсіндірме, жалпы және ерекше бөліктер. Алматы: «Жеті жарғы», ЖШС 2015.

3. Абрамова Г.С., Практическая психология.-М., 2007 Балгимбаева З.М., Практическая психология образования: Учебное пособие. А., Қазақ университеті, 2007

4. «Әлеуметтік педагогика және өзін-өзі тану. Социальная педагогика и самопознание» №1. 2014 ж. 23-бет.

5. Серікбаева Қ.Б. «Балар мен жасөспірімдер суициді мәселесі». «Педагогика және оқушы психологиясы» №2, 2014 жыл.

В ГОСДАРСТВАХ СНГ РАССМОТРЕНИЕ ПРЕСТУПЛЕНИЯ, ДОВЕДЕНИЕ ДО САМОУБИЙСТВА

Жангушукова А.З., Жантасова А.К.

В данной статье говорится о том, как можно провести профилактическую работу по предупреждению суицида, рассмотрев причины приводящие к суициду. Кроме того, в криминалистике проанализированы различные основы самоубийства, предусмотрены типы суицидального поведения, влияющие на психику человека.

Ключевые слова: самоубийство, суицидальное поведение, профилактика суицида.

CONSIDERATION OF THE SUICIDAL CRIME BY CIS STATE

Zhangushukova A., Zhantasova A.

This article talks about suicide crimes, that is about causes of suicide and ways how to prevent them. In addition, the forensics analyzed the various foundations of suicide, provides for types of suicidal behavior that affect the human psyche.

Key words: suicide, suicidal behavior, suicide prevention.

Мақаланың редакцияға келіп түскен күні: 11.03.2020ж.

УДК 346.22

ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ГОСУДАРСТВЕННО-ЧАСТНОГО ПАРТНЕРСТВА В КАЗАХСТАНЕ: СОСТОЯНИЕ И ПРЕДПОСЫЛКИ

Ибрагимов К.Б., Курмангазы Б.

Статья содержит анализ развития нормативно-правовой базы государственно-частного партнерства в Казахстане. Оценена роль государственного регулирования, а также обобщены организационные формы ГЧП в Казахстане. Проанализирована динамика договоров ГЧП в период с 2005 по 2019 год.

Ключевые слова: правовой механизм ГЧП, регулирование ГЧП, закон о концессиях, инфраструктурные облигации

Введение

В условиях снижения темпов экономического роста и роста бюджетных ограничений, инструменты государственно-частного партнерства становятся как никогда актуальным и востребованным механизмом вовлечения частного капитала в развитие крупных инфраструктурных проектов в Казахстане.

Развитие ГЧП как механизма снижения доли государственного участия в экономике Казахстана, является актуальной стратегической задачей на ближайшую перспективу. В стратегических документах Правительства РК механизму ГЧП отводится роль инструмента вовлечения финансовых, интеллектуальных, организационных ресурсов частных инвесторов в решение задачи модернизации инфраструктурного сектора Казахстана и развитие сектора социальных услуг. В этой связи возрастает значение совершенствования нормативно-правовой и методологической базы в сфере ГЧП в Казахстане, повышение эффективности организационной структуры ГЧП, развитие финансовых механизмов и инструментов ГЧП.

Материалы и методика работы

Развитие нормативно-правовой базы ГЧП в Казахстане происходило поэтапно, и началось в декабре 1991г. с принятием «Закона о концессиях» № 1021-ХІІ (далее – Закон (1991)), который существовал до апреля 1993г. Закон регулировал административные, правовые и экономические аспекты договоров концессии с иностранными инвесторами.

В рамках законодательной модели концессионных отношений «Закона о концессиях» 1991г., концессия определялась через призму договора аренды как «сдача иностранному юридическому или физическому лицу – концессионеру – в аренду имущества, земли, природных ресурсов (ст.1,п.2) [1]. В Законе (1991) предусматривались такие платежи концессионера, как разовые платежи, арендная плата (рента), платежи с добычи и/или продажи продукции (роялти), платежи с полученного дохода (налоги) (ст.9, п.1). Концессионером мог выступать исключительно иностранный инвестор. Закон (1991) предполагал следующие формы ГЧП: передача в доверительное управление, аренда (имущественный наем), контракт на недропользование, соглашение о разделе продукции (СРП) [5]. Договор концессии мог быть заключен на срок от 5 до 40 лет.

Механизм концессии на базе Закона 1991г. был применен в отношении нескольких концессионных соглашений, преимущественно в сфере недропользования, инициированных Правительством и Президентом РК. Концессионерами, как правило, выступали ТНК. В частности, подписано соглашение о создании крупнейшего совместного предприятия в форме концессии в области добычи и транспортировки нефти «Тенгизшевройл» сроком на 40 лет [6].

Важно отметить, что концессия как форма государственно-частного партнерства в этот исторический период была необходима и оправдана в силу объективных причин. Во-первых, эффективное развитие промышленности в области недропользования определяется такими ключевыми параметрами, как уровень менеджмента и доступ к современным технологиям, которыми обладают крупные транснациональные корпорации. Во-вторых, реализация проектов в добывающей отрасли требуют значительных капиталовложений (например, объем вложений в проект «Кашаган» оценивается в 136 млрд. долл.) и сопряжена со значительными финансовыми рисками - по статистике 7 из 10 пробуренных скважин являются «сухими», т.е. непригодными для разработки. При этом стоимость бурения одной скважины составляет десятки миллионов долларов [7]. В-третьих, уровень экономических и политических рисков в недропользовании, а особенно нефтедобыче чрезвычайно высок. Политические риски связаны с тем, что большинство нефтедобывающих стран, как правило, политически нестабильны, поэтому высок риск изменения политического режима и условий ведения бизнеса, национализации активов и пр. Что касается экономических рисков, то нужно учитывать, что значительная часть инвестиций в нефтедобывающей отрасли носят необратимый характер, и после окончания проекта (выработки месторождения) здания, коммуникации и часть оборудования остаются невостребованными и не могут быть использованы повторно. Перечисленные риски являются «ценой неопределенности» и выступают неотъемлемой частью концессионных соглашений Казахстана в сфере недропользования периода 1991-1993г.

Период апрель 1993 – июль 2006 г. характеризуется правовым вакуумом в области концессионного законодательства, старый закон утратил силу, а новый еще не был принят. Несмотря на этот факт, в этот период было реализовано несколько концессионных соглашений

в энергетической и транспортной отрасли на основе общих положений Гражданского Кодекса РК, в частности:

- передача в концессию ГРЭС-1 в г. Экибастуз компании AES (США) (1996 г.);
- передача в концессию предприятий газотранспортной сети Казахстана группе компаний *Tractebel* (1997г.);
- строительство и эксплуатация ж/д ветки «Чарск-Усть-Каменогорск» (2005г.);
- строительство и эксплуатация межрегиональной линии электропередач «Северный Казахстан – Актюбинская область» (2005г.).

Необходимо отметить, что итоги реализации большинства концессионных проектов этого периода оказались хуже запланированных. Частично это объясняется ошибками в структурировании проектов, в том числе ошибками в построении финансовой модели проекта, несбалансированным распределением рисков между концессионером и государством.

По двум концессионным проектам: строительство и эксплуатация ж/д ветки «Чарск-Усть-Каменогорск» (2005г.) и строительство и эксплуатация межрегиональной линии электропередач «Северный Казахстан – Актюбинская область» (2005г.) было привлечено долговое финансирование на местной бирже под поручительство Правительства РК.

Первый выпуск инфраструктурных облигаций (*tax-exempt infra bonds*) в Казахстане на сумму 30 млрд. тг. (по курсу 2005г. 135,71долл./тг, 220,6 млн. долл.) эмитирован для финансирования проекта строительства и эксплуатации ж/д ветки «Чарск-Усть-Каменогорск» в августе 2005г. Эмитентом выступил концессионер АО «Досжан Темир Жолы», ключевые акционеры компании – АО «Инвестиционный фонд Казахстана» (48,94%) и АО «НК «Казахстан Темир Жолы» (46,02%). Условия выпуска инфраструктурных облигаций: номинал 1 тыс. тг., срок обращения 23 года, доходность 0,45 п.п. сверх темпов инфляции, период обращения 02.08.05г. – 02.08.28г. Основными покупателями долговых бумаг стали пенсионные фонды – 98,95% и страховые организации – 1,05% [7].

В 2008г. компания столкнулась с финансовыми трудностями по обслуживанию долга, был допущен технический дефолт по выплате купонного вознаграждения за период авг.2007-авг.2008г. Причины финансовых затруднений проекта можно считать комплексными, одной из них был рост инфляции и начавшийся финансово-экономический кризис, что значительно повысило стоимость обслуживания долга, т.к. купонная выплата была привязана к темпам инфляции. Тарифы, установленные Агентством по регулированию естественных монополий (АРЕМ) для перевозки грузов по линии Шар-Усть-Каменогорск, не обеспечивали конкурентность этой линии по сравнению с альтернативным маршрутом, что привело к снижению запланированных объемов перевозки. Сама компания обвиняла проектировщика – АО «Интранском» - в ошибках проектно-сметной документации, из-за которых появились незапланированные работы и произошло общее удорожание проекта [9]. На настоящий момент долги по выплате вознаграждения по облигациям АО «Досжан Темир Жолы» погашены полностью за счет средств основных акционеров.

Во многом благодаря первому негативному опыту привлечения долгового финансирования концессии, в настоящее время у инфраструктурных облигаций в Казахстане сложилась негативная репутация.

В июле 2006г. принят новый «Закон о концессиях» № 167-III, в рамках которого были пописаны ряд крупных концессионных проектов, которые находятся на разных стадиях реализации в настоящее время.

В Законе (2006 г.) введено новое определение концессии как «деятельности, направленной на создание/реконструкцию и эксплуатацию объекта концессии за счет концессионера или на условиях софинансирования» (ст.1, п.6). Таким образом, «арендная» модель концессионного соглашения Закона 1991 г. была заменена на «партнерскую» модель. Новая модель концессионных соглашений содержала следующие изменения: расширила формы реализации и финансирования концессионных соглашений; дала возможность местным компаниям выступать в роли концессионера; обозначила объекты социальной

инфраструктуры и жизнеобеспечения как приоритетную сферу применения концессионных соглашений (ст.4); сократила максимальный срок концессионного соглашения до 30 лет, с возможностью продления (ст.23).

В соответствии со ст. 21-1 Закона о концессиях (2006), предусмотрены следующие виды договоров концессии и/или их сочетаний:

- а. создание концессионером объекта концессии с его последующей передачей в собственность государства;
 - а.1 создание концессионером объекта концессии в сфере здравоохранения и эксплуатация объекта концессии концессионером совместно с функциональным оператором;
- б. совместная деятельность концедента и концессионера по созданию/реконструкции и эксплуатации объекта концессии;
- с. передача объекта государственной собственности концессионеру в доверительное управление или имущественный наем с целью модернизации/реконструкции и эксплуатации;
- д. передача объекта концессии, находящего в собственности концессионера, в имущественный наем концеденту с правом выкупа объекта после окончания действия договора.

В период с 2011 по 2014г. был принят ряд поправок к Закону о концессиях, которые предусматривали введение новых финансовых и юридических механизмов, в частности: понятие «платы за доступность», одно- и двухэтапных конкурсов, прямых соглашений с кредиторами, защиты государственных обязательств по договорам концессии от секвестра и пр.

Отраслевая структура концессионных соглашений, заключенных в рамках Закона о концессиях (2006), представлена крупными проектами в транспортной, энергетической инфраструктуре, здравоохранении и образовании:

- пассажирский терминал аэропорта г.Актау (2007г.);
- участки железнодорожных линий «Ералиево-Курык» (2008г.) и «Коргас-Жетыген» (2008г.);
- электрификация железнодорожной линии «Макат-Кандыагаш» (2009г.);
- строительство газотурбинной установки в г.Кандыагаш, Актюбинская область (2009г.);
- строительство и эксплуатация кольцевой автомобильной дороги «БАКАД» (2018г.);
- строительство и эксплуатация «Центра офтальмологической диагностики», г.Петропавловск (2018г.).

Несмотря на то, что Закон о концессиях содержит много прогрессивных норм, расширяющих область применения и формы концессионных соглашений, концессия не стала популярным инструментом реализации инфраструктурных проектов в силу высокой бюрократизации процесса, значительных временных издержек реализации проекта, отсутствия гибкости сторон при определении условий контракта.

В октябре 2015 г. был принят Закон «О государственно-частном партнерстве» №379-V, который основан на международном опыте реализации проектов государственно-частного партнерства и включает широкий спектр мер государственной поддержки инвесторов. Закон о ГЧП (2015) распространяет сферу применения государственно-частного партнерства на все секторы экономики, при этом приоритет отдается социально-значимым отраслям: образованию, здравоохранению, коммунальной, транспортной отрасли, энергетике.

Схематично основные отличия Закона о концессиях (2006г) и Закона о ГЧП (2015г.) представлены на рисунке 1.

В марте 2017 г. были внесены изменения в Закон о ГЧП, которые позволили оптимизировать процедуры подготовки проекта. В частности, этап разработки концепции проекта ГЧП (или концессионного предложения для концессии) а также все процедуры по согласованию концепции проекта исключены, что существенно сократило сроки подготовки документации проекта. Также исключен этап экспертизы договора ГЧП

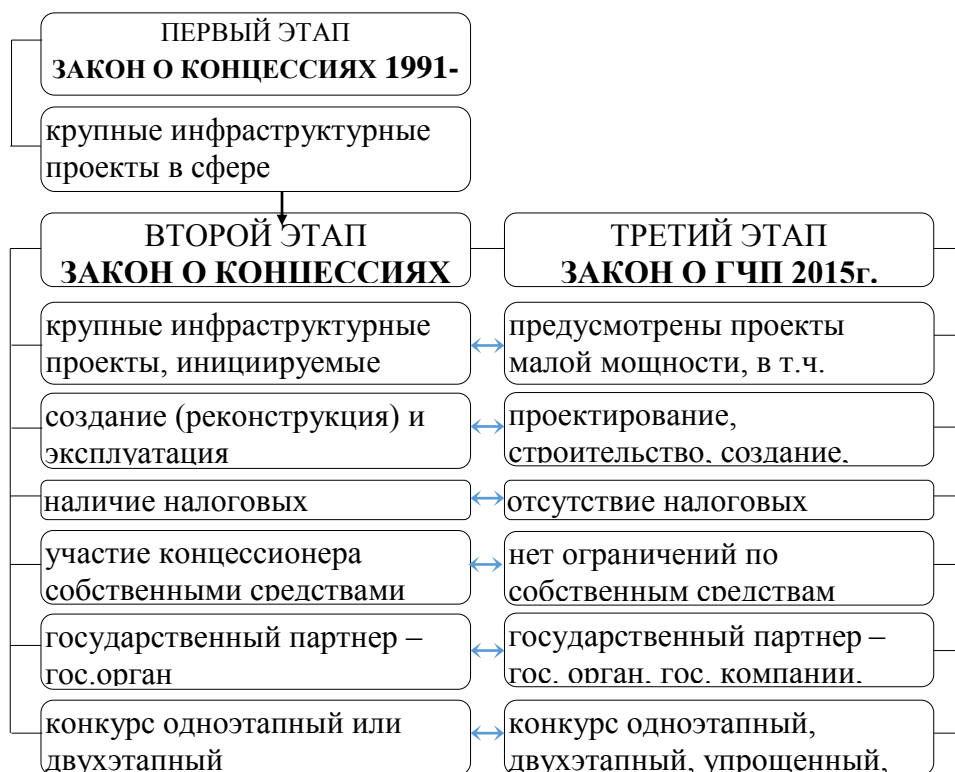


Рисунок 1 – Этапы развития нормативно-правовой базы ГЧП в Казахстан
Источник – составлено автором

Новыми поправками усовершенствован механизм частной финансовой инициативы, концепция проекта ГЧП заменена на бизнес-план проекта ГЧП. Ранее для инициирования прямых переговоров инвестору требовалось разработать концепцию проекта, требования по которой были аналогичны требованиям к концепции в рамках проектов по государственной инициативе. Учитывая, что формат бизнес-плана широко известен в деловом сообществе, ожидается повышение эффективности прямых переговоров с инвестором с использованием этого инструмента.

С принятием Закона о ГЧП расширены полномочия местных исполнительных органов (далее – МИО) в части инициирования и сопровождения проектов ГЧП, в их полномочия входят:

- создание региональных центров ГЧП по принципу «одного окна»;
- подготовка и экспертиза проектов ГЧП на уровне МИО;
- утверждение перечня приоритетных проектов на местном уровне;
- применение упрощенных процедур экспертизы проектов для малых типовых проектов.

Для ограничения размера обязательств МИО по проектам ГЧП (в том числе концессиям) утверждаются трехлетние лимиты на погашение обязательств с учетом возможности МИО самостоятельно обслуживать и погашать долги. Общая сумма обязательств МИО по проектам ГЧП не должна превышать 20 процентов от дохода местного бюджета. Аналогичным образом рассчитывается размер лимитов государственных обязательств по проектам ГЧП Правительства РК [2].

Закон о ГЧП содержит две формы осуществления государственно-частного партнерства: контрактное ГЧП - заключение контракта ГЧП для реализации проекта, либо институциональное ГЧП – создание совместного предприятия для реализации проекта ГЧП. Ключевые особенности организационных форм ГЧП и примеры их реализации представлены на рисунке 2.

В 2019 г. Министерством национальной экономики (далее – МНЭ РК) внесены ряд

поправок в сфере регулирования государственно-частного партнерства, которые направлены на повышение качества реализуемых проектов ГЧП. Введено категорирование проектов: 1 категория – полное возмещение инвестиционных и операционных затрат инвестору из бюджета; 2 категория – частичное возмещение из бюджета, частичное за счет оказываемых услуг; 3 категория – без возмещения из бюджета, доходы формируются исключительно за счет оказания услуг (тариф, госзаказ, платные услуги, ГОБМП). Приоритетными обозначены проекты с минимальным возмещением затрат из бюджета (третья категория). Приоритет также отдается проектам, обеспечивающим базовые потребности общества (принцип *People First*).

Введено понятие «возвратного» механизма для решения вопроса обеспечения инфраструктурой проектов ГЧП. В рамках предлагаемого механизма инвестор самостоятельно осуществляет подключение объекта к инфраструктурным сетям, а государство возмещает его затраты по достижении заявленного социально-экономического эффекта проекта.

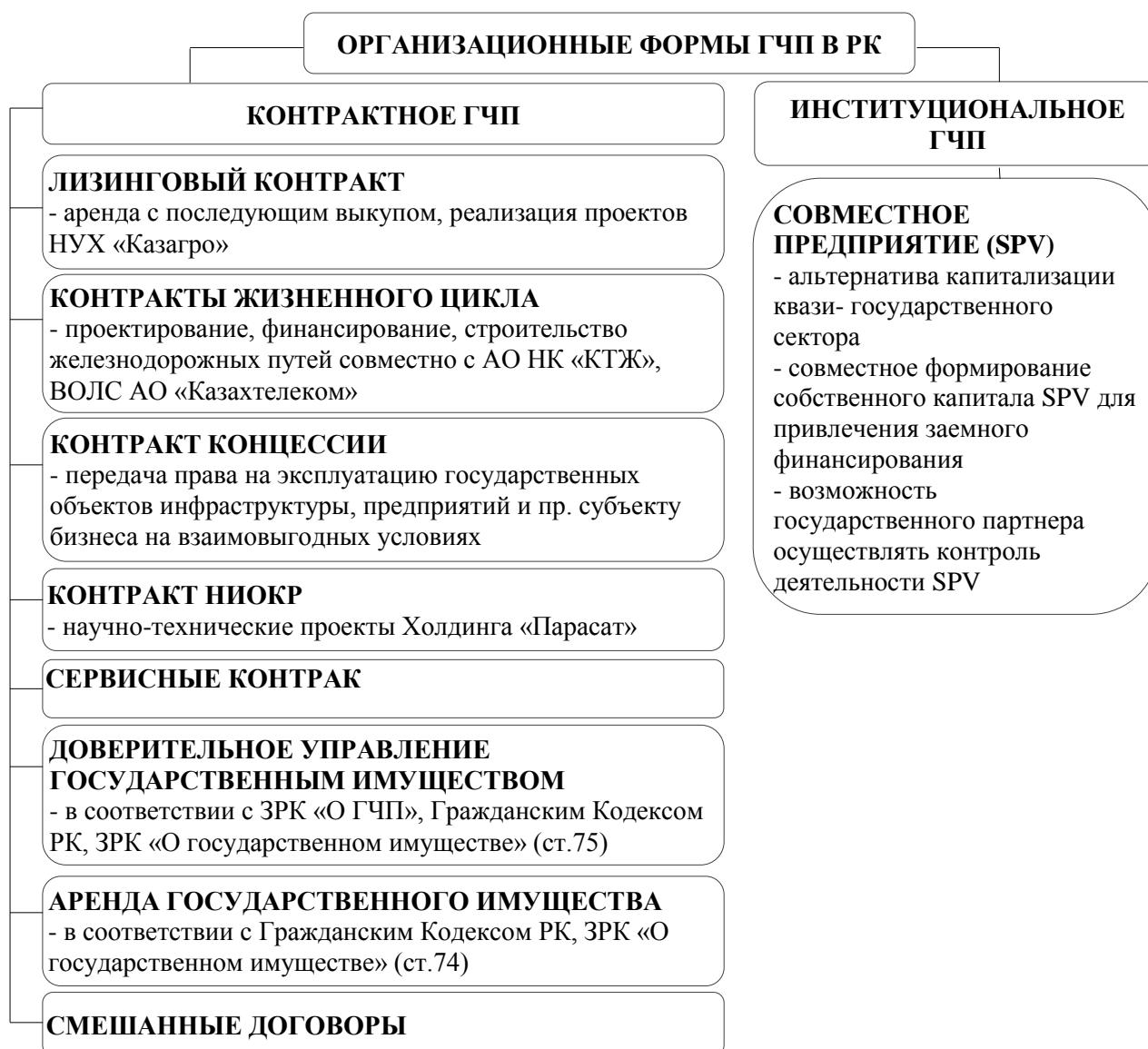


Рис.2 – Организационные формы ГЧП в Казахстане

Источник – составлено автором

Поправки также усиливают контроль над ценообразованием строительства объектов ГЧП, теперь при определении стоимости создания объекта необходимо учитывать нормативные документы РК по ценообразованию в строительстве, стоимость строительства аналогичных объектов. Поправки ограничивают возможность инвестора не

осуществлять эксплуатацию созданного/модернизированного объекта. Также оптимизирован механизм сбора информации для мониторинга и оценки хода реализации проекта ГЧП [3].

Динамика заключенных договоров государственно-частного партнерства отражает изменения в нормативно-правовом регулировании ГЧП. В 2015г., с принятием закона «О ГЧП», наблюдается резкий рост соглашений ГЧП как по количеству, так и по объему привлеченных ресурсов. В 2019г. были ужесточены правила отбора проектов ГЧП, приоритетными обозначены проекты с высокой социальной значимостью и минимальными инвестициями со стороны государства, вследствие чего произошло снижение общего количества заключенных договоров (рисунок 3).

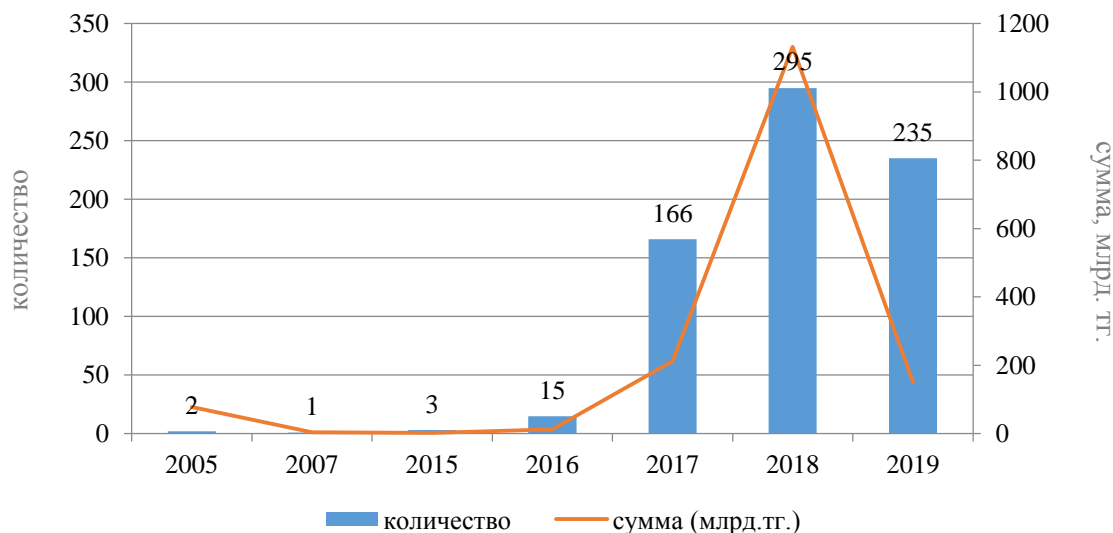


Рис.3 - Динамика договоров ГЧП 2005-2019

Источник [8]

Таким образом, в части нормативно-правового регулирования ГЧП в РК, сформировались следующие тенденции:

- переход от количества заключенных контрактов ГЧП к их качеству;
- пиризация социальной значимости проектов, удовлетворяющих базовые потребности общества (принцип *People First*);
- снижению доли участия государства в финансировании проектов ГЧП, приоритет проектов с преимущественно частным финансированием;
- перемещение акцента роли государства в проекте ГЧП от финансовой к нефинансовой поддержке (предоставление разрешительной документации, содействие в разработке ТЭО проекта);
- расширение механизмов обеспечения доходности проекта ГЧП для инвестора («плата за доступность», гарантия объема потребления товаров/услуг);
- совершенствование механизмов сбора и обработки информации о проектах, повышение прозрачности проектов, введение принципа «одного окна» для инвесторов ГЧП;
- реализация «принципа результативности», который заложен в Законе о ГЧП через контроль и оценку целевых показателей проекта.

Заключение

Развитие нормативно-правовой базы ГЧП в Казахстане происходило поэтапно. К «первой волне» регулирования государственно-частного партнерства в Казахстане относятся законы «О концессиях» 1991 г. и 2006г. несмотря большое количество прогрессивных норм, расширяющих область применения и формы концессионных соглашений, концессия не стала популярным инструментом реализации инфраструктурных

проектов в силу высокой бюрократизации процесса, значительных временных издержек реализации проекта, отсутствия гибкости сторон при определении условий контракта. Поэтому в октябре 2015 г. был принят Закон «О государственно-частном партнерстве», который основан на международном опыте реализации проектов государственно-частного партнерства и включает широкий спектр мер государственной поддержки инвесторов. Закон о ГЧП (2015) принят в рамках «второй волны» правового регулирования ГЧП в Казахстане и распространяет сферу его применения на все секторы экономики, при этом приоритет отдается социально-значимым отраслям: образованию, здравоохранению, коммунальной, транспортной отрасли, энергетике.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

Законодательные материалы:

1. Закон Республики Казахстан от 23 декабря 1991 года № 1021-ХІІ «О концессиях в Республике Казахстан»
2. Приказ Министра национальной экономики Республики Казахстан от 26 ноября 2015 года № 731 «Об утверждении Методики определения лимитов государственных обязательств по проектам государственно-частного партнерства, в том числе государственных концессионных обязательств, Правительства Республики Казахстан и местных исполнительных органов» (с изменениями по состоянию на 05.01.2020 г.)
3. Приказ Министра национальной экономики Республики Казахстан № 95 «О внесении изменений и дополнений в некоторые приказы Министерства национальной экономики Республики Казахстан» от 19 декабря 2019 года

Статьи:

4. Матаев Т.М. Концессия в Республике Казахстан / Вестник финансового университета №3, 2014
5. Договор дороже денег. Нефтяные контакты и их общественный мониторинг. Фонд Сорос Казахстан, Алматы-Баку, 2009г. с.23

Интернет-источники:

6. Международный деловой журнал KAZAKHSTAN № 1, 2003 год Тенгизшевройл: 10 успешных лет! <http://www.investkz.com/journals/34/291.html>
7. Электронный ресурс: <http://expertonline.kz/a11374/>
8. Сайт Казахстанского центра государственно -частного партнерства <https://kzppp.kz/>
9. Отчет представителя держателей облигаций за 3 квартал 2019 г. по купонным облигациям первого выпуска АО «Досжан темир жолы», АО «АТФБАНК», Алматы, 2019г.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ МЕМЛЕКЕТТІК-ЖЕКЕШЕЛІК СЕРІКТЕСТІКТІҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТІ

Ибрагимов К.Б., Курмангазы Б.

Мақалада Қазақстандағы мемлекеттік-жекеменшік серіктестіктің нормативтік-құқықтық базасының дамуына талдау жасалған. Мемлекеттік реттеудің рөлі бағаланып, Қазақстандағы МЖС-нің ұйымдастырушылық формалары жалпыланды. 2005 жылдан 2019 жылға дейінгі кезеңдегі МЖС шарттарының динамикасы талданады.

Кілт сөздер: *МЖС құқықтық базасы, МЖС реттеу, концессиялық заң, инфрақұрылымдық облигациялар*

LEGAL REGULATION OF STATE-PRIVATE PARTNERSHIP IN KAZAKHSTAN: STATUS AND BACKGROUND

Ibragimov K., Kurmangazy B.

The article contains an analysis of the development of the regulatory framework of public-private partnerships in Kazakhstan. The role of state regulation is estimated, and the organizational forms of PPP in Kazakhstan are generalized. The dynamics of PPP contracts in the period from 2005 to 2019 is analyzed.

Key words: PPP legal framework, PPP regulation, concession law, infrastructure bonds

Мақаланың редакцияға келіп түскен күні: 11.02.2020ж.

ӨОЖ 340.137.2

ЖЕДЕЛ-ІЗДЕСТІРУ ҚЫЗМЕТІН ЖҮЗЕГЕ АСЫРАТЫН ОРГАНДАРҒА КӨМЕК КӨРСЕТЕТІН ҚҰПИЯ КӨМЕКШІЛЕР

Конысбекова М.Р., Ибрайхан А.Е.

Бұл мақалада жедел-ізвестіру қызметін жүзеге асыратын органдарға көмек көрсететін құпия көмекшілердің іс-қимылдары, қылмыстық-құқық бұзушылықтармен күресте құқық қорғау органдары қызметінің маңызы мен мазмұны қарастырылған.

Кілт сөздер: құпия көмек, жедел-ізвестіру қызметі, қажеттілік, ниет, әрекет.

Құпия (конфиденциалдық) көмекшілер - жедел ізвестіру қызметін жүзеге асыратын органдарға көмек көрсететін тұлғалар. Бұл «Жедел - ізвестіру қызметі» туралы Заңның 8-бабында көрсетілгендей жедел - ізвестіру қызметін іске асыратын органдарға ақылы және құпия көмек көрсететін тұлғалар, оған байланысты құқықтары көрсетілген. «Жедел - ізвестіру қызметі» туралы Заңның 13-бабының («Жедел-ізвестіру қызметін жүзеге асырушы органдарға жәрдемдесу») 2-тармағында «Жекелеген азаматтар өз қалауы бойынша жедел-ізвестіру қызметін жүргізу органдарымен қызмет жасау құпиялылығын сақтай отырып, өз келісімімен жедел-ізвестіру шараларын әзірлеуге және жүргізуге (соның ішінде келісім-шарт бойынша) тартылуы мүмкін. Бұл адамдар жедел-ізвестіру шараларын әзірлеу немесе жүргізу барысында өздеріне мәлім болған мағлұматтарды құпия ұстауға және аталған органдарға көрінеу жалған хабарлама бермеуге міндетті. Осындай мағлұматтарды жария еткені және көрнеу жалған хабарлама бергені үшін олар Қазақстан Республикасының заңымен белгіленген ретте жауапқа тартылады. Бұл тұлғалар өз еріктерімен немесе келісімшарт негізінде көмек көрсетеді» деп айтылған.

Операциялық ортаны жан-жақты зерделеу және білу проблемаларды шешуге арналған құзыретті, кәсіби тұрғыдан ойластырылған жедел-ізвестіру шараларын әзірлеуге және жедел-ізвестіру қызметіне тартылған адамдар үшін де арналған іздеу қызметі.

Жұмыс ортасын анықтайтын факторлар, жағдайлар, жағдайлар өте өзгеше болуы мүмкін. Олар жедел-ізвестіру іс-әрекетінің бағыттарына (барлау, тінту, қылмыстық тергеу, әкімшілік-тергеу), елдің немесе аймақтың сипаттамаларына, шешілетін міндеттерге және т.б. байланысты олуы мүмкін.

Жедел-ізвестіру қызметінің теориясы мен практикасында ең жиі қолданылатын нұсқасы келесі үш негізгі элементтен тұратын операциялық жағдайдың мазмұны болып табылады. Жедел-ізвестіру қызметін жүзеге асыратын органдардың күші мен ресурстары және басқа да тиісті органдар, ведомстволар, олармен өзара іс-қимыл жасайтын ұйымдар -

бұл қызметті жүзеге асырыратын орта.

В.Плетневтің айтуынша, «құқық қорғау органы – жедел-іздістіру қызметінің субъектілерінің құзырына жатқызылған тәртіп, қоғамдық қауіпсіздікті қорғауды және қылмыстылықпен күресті қамтамасыз етудің жалпы мәселелерін шеше отырып, маңызды міндеттердің қатарынан түрлі құқықбұзушылықтардың, соның ішінде криминалдық сипаттағы құқықбұзушылықтардың алдын алу бірінші орынға жылжиды».

Құпия көмекшілер - жедел-іздістіру қызметін жүзеге асырушы органмен құпия негізде (оның ішінде келісімшарт бойынша) қызмет істеуге келісімін берген, сол сияқты осы органмен бұрын өзінің келісімі бойынша ынтымақтастықта болған, он сегіз жасқа толған, іс-әрекетке қабілетті жеке тұлғалар [1].

Бұл тұлғалар жедел-іздістіру шарасы кезінде өзіне белгілі болған құпияны сақтауға міндетті. Құпияны жариялаған және жалған ақпарат бергендер Қазақстан Республикасының заңымен қудаланады. Құпия көмек көрсететін тұлғалардың қатарына кәмелеттік жасқа толмаған және есі дұрыс емес адамдар алынбайды.

Жасырын қызмет көрсету кезінде пайда болатын қатынастарға тоқталайық. Жедел іздістіру қызметінің шегінде жүргізілетін спецификалық қатынастар бар. Бұл қатынас-жедел іздістіру қызметінің қарым-қатынасына қатысатын жасырын қызметке қатысу. Бұл қатынас субъект пен жедел іздістіру қызметінің объектісімен, әр түрлі жедел іздістіру қызметінің субъектісімен және оған қатысатын тұлғалардың және тағы басқалар арасында туындайды.

Жедел-іздістіру қызметінің мәселелерін шешуде құқықтық, сондай-ақ моральдық-этикалық сипат болу қажет және олар басты рөлде болады.

Құпия көмекшілір бұлар – жедел-іздістіру қызметін іске асыратын органдарға конфедициалды көмек көрсететін адамдар.

Конфиденциалдық қатынас жасаудың кейбір психологиялық аспектілеріне тоқталайық. Психологиялық тұрғадан құпия (кофидециялдық) қызмет тұлғалардың қажетіне қарай серіктестіктің негізін қалайды.

Белгілі бір ақпаратқа ие, бірақ бұл ақпарат кәсіби құпиялықты сақтайтын болса, жедел-іздістіру қызметіне арнайы қызмет атақаратын тұлғаларды араластыруға заңды тұрғыдан тыйым салу негізді болар еді. Мұндай тұлғаларға қорғаушылар, нотариустер, діни қызметкерлері, медицина қызметкерлері, педагогтар, психологтар және тағы басқа қызметкерлерді жатқызамыз, жедел-іздістіру қызметінің объектіліріне байланысты өздерінің кәсіби міндеттерін атқарған жағдайда байланыс болады.

Басқа да жағдайларда бұл тұлғалар құпиялық серіктестікке басқа тұлғалармен тең дәрежеде болар еді. Айтылғандар Украина Республикасы, Беларусь Республикасында, Литва Республикасында, Молдова Республикасы, Ресей Федерациясының және тағыда басқа елдердің «Жедел - іздістіру қызметі туралы» Заңдарында осыған ұқсас жағдайлар кездескен.

«Жедел іздістіру қызметі туралы» Заңнан құпия серіктестігі тек ерікті түрде жүзеге асырылуы керек.

Серіктестікке қатысу келісімшарт жәе басқа да нысандарда (Заңда көрсетілмеген), ақысыз немесе ақылы негізде жүзеге асады. Шарттың нысаны, оның шарттары және қолданылу мерзімі ведомстволық нормативтік актілермен анықталады.

Жоғарыда айтылғандай, заң талаптарына сай білікті көмек көрсетуге ерікті түрде келісім берген адамдар кәмелеттік жасқа толған және әрекет қабілетті болуы тиіс.

Айта кету керек бұл талапта нақтылық жетпейді, ең біріншіден, кәмелетке толу әрекет қабілеттіктің шарты болып табылады, екіншіден, әрекет қабілеттікті тану өте қиын.

«Жедел-іздістіру қызметі туралы» Қазақстан Республикасы Заңының 13-бабы «Жедел-іздістіру қызметін жүзеге асырушы органдарға жәрдемдесу» [2]. деп аталады.

Тиісінше, осы баптың 2 және 3-тармақтарында аталған тұлғалар, ЖІҚ жүзеге асыратын органдарға құпия көмекті қамтамасыз ететін адамдар осы органдарға көмек

көрсететін тұлғаларға қатарына жатқызылуы тиіс.

Жедел-іздістіру қызметінің теориясы мен практикасында ең жиі қолданылатын нұсқасы келесі үш негізгі элементтен тұратын операциялық жағдайдың мазмұны болып табылады. Жедел-іздістіру қызметін жүзеге асыратын органдардың күші мен ресурстары және басқа да тиісті органдар, ведомстволар, олармен өзара іс-қимыл жасайтын ұйымдар - бұл қызметті жүзеге асыратын орта.

Жедел-іздістіру қызметінің ықтимал объектілері егжей-тегжейлі көрсетіліп, оқулықтың 4-тарауында талқыланды. Атап айтқанда, бұл: Қазақстан Республикасының заңмен қорғалатын мүдделеріне қарсы әртүрлі заңсыз әрекеттермен айналысатын ұйымдар мен тұлғалар; жедел іздістіру ақпаратының тасымалдаушысы болып табылатын немесе оған тұрақты қол жеткізе алатын адамдар; жедел-іздістіру қатынасына қатысты ақпарат; мемлекеттік органдар, ұйымдар, кәсіпорындар, фирмалар, барлау жүргізілетін елдердің арнаулы қызметтері, лауазымдық, әлеуметтік және өзге де лауазымдарды адамдар.

Айта кету керек, жоғарыда аталған және басқа да ақпараттық-ағартушылық қызмет объектілерінде операциялық жағдайды талдау және бағалау кезінде көбінесе «қарсыластың» жалпы атауын ескере отырып, қарама-қайшылыққа қарсы әрекет объектілері ғана ескеріледі. Жоғарыда аталған объектілердің ішінде Қазақстан Республикасының заңмен қорғалатын мүдделеріне қарсы әртүрлі заңсыз әрекеттерді жүзеге асыратын ұйымдар мен жеке тұлғалар, сондай-ақ Қазақстан Республикасының барлауына қарсы әрекет ететін шет мемлекеттердің арнайы қызметтері жатады. Кейбір жағдайларда (бағыт бойынша, жедел-іздістіру қызметі аумағында) бұл тәсіл әділетті. Сонымен бірге, егер жедел жағдай туралы тергеу қызметінің санаты туралы айтатын болсақ, жоғарыда аталған барлық объектілер оның элементтерінің бірі ретінде қарастырылуы тиіс.

Сұрақтар тергеп отырыған қылмыстың мән-жайын анықтауға байланысты болу керек. Сондықтан жоспарға кіретін сұрақтар осы қылмыс жөнінде тергеушінің ойына жасаған болжауынан туындайды. Тергеп отырған қылмыстың қалай, қандай жағдайда болғанын тергеуші, әрине өз көзімен көрген жоқ. Бірақ қылмысты толық және объективті тергеу үшін тергеуші қылмыстың қалай болғанын ойша болса да, болжап, қылмыстың жасалу жолын көз алдына елестетіп көріп, оның бейнесін ойша жасап көруі керек.

Қазақстан Республикасы мемлекеттік органдарының, ұйымдарының, әскер бөлімшелерінің, құрамаларының және қоғамдық бірлестіктерінің лауазымды адамдары мен басқа қызметкерлері осы Заңның 2-бабында көзделген міндеттерді шешуде жедел-іздістіру қызметін жүзеге асырушы органдарға жәрдемдесуге міндетті және олардың көрсетілген органдарға өз құзыреті шегінде жедел-іздістіру қызметін жүзеге асыруына кедергі жасауға құқығы жоқ.

Алайда осы 2-баптың 1-тармағында «жәрдемдесуші» адамдар қатарына ең алдымен лауазымды тұлғалар мен басқа да министрлердің, ведомстволардың, ұйымдардың, мекемелердің қызметкерлерін, Заңның 2-бабында көзделген ЖІҚ-ің міндеттерін шешуге ат салысатын, ЖІҚ-ін жүзеге асырушы органдарға жәрдемдесуге міндетті ҚР-ның әскери құрамаларының, қоғамдық бірлестіктерінің, әскери бөлімдерін жатықызады.

Екінші жағдайда жедел-іздістіру іс-шараларын жүзеге асыруда, атап айтқанда, байланыс желілеріндегі кеңселерді, автокөліктерді, ЖІҚ-ін қамтамасыз ету, кәсіпорындардың, мекемелердің, ұйымдардың, жедел-іздістіру қызметі міндеттерін шешу үшін маңызды болып табылатын тұлғалар мен мамандарға, аумаққа және үй-жайға кез келген уақытта кедергі келтірмеу мүмкіндігі.

Атап өткен құпия көмекшілер не себепті жедел-іздістіру шараларын жүзеге асыруға көмектесетін анықтайық. Бұл себептерді үш топқа бөліп қарастырсақ болады:

- идеологиялық;
- моральдық-психологиялық;
- материалдық тұрғыда қызығушылығы [3, 128].

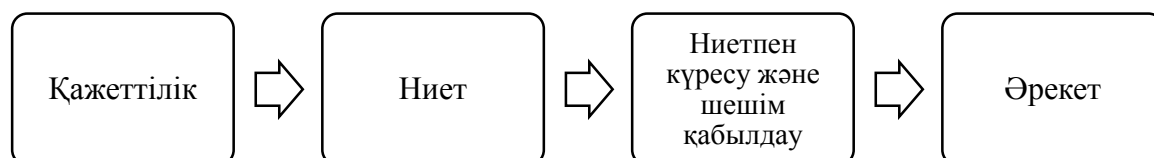
Идеологиялық себептің негізі болып – адамға құпия көмек көрсетуге өзінің

көзқарастары, идеялары, сенімдері әсер етеді. Бұл жерде адамның саяси, құқықтық, адамгершілік, діни, эстетикалық және филологиялық көзқарастар мен идеялары негіз болып табылады.

Моральдық-психологиялық негіз – бастауын мораль мен психологиядан алады. Мысалы, жедел іздестіру қызметішісімен достық қатынаста болуы, немесе құқық бұзушылық жасаған адамның сазайын тарттыру мақсатының болуы.

Материалдық тұрғыда қызығушылығы – бұл осы келісімнің арқасында материалдық тұрғыдан қамтамасыз етілуі, яғни ақшалай, сыйақы т.б.

Практикалық тұрғыда осы топқа бөлудің себебі келесідей адамның психологиялық схемасында (1 кесте):



Әрекетке бару үшін сананы (ниет) дайындау керек. Ол ниетті түсіну мен әрекеттің мақсатын анықтау, нитепен күресу және шешім қабылдаудан тұрады.

Аталған формуланың ішінде ең маңызды компоненті «ниет» пен «қажеттілік». С.И. Ожегованың сөздігінде ниет бұл «қандай да бір әрекетке итермелейтін себеп» делінген. Ал атақты психолог А.Д. Столяренко келесідей анықтама берген: «ниет – әрекеттерді жасауға итермелейтін қажеттіліктер» «Не үшін жасалады?» деген сұраққа жауап беретін байланыс» деп қарастырған.

Танымал психолог С.А. Рубинштейн «ниет – бұл тек ояту емес, сонымен қатар белгілі бір әрекетті жасауға сананы ояту» деген [4, 43].

Тіршілік ету және даму жағдайларын жасау мен жүзеге асыру үшін ағзаны, жеке тұлғаны, әлеуметтік қоғамдастықты бағдарлау қажеттілігі деп анықтаған микробиология саласында танымал сарапшы М.И. Еникеев қажеттілікті үш топқа бөлген:

а) адамның тіршілік етуі мен дамуы болып табылатын табиғи организм (демек, табиғи немесе органикалық қажеттіліктер);

б) жеке тұлға ретінде адамның дамуы (қарым-қатынас, білім алуы, еңбек);

в) адам жеке тұлға ретінде дамуы үшін өзінің жеке қажеттіліктерін қанағаттандыру [5, 224].

Жедел-іздестіру қызметін жүзеге асыратын орган мен ЖІҚ міндеттерін шеше алатын адам арасындағы құпия серіктестіктің өзара байланысын орнату кезінде, байланыс желісі қажеттіліктерді өзара қанағаттандыру болып табылады. Орган өз міндеттерін шешуге қажетті құпия көмекшіге қажеттілігін қанағаттандырады, ал серіктестікке келісетін адамға ол үшін маңызды болып табылатын идеологиялық, моральдық-психологиялық немесе материалдық деңгейдің бір немесе бірнеше қажеттіліктері қанағаттандырылады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Белгібеков, Е.С. Жедел іздестіру қызметінің негіздері. - Талдықорған: ЖМУ баспасы, 2013.- 267 б.

2. «Жедел-іздестіру қызметі туралы» Қазақстан Республикасының 1994 жылғы 15 қыркүйектегі №154-ХІІ Заңы (01.01.2019жылғы өзгерістер мен толықтырулар) // <http://adilet.zan.kz/kaz>

3. Сысалов М.П. Теория оперативно-розыскной деятельности в Республике Казахстан. Монография. – Алматы: «Данекер», 2007. – с. 127-138.

4. Рубинштейн С.А. Основы общей психологии. Ч.2. – М.,1989. – С.42.

5. Основы оперативно-розыскной деятельности: Учебник для юридических вузов/ под редакцией В.Б. Рушайло.- СПб.: Издательство "Лань", 2001. – 720 с. - С. 224-225.

ЛИЦА, ОКАЗЫВАЮЩИЕ КОНФИДЕНЦИАЛЬНУЮ ПОМОЩЬ ОРГАНАМ, ОСУЩЕСТВЛЯЮЩИМ ОПЕРАТИВНО-РОЗЫСКНУЮ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ

Коньисбекова М.Р., Ибрайхан А.Е.

В данной статье рассматривается понятие содействия граждан органам, осуществляющим оперативно-розыскную деятельность, сущность и значение данного содействия в деятельности правоохранительных органов по борьбе с преступностью.

Ключевые слова: *конфиденциальная помощь, оперативно-розыскной деятельность, потребность, мотив, действие.*

PERSONS PROVIDING CONFIDENTIAL ASSISTANCE TO AUTHORITIES CARRYING OUT OPERATIVE-RESEARCH ACTIVITIES

Konysbekova M., Ibraykhan A.

This article uses the concept of civilian authorities, which provides operational-search activity, the nature and significance of this assistance in the activities of law enforcement agencies to combat crime.

Key words: *confidential assistance, operational-search activity, need, motive, action.*

Мақаланың редакцияға келіп түскен күні: 04.03.2020ж.

УДК 343

ОСОБЕННОСТЬ НАЗНАЧЕНИЯ НАКАЗАНИЯ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИМ В УГОЛОВНОМ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВЕ СТРАН ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

Нурбек Д.Т., Ильясов Ж.

Что касается криминальной ситуации, которая сложилась в нашей стране в последние годы, то правоохранительные и судебные органы должны бороться с преступностью еще более целенаправленно и всесторонне. Принимая во внимание важные обстоятельства совершения преступлений людьми, поведение которых свидетельствует об их повышенной социальной опасности. В некоторых случаях возможен компромисс между интересами правонарушителя, потерпевшего, общества и государства [9, с. 85]. Таким образом, можно добиться высоких результатов как с точки зрения справедливости и объективности рассматриваемой ситуации, так и с точки зрения компенсации ущерба, причиненного преступлением. После того, как усилия будут сосредоточены на борьбе с уголовными преступлениями, будут созданы условия для соблюдения гарантированных прав и законных интересов граждан, охраняемые объекты будут безопасными и полезными, а работа правоохранительных органов и суды будут ориентированы на более стратегическую деятельность.

Ключевые слова: *несовершеннолетние, преступление, осуждение, уголовное наказание, смягчающие обстоятельства, штраф, принудительный труд, исправительные работы, ограничение свободы, лишение свободы.*

Цель: *Важная роль в предотвращении насилия и злоупотреблений, конечно же, заключается в формировании соответствующей правовой базы. Согласно содержанию пункта 1 ст. 4 Конституции Республики Казахстан, определяющей действующий закон в*

Казахстане, следует, что система нормативных правовых актов, регулирующих предупреждение насилия и жестокого обращения в отношении детей и семей, является составлены нормами Конституции Республики Казахстан, нормативными правовыми актами, международными договорами и другими обязательствами республики, а также нормативными правовыми актами Конституционного Совета и Верховного Суда Республики.

В большей степени речь идет о людях, совершивших незначительные преступления. Для этой категории преступников установление дифференциации уголовной ответственности и индивидуализация приговора имеет особое значение. Такой подход позволит применять к лицам уголовную ответственность в зависимости от характера совершенных преступлений. За серьезные и особо тяжкие преступления сохраняются суровые наказания, а для молодых людей, которым не нужно быть изолированными от общества, будут предусмотрены легкие наказания, включая освобождение от уголовной ответственности [6, с. 12]. В любом обществе поведение людей регулируется определенными правилами и стандартами, которые, в свою очередь, устанавливаются на законодательном уровне. В случае нарушения этих правил люди несут ответственность, установленную законодателем. Для несовершеннолетних, совершающих преступления, национальный законодатель предусматривает менее строгие санкции, чем те, кто совершил преступления в течение 18 лет. В связи с этим учитывается возраст подростков, предвзятая оценка происходящего, внушаемость, уверенность в друзьях и знакомых старшего возраста, а также ряд других обстоятельств, присущих несовершеннолетним. Однако это не означает, что преступники в возрасте до 18 лет должны быть освобождены от уголовной ответственности [7, с. 14]

Предположим, что при наложении штрафа следует иметь в виду, что для несовершеннолетних эта сумма делится между 1 и 50 000 тенге или суммой заработной платы или другого дохода молодого человека за срок от 2 недель до 6 месяцев. Следует также иметь в виду, что несовершеннолетний оштрафован, даже если у него нет дохода или имущества для компенсации. По решению суда санкция в установленном порядке будет применяться с согласия родителей или законных представителей несовершеннолетнего. Законодатели регулировали это нововведение сравнительно недавно. Это решение было принято на основании того, что, как правило, родители или законные представители платят штраф за осужденных несовершеннолетних. Если вышеупомянутое регулирование уместно, вопрос является довольно спорным. При применении этого положения принцип личной ответственности осужденного не учитывается, соответственно, принцип вины также автоматически исключается, хотя принцип исполнения приговора соблюдается [11, стр. , 48] На наш взгляд, такая санкция вряд ли приведет к желаемому результату. Это выражается в том, что несовершеннолетний не чувствует своей личной ответственности, не оказывает прямого воспитательного воздействия на подростков и не имеет негативных последствий для несовершеннолетних, связанных с совершением преступления. В этом случае исполнение приговора фактически является обязанностью родителей или законных представителей, которые абсолютно невиновны в совершении преступления, и, следовательно, только они могут быть осуждены или осуждены за своих детей, совершивших преступление. социальный акт. опасно [10, с 49]. С этим нововведением в уголовном праве проблема ответственности за умышленное мошенничество также становится проблематичной. Мы считаем, что наказание, назначенное родителям и законным представителям за неисполнение штрафа, наложенного судом на их несовершеннолетнего ребенка, является несправедливым, поскольку в случае небольшого освобождения от штрафа, наложенного в качестве основной санкции, заменяется штрафом, предусмотренным соответствующей статьей Уголовного кодекса Республики Казахстан. При наложении штрафа суд должен учитывать реальную возможность его исполнения, в противном случае применение данного наказания невозможно не имеет смысла. Нам

нужны санкции для несовершеннолетних. Предположим, что при применении штрафа вы должны помнить, что дети получают сумму от 1 до 50 000 рублей или сумму заработной платы или другого дохода подростка за период от 2 недель до 6 года. месяцев. Следует также отметить, что несовершеннолетний подвергается штрафу, даже если у него нет дохода или имущества для компенсации. В соответствии с решением суда санкция устанавливается в случаях, установленных с согласия родителей или законных представителей несовершеннолетнего. Законодатели регулировали это нововведение сравнительно недавно. Это решение было принято на том основании, что, как правило, родители или законные представители платили штраф осужденным несовершеннолетним. Если вышеуказанное регулирование уместно, это спорный вопрос. При применении данного положения принцип личной ответственности осужденного не учитывается, соответственно, принцип вины также автоматически исключается, хотя принцип исполнения приговора быть уважаемым [11, с. 48] На наш взгляд, такая санкция вряд ли даст желаемый результат. Это выражается в том факте, что несовершеннолетний не чувствует своей личной ответственности, не оказывает прямого образовательного воздействия на подростка и не имеет негативных последствий для несовершеннолетнего, связанного с совершением преступления. «Преступление. В этом случае исполнение приговора фактически является обязанностью родителей или законных представителей, которые абсолютно невиновны в совершении преступления. И, следовательно, только они могут быть осуждены или осуждены своими детьми, совершившими социально опасный акт [10, с. 49]. С этим нововведением в уголовном праве вопрос об ответственности за мошенничество за мошенничество также становится проблематичным. Мы считаем, что санкция родителей и законных представителей за неуплату штрафа наложена в приговоре против них. Следующим видом санкций для несовершеннолетних является обязательный труд. Они заключаются в том, что осужденный несовершеннолетний обязан выполнять бесплатную общественную работу, назначенную судом, но только в свободное от учебы или работы время. Местные органы власти определяют конкретный вид обязательной работы с исполнительными уголовными инспекциями. Количество часов определяется в зависимости от возраста и физического состояния несовершеннолетних, в то время как закон предусматривает, что оно должно составлять не менее 40 часов и не более 160 часов. Осужденные в возрасте до 15 лет не будут подвергаться принудительному труду более 2 часов в день, с 15 до 16 лет - не более 3 часов, а лица старше 16 лет - не более 4 часов в день. Лица, осужденные за совершение уголовных преступлений, также могут быть отнесены к категории осужденных несовершеннолетних. Его продолжительность для этой категории людей составляет от 2 месяцев до 1 года. Они также назначаются в свободное от учебы и работы время с учетом трудового законодательства. И правила защиты несовершеннолетних. Этот вид санкций подразумевает строгий контроль за местом содержания под стражей молодого осужденного, это может быть место учебы, работы, проживания. Следовательно, этот тип молитвы очень похож на тюремное заключение на определенный период, но он дешевле, потому что ребенок не изолирован от своего обычного общества. Другим типом приговора, применимым к осужденным несовершеннолетним, является ограничение свободы. Этот вид санкций предусмотрен в статье. Уголовный кодекс Республики Казахстан также предусматривает особые ограничения, установленные судом по месту жительства осужденного, его увлечениям, учебе и работе. Несовершеннолетний не имеет права покидать свое место жительства в определенное время без специального разрешения, менять место жительства, посещать определенные места, участвовать в массовых мероприятиях и т. д. на его дисциплине и его ответственности. Период, на который установлен этот тип молитвы, составляет от 2 месяцев до 2 лет. Отличительной особенностью ограничения свободы является то, что оно может применяться исключительно к людям старше 16 лет. Из всех форм санкций, применяемых к несовершеннолетним правонарушителям, наиболее суровыми являются

тюрьмы. Этот тип приговора для несовершеннолетних используется в исключительных случаях, когда серьезные и особо тяжкие преступления совершаются, когда более суровые приговоры становятся невозможными. Применять принципы законности и обоснованности. Дети отбывают наказание в воспитательных колониях. Тем не менее, в решении 2015 года на пленарном заседании Верховного суда Российской Федерации говорится: «Если подростку было 18 лет на момент принятия решения суда, создание колонии режима или исправительной колонии Общее определяется как место исполнения приговора »[3]. Лишение свободы не распространяется на лиц в возрасте до 16 лет, если они впервые совершили преступление малой или средней тяжести. Люди в возрасте от 16 до 18 лет не применяют этот вид санкций, если они впервые совершили преступление. Согласно Уголовному кодексу Республики Казахстан минимальный срок лишения свободы для несовершеннолетних сокращается вдвое. Уголовный кодекс несовершеннолетних устанавливает, что при определении приговора, помимо обстоятельств, предусмотренных в статьях Уголовного кодекса, условия их жизни и образования, уровень психического развития, а также другие характеристики личности что влияние стариков на него. Часть 2 этой статьи предусматривает, что несовершеннолетний возраст как смягчающее обстоятельство должен учитываться в сочетании с другими смягчающими положениями уголовного законодательства и отягчающими обстоятельствами. Нормы Уголовного кодекса Республики Казахстан в случае совершения нескольких правонарушений, в соответствии с уголовным законодательством, соответственно, все правонарушения или все виды санкций. Однако общее наказание не должно превышать максимального срока, установленного Уголовным кодексом Республики Казахстан.

В заключение следует отметить, что постоянный поиск новых и более эффективных методов и средств борьбы с несовершеннолетними правонарушителями должен стать обычной практикой как среди представителей научного сообщества, так и среди практиков различных правоохранительных, социальных служб. и медицинская, так или иначе связанная с преступностью несовершеннолетних. Поскольку заранее установленные методы предотвращения уголовных преступлений среди несовершеннолетних могут эффективно помочь уменьшить количество этих преступлений. То есть вы должны попытаться гуманизировать законодательство в области наказания несовершеннолетних и направить их в образовательном смысле, что поможет заранее предотвратить правонарушения.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Уголовный кодекс РК.
2. Постановление Верховного Суда РК.
3. Российский следователь. — 2006. — № 9. — С. 4–7. Глушков А. И., Плешаков А. М. О некоторых вопросах организации работы полиции по профилактике безнадзорности и правонарушений несовершеннолетних .
4. Российский следователь. — 2015. — № 3. -С.12–15. Глушков А. И., Головкин Н. В.
5. Узбекское законодательство об уголовной ответственности за торговлю людьми (исторический аспект) .
6. Российский следователь. — 2014. -№ 11. — С. 14–17. Головкин Н. В. Поводы и основание для возбуждения уголовного дела о торговле несовершеннолетними и использовании их рабского труда.
7. Российский следователь. -2011. — № 13. — С. 24–27. Обеспечение прав и законных интересов несовершеннолетних потерпевших в уголовном судопроизводстве.

ОРТАЛЫҚ АЗИЯ ЕЛДЕРІНІҢ ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҒЫНДАҒЫ КӘМЕЛЕТКЕ ТОЛМАҒАНДАРҒА ҮКІМ ШЫҒАРУ ЕРЕКШЕЛІГІ

Нурбек Д.Т., Ильясов Ж.

Біздің елімізде соңғы жылдары қалыптасқан қылмыстық жағдайға келетін болсақ, құқық қорғау және сот органдары қылмысқа қарсы одан да мақсатты және жан-жақты күресу керек. Мінез-құлқы олардың әлеуметтік қауіптілігін арттыратын адамдар жасаған қылмыстардың маңызды жағдайларын ескеру. Кейбір жағдайларда құқық бұзушының, жәбірленушінің, қоғамның және мемлекеттің мүдделері арасында ымыраға келу мүмкін [9, с. 85]. Осылайша, жағдайдың әділдігі мен объективтілігі жағынан да, қылмыспен келтірілген залалды өтеу тұрғысынан да жоғары нәтижелерге қол жеткізуге болады. Қылмыстық құқық бұзушылықпен күресуге күш салғаннан кейін азаматтардың кепілдендірілген құқықтары мен заңды мүдделерін сақтау үшін жағдайлар жасалады, қорғалатын объектілер қауіпсіз және пайдалы болады, ал құқық қорғау органдары мен соттардың жұмысы неғұрлым стратегиялық қызметке бағытталады.

Кілт сөздер: *кәмелетке толмағандарға қатысты қылмыс, соттау, қылмыстық жаза, жеңілдететін жағдайлар, айыппұл, мәжбүрлеу, түзету жұмыстары, бас бостандығын шектеу, бас бостандығынан айыру.*

THE PECULIARITY OF SENTENCING MINORS IN THE CRIMINAL LAW OF THE COUNTRIES OF CENTRAL ASIA

Nurbek D., Ilyasov Zh.

As for the criminal situation that has developed in our country in recent years, the law enforcement and judicial authorities must fight crime even more purposefully and comprehensively. Taking into account the important circumstances of the commission of crimes by people whose behavior indicates their increased social danger. In some cases, a compromise is possible between the interests of the offender, the victim, society and the state [9, p. 85]. Thus, one can achieve high results both in terms of fairness and objectivity of the situation in question, and in terms of compensation for damage caused by the crime. After efforts are focused on combating criminal offenses, conditions will be created for observing guaranteed rights and legitimate interests of citizens, protected objects will be safe and useful, and the work of law enforcement agencies and courts will be oriented towards more strategic activities.

Key words: *minors, crime, conviction, criminal punishment, extenuating circumstances, fine, forced labor, correctional labor, restriction of liberty, imprisonment.*

Материал поступил в редакцию: 03.02.2020г.

УДК 343

ОПТИМИЗАЦИЯ И УПРОЩЕНИЕ УГОЛОВНОГО СУДОПРОИЗВОДСТВА

Сериев Б.А., Карим А.Р., Абай М.Т.

Оптимизация и упрощение уголовного судопроизводства является одним из основных направлений совершенствования досудебных расследований. Новшество в Уголовно-процессуальном кодексе, направленное на улучшение защиты прав и свобод человека в

Уголовно-процессуальном процессе. Совершенствование уголовного судопроизводства, в том числе путем укрепления процессуального потенциала адвокатов. Упрощение процедур расследования и обеспечение экономического процесса. Дальнейшее расширение судебного надзора на досудебном этапе. Устранение дублирования и четкое распределение полномочий между органами предварительного следствия, прокуратурой и судом .

Ключевые слова: *Оптимизация, Уголовно-процессуальный кодекс, судопроизводство, подозреваемый, потерпевший.*

Данная статья посвящена рассмотрению некоторых изменений в уголовно-процессуальном кодексе, а равно оптимизация и упрощение уголовного судопроизводства.

Новый Уголовно-процессуальный кодекс также изменил сроки проведения предварительного следствия. Изменения в статью 192 УПК. По опыту зарубежных стран, кодекс предусматривает «разумные» сроки расследования. Предполагается, что эта новость позволит участникам процесса обжаловать в суде документы на стадии досудебного производства и потребовать завершения расследования в минимальные сроки. До сегодняшнего дня судебному органу удалось без особых усилий продлить срок следствия, несмотря на обоснованные жалобы соответствующей стороны.

Новый Уголовно-процессуальный кодекс предусматривает прекращение сроков. В случае прерывания предварительного следствия лицо, проводящее предварительное следствие, уведомляет об этом участников процесса в письменной форме. Копия постановления о прекращении следствия в течение двадцати четырех часов препровождается прокурору. Сроки досудебного расследования были прерваны с момента исчезновения обстоятельств, послуживших основанием для их прекращения, о чем в письменном виде уведомляется прокурор.

В соответствии с ч. 1 ст. 192 УПК РК проводится досудебное расследование, которое должно быть завершено в разумные сроки с учетом сложности уголовного дела, объема расследования и адекватности изучения обстоятельств дела, но не более срока давности уголовного преследования, устанавливается УК Республики Казахстан.

При определении разумного срока уголовного производства учитываются такие обстоятельства, как юридическая и реальная сложность уголовного дела, реализация процессуальных прав участниками досудебного производства, способ реализации лицом, проводящим досудебное расследование, его полномочия на своевременное осуществление досудебного производства.

Срок предварительного следствия начинается со дня регистрации ходатайства и сообщений в Едином судебном реестре, открытых со дня возбуждения уголовного дела, обвинительного акта прокурора или решения о передаче дела в суд для рассмотрения вопроса о применении принудительных мер медицинского характера или до дня принятия решения по делу. Предварительное следствие не должно превышать одного месяца и двух месяцев предварительного следствия.

В срок предварительного следствия не входит время ознакомления участников уголовного процесса с материалами уголовного дела, а также выяснения уголовного дела по жалобе подозреваемого, потерпевшего в суд и прокуратуру.

Срок предварительного следствия, может быть продлен по мотивированному ходатайству следователя, руководителя следственного органа в связи с:

- сложность дела участковым и приравненным к нему прокурором-на разумный срок, но не более трех месяцев;
- особой сложности дела или решения о направлении материалов уголовного дела в иностранное государство для продолжения уголовного преследования-прокурором области и приравненным к нему прокурором и их заместителями на разумный срок, но не более двенадцати месяцев.

Продление срока предварительного следствия допускается только в исключительных

случаях и может осуществляться генеральным прокурором Республики Казахстан и его заместителями на разумный срок, но не более срока давности, установленного Уголовным кодексом.

Согласно ч. 6 ст. 192 УПК РК решение о продлении срока досудебного следствия мировой судья, следователь, прокурор обязаны представить прокурору области, области и ему, прокурорам, не позднее пяти дней, генеральному прокурору Республики Казахстан, заместителям председателя, - не позднее чем за десять дней до истечения срока досудебного следствия.

В соответствии с частью 7 статьи. В соответствии со ст. 192 УПК РК при возврате дела прокурором для дальнейшего расследования досудебное расследование производится в срок, установленный прокурором, но не более чем через месяц с момента получения дела к лицу, возбудившему уголовное дело. Продление срока производится на общей основе и в порядке, предусмотренном настоящей статьей.

Подозреваемый, потерпевший вправе обжаловать необоснованное затягивание следствия и обратиться в прокуратуру с ходатайством об установлении определенного срока, в течение которого лицо, ответственное за уголовное преследование, должно завершить расследование дела в полном объеме, то есть обратиться в суд в порядке, предусмотренном УПК РК.

Как вы отметили, часть 7 статьи 192 УПК РК содержит положение о возвращении дела прокурором для дальнейшего расследования. Это правило является очевидным доказательством того, что, несмотря на утверждения об отказе от учреждения дополнительного расследования, отказ от

Изменение части первой статьи 179 упк. В предыдущем варианте началом предварительного следствия было любое зарегистрированное заявление или сообщение, зарегистрированное в Едином реестре предварительного следствия. Когда, как и в новом УПК РК, регистрация в ЭРДР не подлежит, если нет документов, подтверждающих ущерб (акт налоговой проверки, аудит) , или если нет решения суда о признании сделок недействительными. Если только коллективные, многие прибегают к недобросовестному исполнению договорных обязательств.

Изменение части 4 статьи 131 упк. Изменения касались сроков и порядка задержания лиц без разрешения суда, применения превентивных мер в виде ареста и залога. В прошлом УПК любой человек мог быть задержан до 72 часов, когда, как и в новом УПК, человек, который не достиг совершеннолетия, был задержан до 24 часов, человек, который достиг 18 лет и старше. И до 72 часов от лица, совершившего: особо тяжкое преступление;

- терроризм или экстремистские преступления внутри преступной группы

- тяжкое преступление, связанное с незаконным оборотом наркотиков или сексуальным насилием в отношении несовершеннолетнего, или умышленное действие, повлекшее смерть человека;

- в случае невозможности доставки либо следователю из-за удаленности или отсутствия надлежащих путей сообщения, либо в случае чрезвычайной ситуации;

Изменения в статью 223 УПК РК о медицинском освидетельствовании. В прошлом медицинское освидетельствование не было обязательным по усмотрению следователя или по просьбе задержанного. В новом уголовно-процессуальном кодексе предусматривается обязательное медицинское освидетельствование каждого заключенного с участием врача.

Изменения, внесенные в часть 2 статьи 223 Уголовно-процессуального кодекса, касались принудительного осмотра потерпевшего, свидетеля и заявителя. В предыдущем уголовно-процессуальном кодексе принудительное освидетельствование проводилось по ходатайству следователя и с разрешения прокурора. В новом уголовно-процессуальном кодексе такая же процедура осуществляется по ходатайству следователя и санкции прокурора.

Статья 136 Уголовно-процессуального кодекса, касающаяся применения «задержания» в отношении экономических преступлений, также была изменена, а новый Уголовно-

процессуальный кодекс, касающийся применения "задержания" в отношении экономических преступлений, не применяется, за исключением следующих положений:

Статья 217 "создание финансовой (инвестиционной) пирамиды и управление ею";
легализация (отмывание) денег и другого имущества, полученного преступным путем»;

Статья 231-изготовление, хранение, передача или сбыт поддельных средств или ценных бумаг»;

Статья 248-принуждение или отказ в совершении сделки»;

Статья 249 «Налеты».

Поправка к пункту 7 части 1 статьи 55 Уголовно-процессуального кодекса касалась применения «залога».

В предыдущем уголовно-процессуальном кодексе поручительство применялось с разрешения прокурора или постановления суда, сбор доказательств передавался прокурору. Согласно новому Уголовно-процессуальному кодексу, сбор доказательств, направление документов непосредственно в суд и уведомление прокурору осуществляется только с разрешения суда.

Поправка, внесенная в часть 2 статьи 56 Уголовно-процессуального кодекса, касалась требования о проведении слушаний с целью санкционирования применения меры пресечения.

В статье 196 УПК закрепляется право органа дознания прекращать дела предварительного следствия (если неотложными действиями установлено отсутствие события преступления). (поправка разгрузит следствие от процессуального оформления неподтвердившихся сообщений) В статье 190 УПК закрепляется возможность проведения ускоренного расследования в течение 15 суток после НСД. (Если НСД назначено в течение трех дней после регистрации в ЕРДР).

В статье 45 УПК предусмотрено проведение НСД и ОРД в период прерывания сроков следствия и приобщение их результатов к материалам уголовного дела (т.е. прерывание сроков не препятствует проведению ОРМ И НСД)

Усиление прав участников уголовного процесса

В статье 131 УПК предусмотрено отражение в протоколе задержания срока задержания (24, 48, 72 часа). (для контроля со стороны сотрудников ИВС за сроками задержания) В статье 147 УПК закреплено право прокурора на допрос подозреваемого по месту его содержания при решении вопроса о санкционировании содержания под стражей. (инструмент проверки прокурором обоснованности подозрения)

В статье 304 УПК закрепляется обязанность прокурора знакомить обвиняемого с правами при вручении обвинительного акта (будет отбираться соответствующая расписка, необходимо подготовить ее образец)

Усиление прав участников уголовного процесса

В статье 35 УПК закрепляется право супруга (супруги) возражать против прекращения уголовного дела в отношении умершего. (сейчас у данных лиц нет такого права)

В статье 107 УПК закрепляется право обжалования постановления следственного судьи третьими лицами (чьи права и свободы непосредственно затрагиваются судебным актом). (сейчас у данных лиц нет такого права)

В статье 148 УПК норма об уведомлении посольства (через МИД) при помещении иностранца под стражу.

В статье 209 УПК закрепляется обязанность сокращенного времени допроса для социально уязвимых (беременным, женщинам с малолетним ребенком, женщинам в возрасте 58 лет и выше, мужчины в возрасте 63 лет и выше – не более 3-х часов, а общее время не более 5-ти часов)

По свидетелю, имеющему право на защиту

Расширены права свидетеля, имеющего право на защиту, так как его статус в уголовном процессе идентичен статусу подозреваемого (ст.78 УПК) Вводится новая статья 214-1 УПК по особенностям допроса свидетеля, имеющего право на защиту (будет новый образец протокола

допроса такого лица)

В статье 78 УПК исключено наложение денежного взыскания на свидетеля, имеющего право на защиту, в случае уклонения от дачи показаний РАСШИРЕНИЕ ИНСТИТУТА ПРОТОКОЛЬНОЙ ФОРМЫ В статье 526 УПК увеличен до 10 суток срок расследования уголовных проступков (с момента допроса лица в качестве подозреваемого в пределах срока давности привлечения к ответственности).

В статье 527 УПК уточнено, что производство по уголовному проступку завершается только составлением протокола (в т.ч. при назначении дознания и предварительного следствия и после переквалификации с преступления на проступок).

Совершенствование института залога

В статье 145 УПК закрепляется, что целью залога также является предупреждение совершения новых умышленных уголовных правонарушений. (сейчас целью залога является только явка по вызову) Из числа лиц, кому может применяться залог ниже нижнего предела, исключены лица, не имеющие постоянного регулярного дохода. (на практике большинство преступлений совершаются лицами, не имеющими постоянного источника дохода)

Регламентация сделки

В статье 614 УПК устанавливается 7 суток для заключения прокурором сделки о признании вины. (сейчас сроков нет) В статье 622 УПК устанавливается запрет на применение судом согласительного производства в случае заключения сделки о признании вины НЕ со всеми соучастниками. (такие дела будут рассматриваться судом в общем порядке)

В статье 620 УПК закрепляется право Генерального Прокурора и его заместителей на заключение сделки о сотрудничестве НАДЗОР ЗА ЗАКОННОСТЬЮ НСД

В статье 107 УПК право прокурора на внесение ходатайства на постановление следственного судьи: - о продлении сроков уведомления лица о проведенных НСД; - о даче согласия на уведомление лица о проведенных НСД; - об отказе в удовлетворении ходатайства прокурора о прекращении НСД; - о прекращении НСД и недопустимости использования их результатов.

В статье 193 УПК право прокурора на прекращение незаконных НСД: - негласное наблюдение за лицом или местом; - негласный контрольный закуп Иными словами, для прекращения незаконных НСД, которые санкционированы судом, прокурор будет обращаться к следственному судье, а несанкционированные НСД прокурор будет прекращать сам. В Закон об ОРД переводятся негласное внедрение и имитация преступной деятельности (из ст. 231 УПК)

По вещественным доказательствам

В статье 118 «Вещественные доказательства» УПК часть 1 изложена в новой редакции: 1) предметы, если есть основания полагать, что они служили орудием или иным средством совершения; 2) предметы, которые сохранили или могли сохранить на себе следы уголовного правонарушения; 3) предметы, которые были объектами общественно опасного посягательства; 4) деньги, ценности и иное имущество, полученные в результате совершения уголовного правонарушения; 5) деньги, ценности, иное имущество, предметы, документы, которые могут служить средствами к обнаружению уголовного правонарушения, установлению фактических обстоятельств дела, выявлению виновного лица либо опровержению его виновности или смягчению ответственности. Эта норма позволит конфисковать машины и иные средства, с помощью которых совершаются преступления.

В статье 221 УПК исключен 6-ти месячный срок хранения вещдоков (будут исключены затраты на хранение и риски утраты вещдоков)

Изменения в уголовно-процессуальном законодательстве в целом положительно влияет на повышение прав и свобод человека, в то же время на упрощение работы органам осуществляющим досудебное расследование. Развитие уголовно-процессуального законодательства поможет в будущем осуществлять досудебное расследование намного быстрее, что в свою очередь скажется на эффективность работы правоохранительных органов

осуществляющих расследования дел, за счет экономии времени на излишнюю бюрократию и бумажную волокиту процентность раскрываемых дел увеличится.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Уголовно-процессуальный кодекс республики казахстан(с изменениями и дополнениями по состоянию на 27.12.2019 г.)
2. Комментарий к уголовно-процессуальному кодексу М.Ч. Когамов. — Астана, 2015. – 220с.
3. «Оптимизация уголовного процесса проводится в интересах граждан» //https://www.zakon.kz/4888870-optimizatsiya-ugolovnogoprotsessa.html
4. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан(с изменениями и дополнениями по состоянию на 03.07.2014 г.)

OPTIMIZATION AND SIMPLIFICATION OF CRIMINAL PROCEEDINGS

Seriev B., Karim A., Abai M.

Optimization and simplification of criminal proceedings is one of the main directions of improving pre-trial investigations. An innovation in the code of Criminal procedure aimed at improving the protection of human rights and freedoms in the Criminal procedure process. Improvement of criminal proceedings, including by strengthening the procedural capacity of lawyers. Simplification of investigation procedures and ensuring the economic process. Further expansion of judicial supervision at the pre-trial stage. Elimination of duplication and clear distribution of powers between the preliminary investigation bodies, the Prosecutor's office and the court .

Key words: *Optimization, code of Criminal procedure, the proceedings, the suspect, the victim.*

ҚЫЛМЫСТЫҚ СОТ ІСІН ЖҮРГІЗУДІ ОҢТАЙЛАНДЫРУ ЖӘНЕ ЖЕҢІЛДЕТУ

Сериев Б.А., Карим А.Р., Абай М.Т.

Қылмыстық сот ісін жүргізуді оңтайландыру және жеңілдету сотқа дейінгі тергеуді жетілдірудің негізгі бағыттарының бірі болып табылады. Қылмыстық іс жүргізу процесіндегі адамның құқықтары мен бостандықтарын қорғауды жақсартуға бағытталған қылмыстық іс жүргізу кодексіндегі жаңашылдық. Қылмыстық сот ісін жүргізуді, оның ішінде адвокаттардың іс жүргізу әлеуетін нығайту жолымен жетілдіру. Тергеу рәсімдерін жеңілдету және экономикалық процесті қамтамасыз ету. Сотқа дейінгі кезеңде сот қадағалауын одан әрі кеңейту. Алдын ала тергеу органдары, прокуратура және сот арасында қайталауды жою және өкілеттіктерді нақты бөлу .

Кілт сөздер: *оңтайландыру, қылмыстық іс жүргізу кодексі, сот ісін жүргізу, күдікті, жәбірленуші.*

Материал поступил в редакцию: 13.02.2020г.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ БІЛІМ БЕРУ САЛАСЫНДАҒЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҮНТЫМАҚТАСТЫҚТЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ ҚАМТУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Сарсенов Ж.Г., Тинистановна С.С.

Бұл мақалада білім беру саласындағы халықаралық ынтымақтастықтың негізгі мәселелері, Қазақстанның білім беру жүйесінің әлемдік білім беру кеңістігіне кірігуі, Қазақстан Республикасының халықаралық еңбек нарығында білім беру сапасы мен бәсекеге қабілеттілігін жетілдіруге бағытталған білім беру кеңістігі саласындағы халықаралық-құқықтық ынтымақтастыққа қатысуы қарастырылған.

Кілт сөздер: халықаралық ынтымақтастық, құқықтық қамтамасыз ету, мемлекеттік бағдарлама, халықаралық құжаттар.

Кіріспе

Интеграциялық үрдістер әлемдік қауымдастықтағы адамзат баласының барлық әрекетін, соның ішінде білім саласын да назардан тыс қалдырған жоқ.

Әлемнің әр жеріндегі мемлекеттердің бірыңғай білім кеңістігіне енуіне жол ашу арқылы білім беру саласының стандарттары мен мамандықтардың оқу жоспарларының бірізділендірілуінің қалыптасуына әкеле жатыр.

Білім беру саласындағы ашық кеңістіктің болуы, ұтқырлық, дүние жүзіндегі мемлекеттердің оқу орынындағы білімгерлер мен оқытушыларының білімі мен тәжірибесін алмасуына, әлемдік көзқарастарының кеңеюіне жол ашаа бастады.

Қазақстан Республикасының Президенті Қ.К. Тоқаевтың 2019 жылғы 2 қыркүйектегі «Сындарлы қоғамдық диалог – Қазақстанның тұрақтылығы мен өркендеуінің негізі» атты Қазақстан халқына жолдауында: «Ғылым саласындағы ахуал ерекше назар аударуды талап етеді. Біз ғылымсыз еліміздің дамуын қамтамасыз ете алмаймыз», - деп атап көрсетті [1].

Материалдар мен жұмыс әдістемесі

Ғылыми еңбектерде білім беру саласында мемлекеттердің халықаралық ынтымақтастықта әрекет етуінің бірқатар объективтік факторларын ұсынады:

1. Әлеуметтік-экономикалық факторлар. Жаһандану үрдісі мемлекеттің экономикалық, әлеуметтік, мәдени және интеллектуалдық әлеуетін дамыту мақсатында мемлекеттің білім беру саласындағы ынтымақтастықты дамыту қажеттігін туындатты;
2. Саяси факторлар. Білім беру саласындағы мемлекетаралық достық ынтымақтастық қарым-қатынас орнату құралына айналды;
3. Идеологиялық факторлар. Әрбір мемлекет білім беру саласы арқылы өзінің ұлттық мәдениетін дамытуға мүдделі.
4. Академиялық факторлар. Білім мен ғылым табиғаты жағынан көпұлтты, сондықтан ол білім мен тәжірибе алмасуға ашық болуы тиіс.
5. Құқықтық факторлар. Адам құқықтары мен білім беру саласы халықаралық деңгейде құқықтық тұрғыдан бекітілген [2].

Нәтижелер және оларды талқылау. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңының 65-бабында «Халықаралық ынтымақтастық және сыртқы экономикалық қызмет» туралы қарастырылған:

1. Қазақстан Республикасының білім беру саласындағы халықаралық ынтымақтастығы Қазақстан Республикасының заңнамасы және Қазақстан Республикасының халықаралық шарттары негізінде жүзеге асырылады.

2. Білім беру ұйымының өз жұмысының ерекшеліктеріне сәйкес шетелдік білім беру, ғылым және мәдениет ұйымдарымен, халықаралық ұйымдармен және қорлармен тікелей байланыстар орнатуға, ынтымақтастық туралы екі жақтан және көп жақты шарттар жасасуға, студенттер, магистранттар, докторанттар, педагогтер және ғылыми қызметкерлер алмасудың

халықаралық бағдарламаларына қатысуға, білім беру саласындағы халықаралық үкіметтік емес ұйымдарға (қауымдастықтарға) кіруге құқығы бар [3]. Демек, халықаралық ынтымақтастықты жүзеге асыру әр мемлекеттің өзінің заңнамасы мен халықаралық шарттарда көзделген негіздерде жүзеге асырылады және бұл әрекеттер басқа елдермен экономикалық, әлеуметтік, саяси, мәдени қарым-қатынастар орнату арқылы іске асады.

Мәселен, ТМД шеңберінде мынадай актілер әрекет етеді:

- 1992 жылғы Білім саласындағы ынтымақтастық туралы келісім;
- Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығының бірыңғай (жалпы) білім беру кеңістігін қалыптастыру жөніндегі ынтымақтастық туралы 1997 жылғы 20 желтоқсанда күшіне енді);
- 1997 жылғы білімді тарату және ересектерге білім беру саласындағы ынтымақтастық туралы келісім;
- 1996 жылғы 29 наурыздағы экономикалық және гуманитарлық салалардағы интеграцияны тереңдету туралы шартқа қатысушы мемлекеттердің азаматтарына 1998 жылғы оқу орындарына түсуге тең құқық беру туралы келісім (1999 жылғы 15 қыркүйекте күшіне енді));
- Кеден одағы және Біртұтас экономикалық кеңістік туралы 1999 жылғы 26 ақпандағы шартқа қатысушы мемлекеттерде жоғары оқу орындарының филиалдарын құру және қаржыландыру туралы келісім (Қазақстан 2000 жылғы 4 қыркүйекте бекіткен);

Білім беру саласындағы халықаралық ынтымақтастықтың маңызды міндеттерінің бірі Қазақстанның жоғары білім беру жүйесін әлемдік білім беру кеңістігіне интеграциялау болып табылады. Осы тұрғыдан Қазақстанда білім туралы қазақстандық құжаттар мен осыған ұқсас шетелдік құжаттарды тану жөніндегі жұмыстар ерекше маңызға ие болып отыр. Бұл процеске 1997 жылғы 11 сәуірде қол қою, Қазақстан Республикасы Президентінің 1997 жылғы 13 желтоқсандағы Жарлығымен жоғары білімге қатысты біліктілікті тану туралы Лиссабон конвенциясын, оқу курстарын, жоғары білім туралы дипломдарды және Азия мен Тынық мұхит мемлекеттеріндегі оқу дәрежелерін тану туралы Конвенцияны, білім беру саласындағы кемсітушілікке қарсы күрес туралы Конвенцияға қол қою және бекіту ықпал етеді. Осыған байланысты аталған негіздемелік құжатқа қол қоймаған елдермен және қандай да бір халықаралық келісімдерге қосылмаған елдермен білім туралы құжаттарды тану жөніндегі екіжақты келісімдерге қол қою жөніндегі жұмыс жоспарлы түрде жалғасуда. Бұдан басқа, Беларусь Республикасының, Қырғыз Республикасының, Ресей Федерациясының үкіметтері мен Қазақстан Республикасының Үкіметі арасында білім, ғылыми дәрежелер мен атақтар туралы құжаттарды өзара тану және олардың баламалылығы туралы 1998 жылғы 24 қарашадағы келісімге қол қойылды. Осы Келісім Қазақстанның Сыртқы істер министрлігінде сақтауға берілген және 1999 жылғы 1 қазанда күшіне енді. Сондай-ақ 2004 жылдың 15 қарашасында Астанада ТМД елдері арасында Орта (жалпы) білім, кәсіптік бастауыш және кәсіптік орта (арнайы) білім туралы құжаттарды өзара тану және олардың баламалылығы туралы келісімге қол қойылды [4].

2010 жылы Қазақстан әлемдік қоғамдастық мойындаған елге айналды. Қазақстанның Болон Декларациясына қосылуы осының жарқын дәлелі болып табылады. Қазақстан Болон үдерісіне 47 мүше ел болды. Қазақстан азаматтары әлемнің 35 елінде оқиды және білім және ғылым саласындағы ынтымақтастық географиясы жыл сайын кеңейіп келеді. Оларды шетелде оқыту мынадай негізгі бағыттар бойынша жүргізіледі: халықаралық білім алмасулар, шет мемлекеттер үкіметтерінің және халықаралық ұйымдардың стипендиялары, жеке тәртіппен; ҚР Президентінің «Болашақ» халықаралық стипендиясы бойынша білім алу [5].

Қазақстан Республикасының аумағында шетелдік азаматтардың және Қазақстан Республикасы азаматтарының шет елдерде оқу мақсатымен болуына байланысты мәселелерді ретке келтіру мақсатында Қазақстан Республикасының Үкіметінің «Білім саласындағы халықаралық ынтымақтастықтың кейбір мәселелері туралы» қабылданды:

1. Білім беру саласындағы халықаралық ынтымақтастық мәселелері жөніндегі ведомствоаралық комиссия құру қарастырылды;

2. Білім беру саласындағы халықаралық ынтымақтастық мәселелері жөніндегі ведомствоаралық комиссия туралы ережені қабылдау;

3. Білім беру саласындағы халықаралық ынтымақтастық мәселелері жөніндегі ведомствоаралық комиссияның құрамын бекіту туралы қаулы қабылдады [6]. Қабылданған қаулы мемлекеттің өз елінің азаматтарының басқа мемлекеттерде білім алу, тағлымадан өтуі, біліктілігін көтеру мәселелерін реттеу мақсатында ведомствоаралық комиссия құру, оның тоғыз адамнан құралған құрамын қалыптастыруды көздеген.

«Білім беру ұйымдары жүзеге асыратын халықаралық ынтымақтастықты ұйымдастыру ережесін бекіту туралы» ереже Білім және ғылым министрінің бұйрығы бойынша бекітілді. Бұл ереже бойынша халықаралық ынтымақтастықты ұйымдастыру тәртібі белгіленді:

1. Білім беру ұйымдары уәкілетті органдардың келісімі бойынша өз жұмысының ерекшеліктеріне сәйкес шетелдің білім беру ұйымдарымен тікелей байланыстар орнатуға, білім беру саласында ынтымақтастық туралы екіжақты және көпжақты шарттар жасасуға құқылы.

2. Шетелдік әріптестермен сыртқы байланыстарды және ынтымақтастықты орнату және дамыту бойынша ұйымдастыру іс-шараларын орындау мақсатында білім беру ұйымдарында халықаралық ынтымақтастық қызметі құрылады», - деп қарастырылды [7].

Сонымен қатар, ережеде сыртқы байланыстар бойынша жұмыстарды тікелей жүзеге асыратын білім беру ұйымдарының ішкі құрылымдық бөлімшелерінің тізбегі, халықаралық ынтымақтастықты іске асыруға жауапты тұлғалар туралы мағлұмат, шетелдік азаматтардың мекен-жайы мен оқу орыны, халықаралық ынтымақтастық бойынша білім беру ұйымдарының жылдық жұмыс жоспарының көшірмесі, шетелдік заңды тұлға және жеке тұлғалармен жасалған келісім-шарттардың, жұмыс бағдарламаларының көшірмесі, ғылыми, ғылыми-практикалық және ғылыми-әдістемелік конференцияларға, симпозиумдарға, семинарларға білім беру ұйымдары қызметкерлерінің қатысуы туралы қысқаша ақпараттар қамтылады. Сондай-ақ шетел азаматтарымен жинақталған топтар, тілдік даярлықты ұйымдастыру, үлгерімі нашарлармен жұмыс, шетелдіктерді оқытумен айналысатын оқытушылардың біліктілігін көтеру жүйесін ұйымдастыру, шетел азаматтарының білім алушылармен және педагогикалық және ғылыми қызметкерлерімен жеке жоспарларды орындау туралы, шетел азаматтарының болашақтағы еңбек қызметінің ерекшеліктерін есепке алатын арнайы курстар, арнайы семинарлар тізімі, шетел азаматтары - білім алушылар үшін педагогикалық және ғылыми қызметкерлермен дайындалған оқулықтар, оқу құралдары, әдістемелік нұсқаулықтар тізімін қоса қарастыру принципімен оқу үдерісін, әдістемелік, ғылыми-зерттеу және тәрбие жұмыстарын ұйымдастыру туралы қысқаша ақпарат қарастырылады.

Қазақстан Республикасы Үкіметінің «Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2016 – 2019 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы туралы» қаулыны бекітті. Мемлекеттік бағдарлама Қазақстан Республикасындағы білім беруді дамытудың негізгі бағыттарын қарастырып, халықаралық ынтымақтастықты қалыптастырудың негізгі бағыттарын айқындайды: «Халықаралық тәжірибе негізінде еліміздің жоғары оқу орындарында студенттік өзін-өзі басқару енгізілетін болады, студенттер академиялық және зерттеу қызметіне белсенді тартылатын болады, олардың жоғары оқу орнын алқалы басқару органдарындағы рөлі арта түседі», - деп оның нәтижесі не беретіндігін атап көрсетеді [8]. Ал Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011 — 2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында халықаралық стандарттар бойынша тәуелсіз ұлттық институционалды аккредиттеуден өтетін, халықаралық стандарттар бойынша тәуелсіз ұлттық мамандандырылған аккредиттеуден өткен жоғары оқу орындарының мәртебесін көтеруді, халықаралық ынтымақтастықты жетілдіруді көздейді [9].

Қазақстан Республикасының білім беруді және ғылымды дамытудың 2020 – 2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында: «Жоғары және жоғары оқу орнынан кейінгі білім берудің тартымдылығын арттыру және қазақстандық жоғары оқу орындарының халықаралық білім беру кеңістігіндегі (QS WUR, Times Higher Education және т.б.) орнын белгілеу мақсатында оқыту үшін қолайлы жағдай жасауды (инфрақұрылым, әлеуметтік пакет,

гранттар, стипендиялар, т.б.), оқу кезеңінде шетелдік студенттің келуін ұйымдастыру жүйесін, ақпараттандыру тетіктерін, студенттік визаны алуды оңайлатуды, оқуды аяқтағаннан кейін жұмысқа орналастыруды қамтитын интернационалдандыру стратегиясы іске асырылатын болады.

Жоғары оқу орындарының бәсекеге қабілеттілігін және олардың ұстанымдарын әлемдік деңгейде, сондай-ақ өңірлік деңгейде күшейту үшін жоғары оқу орындарының «Халықаралық деңгейде бәсекеге қабілетті», «Ұлттық деңгейде бәсекеге қабілетті» және «Өңірлік деңгейде бәсекеге қабілетті» топтарын қалыптастыру үшін өлшемшарттар пысықталатын болады [10].

Қорытынды

Сонымен, Қазақстан Республикасындағы халықаралық ынтымақтастықты жүзеге асыруды құқықтық қамтамасыз етудің негізі қаланған. Қазақстан Республикасы тәуелсіздік алған күннен бастап, бәсекеге қабілеттілікті қамтамасыз ету, әлемдік деңгейдегі білім беру саласында әрекет ету, халықаралық стандарттардың талаптарына сай келу мақсатындағы қызметтерді үздіксіз атқарып келеді:

- Білім беру саласындағы халықаралық ынтымақтастықтың маңызды міндеттерінің бірі Қазақстанның жоғары білім беру жүйесін әлемдік білім беру кеңістігіне интеграциялау қолға алынған;
- Азаматтардың білім алу құқығы Қазақстан Республикасының Конституциясымен бекітілген;
- Біріккен Ұлттар Ұйымының «Адам құқықтары жөніндегі Декларациясы» арқылы да көрініс тапқан;
- Білім беру ұйымдары жүзеге асыратын халықаралық ынтымақтастықты ұйымдастыру ережесін бекіткен;
- Қазақстан Республикасының Үкіметінің «Білім саласындағы халықаралық ынтымақтастықтың кейбір мәселелері туралы» қаулысы қабылданған;
- Қазақстан Республикасының білім беруді және ғылымды дамытудың 2020 – 2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасын қабылдаған;

ӘДЕБИЕТТЕР:

Заңнамалық материал және интернет-ресурс:

1. Білім туралы Қазақстан Республикасының 2007 жылғы 27 шілдедегі № 319 Заңы // http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z070000319_
2. Қазақстан Республикасының Үкіметінің «Білім саласындағы халықаралық ынтымақтастықтың кейбір мәселелері туралы» қаулысы // https://egov.kz/cms/kk/law/list/P010000259_
3. «Білім беру ұйымдары жүзеге асыратын халықаралық ынтымақтастықты ұйымдастыру ережесін бекіту туралы» ереже // https://zakon.uchet.kz/kaz/docs/V070005106_
4. Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2016-2019 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасын бекіту туралы // <https://egov.kz/cms/kk/law/list/P1800000460>
5. Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011 — 2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы // <http://www.uralsk.gov.kz/?id=654>
6. Қазақстан Республикасының білім беруді және ғылымды дамытудың 2020 – 2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы // <https://bilimdinews.kz/?p=84566>.

Мақалалар:

1. Беккер Д.А. Реализация права граждан на образование в Республике Казахстан // *Universum: Экономика и юриспруденция* : электрон. научн. журн. 2017. № 1(34).- С. 45-52.
2. Митина Н. А. Международное сотрудничество как условие повышения качества высшего образования в Казахстане // *Молодой ученый*. — 2014. — №2. — С. 797-799. — URL <https://moluch.ru/archive/61/8900/> (дата обращения: 21.02.2020).

Интернет-ресурс:

1. Қ.К. Тоқаев Сындарлы қоғамдық диалог – Қазақстанның тұрақтылығы мен

өркендеуінің негізі.- <https://sputniknews.kz/>

2. Право на образование сотрудничества государств в сфере образования.- prt-online.org/

ВОПРОСЫ ПРАВОВОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ МЕЖДУНАРОДНОГО СОТРУДНИЧЕСТВА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН В ОБЛАСТИ ОБРАЗОВАНИЯ

Тинистанова С.С., Сарсенов Ж.Г.

В данной статье рассмотрены основные проблемы международного сотрудничества в области образования, интеграция системы образования Казахстана в мировое образовательное пространство, участия Республики Казахстан в международно-правового сотрудничества в области образовательного пространства, направленного на совершенствование качество образования и конкурентоспособности образования на международном рынке труда.

Ключевые слова: международное сотрудничество, правовое обеспечение, государственная программа, международные документы.

ISSUES OF LEGAL SUPPORT OF INTERNATIONAL COOPERATION OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN IN THE FIELD OF EDUCATION

Tinistanova S., Sarsenov Zh.

In this article the main problems of international cooperation in education, integration of educational system of Kazakhstan into the world educational space, participation of Kazakhstan in international legal cooperation in the field of educational space, aimed at improving the quality of education and competitiveness of education on the international labor market.

Key words: international cooperation, legal support, state program, international documents.

Мақаланың редакцияға келіп түскен күні: 22.03.2020ж.

ӘОЖ 340.11

ҚҰҚЫҚТЫҚ МЕМЛЕКЕТ ПЕН АЗАМАТТЫҚ ҚОҒАМ ТУРАЛЫ ТЕОРИЯЛЫҚ КӨЗҚАРАСТАРДЫҢ НЕГІЗГІ БАҒЫТТАРЫ

Тинистанова С.С., Дарибаев Ф.С.

Бұл мақалада ертедегі және ортағасырлық еуропалық ойшылдардың құқықтық мемлекет және азаматтық қоғам туралы көзқарастары баяндалған еңбектеріне талдау жасалынған. Сонымен қатар, «құқықтық мемлекет» концепциясы мен азаматтық қоғам институтын дамытуға қатысты елімізде жүргізіліп жатқан реформалар жайында да қарастырылған. Әсіресе, Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті-Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың 2015 жылдың 20 мамырында жариялаған «бес институционалдық реформаны жүзеге асыру жөніндегі 100 нақты қадам – Ұлт жоспары» бағдарламасы мен Қазақстан Республикасының Президенті Қ.К. Тоқаевтың 2019 жылдың 2 қыркүйегінде жариялаған «Сындарлы қоғамдық диалог – Қазақстанның тұрақтылығы мен өркендеуінің негізі» атты Қазақстан халқына Жолдауында азаматтық қоғам институтын дамыту, заң үстемдігін

қамтамасыз ету бағыттары нақтылы көрсетілген.

Кілт сөздер: құқықтық мемлекет, азаматтық қоғам, теориялық көзқарас, ойшылдар, мемлекет, Конституция, тұжырымдама.

Кіріспе

Жалпы, құқықтық мемлекет деп – жеке адам және қоғам мүддесін қорғайтын, заң үстемдігі мен құқық принциптеріне негізделген мемлекетті айтады. Құқықтық мемлекетті қалыптастыру ісі қоғамды демократияландыруға, құқықтық тәртіптің және заңдылық принциптерінің сақталуына негізделеді. Адам және азамат құқықтары мен бостандықтарын ең толық түрде қамтамасыз етудің тиісті жағдайларын жасау, сондай-ақ билікті асыра пайдалануға, оның диктатураға, деспотияға айналып кетуіне жол бермеу үшін мемлекеттік билікті құқық арқылы шектеп отыру – құқықтық мемлекеттің мақсаты болып табылады [1, 74-75 б]. Аталған мемлекет идеясы Қазақстан Республикасы Конституциясының 1-бабының 1-тармағында: «Қазақстан Республикасы өзін демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде орнықтырады, оның ең қымбат қазынасы - адам және адамның өмірі, құқықтары мен бостандықтары»-деп тұжырымдалған [2]. Яғни, аталған нормаға сай, елімізде заң үстемдігі, адамның құқықтары мен бостандықтары басты орынға қойылған.

Материалдар мен жұмыс әдістемесі

Ал енді құқықтық мемлекет жайындағы теориялық көзқарастар жөнінде айтар болсақ, аталмыш мемлекет идеясы ескі дүниеде пайда болып, концепциялар және құқықтық мемлекет доктринасының теориялық дамуының жалғасы феодализмнен капитализмге ауысу және жаңа әлеуметтік-саяси құрылымның пайда болу жағдайында қалыптасты. Негізінен, теориялық ойлардың қалыптасуына ықпал еткен, одан кейін іс жүзіндегі құқықтық мемлекеттің саяси-құқықтық дамуына көмек берген Ежелгі Греция мен Римнің идеялары мен институттары, демократияның ескі тәжірибесі болып табылады. Күштің және құқықтың бірігу идеясының негізінде Афина мемлекетін демократиялық негізде құруды көне грек архонт Солон өзінің реформасында б.з.д. VI ғ. жүргізді, ол белгілі жеті грек оқымыстыларының бірі болған. Мемлекеттілік, жалпы алғанда қай жерде адалдық заңы болса, сонда болады деген ойды Сократ, Платон және Аристотель қорғап келген. Шын мәнінде, заң үстемдік құрған жерде саяси жүйесі берік, әлеуметтік жағдайы жоғары мемлекет қалыптасады. Ең алғашқы бізге жеткен мемлекеттің түсінігін құқықтық бірлестік ретінде айтқан Цицерон болған. өзінің «О государстве» деген еңбегінде ол былай деп жазды: «мемлекет (res publica) дегеніміз, халықтың ісі ретінде «көп адамдардың жиынтығы, құқық мәселесі мен мүдделерінің жалпылығына байланысты бірімен-бірі келісіммен біріккен». Әрі қарай мемлекет идеясы құқықтық бірлестік ретінде теориялық негіздемені жаңа уақытта Гроцийдің, Спинозаның, Гоббстың, Локктың, Вольтердің, Монтескьенің, Руссоның еңбектерінде көрініс тапты [3, 211].

Нәтижелер және оларды талқылау

Ендігі кезекте аталған ойшылдардың құқықтық мемлекет жайында тұжырымдаған еңбектеріне талдау жасап өтейік. Француз ағартушылығының көрнекті өкілдерінің бірі, танымал заңгер және саяси ойшылы Шарль Луи де Монтескьенің кең көлемде және жан-жақты жазылған «Заңдар рухы туралы» атты еңбегі оны саяси және құқықтық ойдың бүкіл әлемдік тарихындағы танымал классиктердің қатарына шығарды. Жалпы алғанда, Монтескьенің саяси-құқықтық теориясының басты тақырыбы және онда қорғайтын басты құндылығы – саяси бостандық. Оның аталған шығармасында бостандықты қамтамасыз етудің қажетті шарттары ретінде әділ заң мен мемлекеттік құрылымның тиімді жұмыс істей алуын қамтамасыз ете алатын заңдар қарастырылады. Монтескье заңдардың шығуына азаматтық жағдайда құрылған үкіметтің билік етуі мен табиғаты шешуші ықпал ететіндігін айтады. Ұлы француз ойшылы Монтескье басқарудың республикалық, монархиялық және деспоттық формасын көрсетеді. Басқарудың әр формасы өз құрылысын сақтауға қабілетті заңдар шығаратындығына назар аударады. Монтескьенің ілімінің едәуір бөлігі «билікті бөлу» концепциясына арналған. Локктың билікті бөлу идеясын одан әрі дамытқан Монтескье мемлекеттік билікті теріс пайдалану жағдайында саяси бостандық бос сөзге айналатындығын, сондықтан да мемлекеттік

билікті заң шығару, атқару және сот билігіне бөлу қажеттігін айтады.

Монтескье сонымен бірге саяси бостандық ойына келгеннің бәрін істей беру еместігін де атап көрсетеді. «Бостандық – заңмен ерік берілген нәрсенің бәрін істеу құқығы».

Монтескье шығармаларындағы заң теориясының талдаулары заң шығару тарихының тәжірибелеріне сүйеніп жасалған. Оның «заңдар рухы» және билікті бөлу туралы ілімі одан кейінгі саяси-құқықтық ойдың, әсіресе құқықтық мемлекет теориясы мен практикасының дамуына едәуір ықпалын тигізді [4, 137-140]. Негізінен, биліктің 3 тармаққа бөлініп, тұрақты түрде бірқалыпта және бұқара халықпен өзара байланыста жүзеге асырылуы демократиялық қоғамның орнығуына сеп болады. Ал бұл өз кезегінде, адамдардың құқықтары мен бостандықтарының заң аясында қорғалуына және сол арқылы шынайы құқықтық мемлекеттің қалыптасуына мүмкіндік береді. Сондықтан осы орайда Қазақстан да демократиялық әрі құқықтық мемлекет болғаннан кейін, биліктің 3 тармаққа бөліну принципі еліміздің Ата Заңы – Конституцияның 3-бабының 4-тармағында: «Республикада мемлекеттік билік біртұтас, ол Конституция мен заңдар негізінде заң шығарушы, атқарушы және сот тармақтарына бөліну, олардың тежемелік әрі тепе-теңдік жүйесін пайдалану арқылы, өзара іс-қимыл жасау принципіне сәйкес жүзеге асырылады»-деп нақты бекітілген [2]. Биліктің 3 тармаққа бөлінуі сондай-ақ, мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық жағдайын заң талаптарына сай реттеуге ықпал етеді. Қазіргі қоғам жағдайында француздың белгілі саяси ойшылы әрі заңгері Шарль Луи де Монтескьенің билікті 3 тармаққа бөлу принципі көптеген мемлекеттерге үлгі болып отыр.

Ал ағылшын философы Джон Локк өзінің мемлекет туралы ілімін «Мемлекеттік басқару туралы екі трактат» деген еңбегінде баяндайды. Джон Локк мемлекеттің пайда болуын адамдардың табиғи құқықтарын, бостандығы мен еркіндігін, жеке меншігін берік қамтамасыз ету мақсатындағы келісім арқылы құрған саяси қауымдастығы деп біледі. Мұндай келісімді ол «кез-келген мемлекеттің бейбіт түрде орнауы халық келісімінің негізі» деп түсіндіреді. Джон Локктың бұл идеясы мемлекеттің пайда болуының келісім-шарт теориясын айғақтайды. Яғни, келісім-шарт теориясына сәйкес, мемлекет халықтың өз мақсат-мүддесін бір арнада тоғыстырып, құқықтары мен бостандықтарын қорғауды жүзеге асыру мақсатында өзара келісімге келу арқылы бірігуінен қалыптасады.

Мемлекет деген ұғымды Дж. Локк жалпы заңдар шығару мен адамдар арасындағы дауларды шешетін және қылмыскерлерді жазалайтын сот инстанциясын құруды бір мақсатқа біріктіру деп ұғады. Ұжымдық формалардан (отбасы, иеліктер, шаруашылық бірліктері) мемлекет саяси биліктің бар болуымен ғана ерекшеленеді. Яғни, мемлекет қоғамдық игілік мақсатында заңдар шығаруға, жеке меншік қатынастарын реттеуге және қорғауға, сонымен бірге осы заңдардың орындалуы мен мемлекетті сыртқы жаулардан қорғау мақсатымен күш қолдануға құқылы.

Заңдылық режимін батыл қабылдаған Джон Локк «мемлекетте жоғары билікке кім ие болса да халық келісімі бойынша жарияланған тұрақты заңдар арқылы басқаруды» талап етті. Заңдар сол кезде «оны бәрі білген және орындағанда ғана» мемлекеттің басты және ұлы мақсатына жетуіне мүмкіндік жасайды. Оның мұндай позициясы XVIII-XIX ғасырларда буржуазиялық саяси-құқықтық ойда дамытыла бастаған «құқықтық мемлекет» идеясын алдын-ала анықтаған еді [4, 128-130]. Сонымен Джон Локк «құқықтық мемлекет» тұжырымдамасын жан-жақты қарастырған ойшылардың бірі. Яғни, жоғарыда атап өткен мемлекеттің саяси билігінің болуы, заңдар шығару және қабылданған заңды халықтың бұлжытпай орындауы, адамдардың құқықтары мен бостандықтарын қорғау, демократиялық қоғамда қалыптасатын нарықтық экономиканың бір белгісі – жеке меншік қатынастарын заң аясында реттеу – құқықтық мемлекеттің белгілері болып табылады.

Табиғи құқық мектебінің алғашқы, ірі өкілдерінің бірі голландық ғалым Гуго Гроцийдің мемлекет және құқық туралы көзқарастары баяндалған еңбегі – Францияда эмиграцияда жүріп, 1625 жылы жазған «Соғыс және бейбітшілік құқы туралы. Үш кітап» атты шығармасы. Гуго Гроций мемлекеттің пайда болуы мәселесін теологиялық (діни) теорияға қарсы келісім-

шарттық теорияға сүйеніп түсіндірген. Г.Гроций: «Бастапқыда адамдар мемлекетке Құдайдың бұйырыуымен біріккен жоқ, жекелеген, бытыраңқы отбасыларының іс жүзінде озбырлыққа қарсы әлсіздігіне көздері жеткен соң, ерікті түрде бірікті: азаматтық билік бастауын (шығу тегін) содан алады», - деп жазды.

Г. Гроций бойынша, мемлекет – «еркін адамдардың құқықтарды сақтау және ортақ пайда үшін біріккен одағы». Мемлекеттің басты міндетін ол жеке меншіктің қорғалуынан және құқықтық тәртіптің орнауынан көрді.

Жоғарғы мемлекеттік биліктің белгілері, Г. Гроцийдің пікірінше, егемен билікке Жан Боден берген құқықтарға өте ұқсас:

- Заңдар шығару (әлбетте, зайырлы да, діни де);
- Сот әділдігі;
- Лауазымды адамдарды тағайындау;
- Салықтар;
- Соғыс және бейбітшілік мәселелері;
- Халықаралық келісім-шарттар жасасу [5, 118-119].

Көріп отырғанымыздай, Г. Гроций мемлекеттің ең басты міндеттерінің қатарына жеке меншіктің қорғалуы және құқықтық тәртіптің орнауын жатқызады. Құқықтық тәртіп орнаған және соның негізінде азаматтардың құқықтары мен бостандықтары басты құндылық ретінде алынған жерде демократиялық билік мен құқықтық мемлекет қалыптасатындығы белгілі.

Классикалық неміс философиясының көшбастаушысы және құқықтың қазіргі теориясындағы іргелі бағыттың бірінің негізін қалаушы – Иммануил Канттың саяси теорияның қалыптасуындағы үлесі оның құқықтық мемлекет туралы қазіргі ілімдердің негізгі идеялары мен принциптерін орнықтыруымен сипатталады. «Адамгершілік метафизикасындағы» дефиницияға (анықтамаға) сәйкес мемлекет – құқықтық заңдарға бағынған адамдар көпшілігінің бірігуі. Мемлекеттің маңызды белгісі ретінде заңның үстемдігі аталады. Канттың пікірінше, тұрақты құқықтық тәртіптің кепілі болатын мемлекет, қоғамдық шарт және халық егеменділігі бастауларына негізделіп құрылуы тиіс [4, 167-168]. И. Канттың ойынша, құқықтық мемлекет дегеніміз – әлеуметтік, моральдық және құқықтық қатынастағы шынайы бостандыққа және ортақ мүддеге бағытталған құқықтық заңдары бар республика. Кант заң шығарушының да жеке азамат сияқты заңға бағыныштылығын жақтады. Канттың құқықтық мемлекет идеясы көптеген ұлы ойшылдардың тарапынан қолдауға ие болып, талқыланған болатын [6, 64-64]. И. Канттың да құқықтық мемлекет туралы көзқарасы жоғарыда атаған ойшыл-ғалымдардың пікірімен ұқсас келеді. Яғни, Канттың да құқықтық мемлекет туралы идеологиясының астарында заң үстемдігі, халық егемендігі, бұл дегеніміз адам құқықтары мен бостандықтарының заң аясында қорғалуы, сондай-ақ, қоғамдық келісім, құқықтық тәртіп жатыр. Аталған белгілер құқықтық мемлекет сипатына тән. Шын мәнінде де, заң үстемдік құрмаған және азаматтардың құқықтары мен бостандықтары әділетті түрде қорғалмайтын мемлекетті құқықтық деп атауға келмейді. Сол себептен, дүниежүзіндегі әрбір мемлекеттер азаматтардың құқықтарын қорғау және заңның үстемдік құруын қамтамасыз ету мақсатында өз Ата Заңдары – Конституцияны қабылдайды. Қазақстан да тәуелсіз, егемен мемлекет ретінде 1993 жылы 28 қаңтарда тұңғыш Конституциясын қабылдады. Ал 1995 жылдың 30 тамызында республикалық референдум нәтижесінде еліміздің қазіргі қолданыстағы жаңа Конституциясы қабылданды. Конституция – бұл еліміздің мемлекеттік құрылысын, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын нақты белгілеген басты құжат. Конституция – заңдарды жетілдіріп, дамытудың негізгі іргетасы болып саналады әрі құқықтық мемлекет екендігімізді айғақтайтын төлқұжат іспеттес [7, 159].

Сонымен, құқықтық мемлекет – заң үстемдігі, барлық азаматтардың заң алдында теңдігі, биліктің бөлінуі, соттардың тәуелсіздігі ұстанымдарына негізделген құқық жүйесі қалыптасқан мемлекет. Құқықтық мемлекеттің ең басты және айқын белгісі – заң бәрінен де жоғары тұрып, қоғамдық өмірде үстемдік етеді. Құқықтық мемлекет – ең алдымен, құқықтық мемлекет идеялары іске асқан конституциялық мемлекет. Конституциялық құрылымның

негізгі қағидаттары, қоғам дамуының маңызды бағыттары, оның басты идеялары конституциялық деңгейде бекітіледі. Конституция – құқықтық жүйенің орталығы болып табылады. Соның негізінде құқықтық мемлекеттегі заңдылық тетіктері қалыптасады [8, 65-66].

Жоғарыда құқықтық мемлекет ұғымының мәні мен мазмұны баяндалған еуропалық ғалымдардың еңбектері жайында қарастырып өттік. Әр атап өткен ойшыл-ғалымдардың еңбектерінде «құқықтық мемлекет» концепциясы әртүрлі бағытта талданады. Дегенмен де, барлығына ортақ нәрсе – аталмыш еңбектерде құқықтық мемлекет қалыптастыруда бірінші кезекте, құқықтық тәртіп орнауы қажет екендігі, ал екінші кезекте, адамдардың құқықтары мен бостандықтары басты нысанаға алынуы керектігі, содан кейін, үшінші кезекте, құқықтар мен бостандықтарды жүзеге асыратын және оған кепілдік беретін арнайы заңның, яғни, Конституцияның болуының міндеттілігі айтылады. Ал ең бастысы, құқықтық мемлекет орнату үшін заң үстемдігі жоғары болуы шарт. Ендігі кезекте, құқықтық мемлекеттің басты белгілерінің бірі болып табылатын азаматтық қоғам туралы қарастырып өтейік.

Азаматтық қоғам дегеніміз – қоғам мүшелері нақты бір мақсаттарға жету жолында мемлекеттен дербес бірлестіктер мен ұйымдарға бірігіп әрекет ете алатын, қоғам үшін маңызы бар мәселелерде топтаса отырып, мемлекеттегі биліктің саясатына ықпал ете алатын қоғам. Азаматтық қоғамның басты ерекшелігі оның билікке ықпал етіп, нақты мәселелерде билікті өз пікірімен санастыруға қабілетті болуында. Мемлекеттің сипатына байланыссыз, азаматтық қоғамның негізі болып табылатын бірнеше негізгі идея бар, олар: 1) экономикалық бостандық, меншік нысанының әртүрлілігі, нарықтық қатынастар; 2) адам мен азаматтың табиғи құқықтарын тану және қорғау; 3) биліктің заңдылығы және демократиялық сипатта болуы; 4) заң мен соттың алдында барлығының теңдігі; 5) билік бөлінісі қағидасына сай құрылған құқықтық мемлекеттің болуы; 6) саяси және идеологиялық плюрализм, заңды оппозицияның болуы; 7) сөз және баспа бостандығы, бұқаралық ақпарат құралдарының тәуелсіздігі; 8) мемлекеттің адамдардың жеке өміріне араласпауы және жеке тұлға мен мемлекеттің өзара жауапкершілігі; 9) ұлтаралық татулық; 10) адамдардың жақсы өмір сүруін қамтамасыз ететін тиімді әлеуметтік саясат жүргізу [6, 62-63]. Азаматтық қоғам құқықтық мемлекеттің негізі болып табылады. Азаматтық қоғам болмаса, құқықтық мемлекет те болмайды. «Азаматтық қоғам» ұғымын өткен замандардың ұлы ойшылдары Аристотель, Цицерон, Г. Гроций, Т. Гоббс, Дж. Локк, Георг В. Ф. Гегель, К. Маркс және т.б. тұжырымдаған болатын [1, 78]. Аталған ойшыл-ғалымдардың қатарында белгілі неміс философы Георг Вильгельм Фридрих Гегельдің 1821 жылы жазған «Құқық философиясы» атты еңбегінде азаматтық қоғам туралы қарастырылады. Буржуазиялық азаматтық қоғамды қарастыра отырып, философ экономика саласына айтарлықтай көңіл аударады. Бұл философиялық шығармада экономикалық мәселелер қарастырылған алғашқы жағдай еді. Гегель азаматтық қоғамды қажеттіліктер мен ақыл-ой өмірге әкелген Мемлекет ретінде анықтайды: «Өзінің тіршілік етуіне себеп болған жалпыға ортақ эгоистік мақсат жан-жақты тәуелділік жүйесін негіздейді, сондықтан өмір сүру тәсілі мен бірлестік игілігі және оның құқықтық нақты болмысы игілік пен құқық сынды тіршілік ету тәсілдерімен сабақтасқан, соған негізделген, тек осыған байланысты ғана ол шынайы және қамтамасыз етілген». Бұл анықтамада Гегель саналы түрде классикалық философия постулаттарынан бас тартады. Азаматтық қоғам үш нәрсені қамтиды:

- Қажеттіліктер жүйесін. Қажеттілік жанамаланады және өз қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін адам еңбек етеді, сол еңбегінің арқасында өзгенің де қажеттіліктерін өтейді;

- Жеке мүлікті заңмен қорғау;

- Осы жүйедегі түрлі кездейсоқтықтарды болдырмау қамы және жалпыға ортақ ерекше мүддеге деген басты назарды полиция мен корпорациялар көмегімен жүзеге асыру [9, 184-185].

Қорытынды

Сонымен, азаматтық қоғам – бұл құқықтық мемлекет қалыптастырудың негізгі тетігі. Азаматтық қоғамда демократиялық қағидаттар жүзеге асырылады. Атап айтар болсақ,

адамдардың құқықтары мен бостандықтары заң аясында қорғалады, әр азамат өз пікірін еркін түрде білдіре алады, азаматтар заң нормаларына сай қызмет жасайтын әртүрлі қоғамдық бірлестіктерге, ұйымдарға мүше бола алады немесе құра алады. Сондай-ақ, азаматтық қоғамда билік пен бұқара арасында өзара байланыс орнайды. Бұл аталғандар құқықтық мемлекеттің сипатты белгілері болып саналады. Сонда құқықтық мемлекет құру үшін мемлекетте ең алдымен азаматтық қоғам институты қалыптасуы шарт.

Осы арада бір айта кететін жайт, елімізде «құқықтық мемлекет» тұжырымдамасын жүзеге асыру мен азаматтық қоғамды қалыптастыру процесі жүйелі түрде жүргізілуде. Оған дәлел ретінде, Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті-Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың 2015 жылдың 20 мамырында жариялаған «бес институционалдық реформаны жүзеге асыру жөніндегі 100 нақты қадам – Ұлт жоспары» бағдарламасын айтуға болады. Ел экономикасын дамытып, халқымыздың әл-ауқатын арттыруға қатысты реформаларды жүзеге асырудың жолдарын белгілеген Ұлт жоспарының 16-шы қадамынан 34-ші қадамына дейінгі аралық тұтасымен заңның үстемдігін қамтамасыз етуге бағытталған. Негізгі бағыттары: 5 сатылы сот жүйесінен 3 сатылы сот жүйесіне көшу, жаңа сот жүйесіндегі судья лауазымына қойылатын талаптар, барлық сот процестеріне бейне және таспаға жазу шараларын міндетті түрде енгізу, алқабилер соты қолданылатын салаларды кеңейту және т.б [10, 2]. Аталған реформалар мемлекеттің құқықтық жүйесін дамытуға тікелей ықпал етері анық. Қазіргі таңда бұл реформалар тиімді түрде жүзеге асырылып келе жатыр. Жоғарыда айтып өткен ойшылдардың көзқарастарына сай, мемлекеттің алдында тұратын міндеттердің бірі – ол құқықтық тәртіпті нығайту. Яғни, бұл дегеніміз, мемлекеттің дамуы және адамдардың құқықтары мен бостандықтарының қорғалуы заңның үстемдік құруымен тығыз байланысты.

Сондай-ақ, Елбасы 2018 жылдың 10 қаңтарында жариялаған «Төртінші өнеркәсіптік революция жағдайындағы дамудың жаңа мүмкіндіктері» атты Жолдауына қатысты Мәлімдемесінде: «Заң үстемдігі мен жемқорлықпен күрес мемлекеттік саясаттың басым бағыттары болып қала береді»-деп айтқан болатын [11].

Тағы бір айта кететіні, елімізде азаматтық қоғам институтын қалыптастыру және дамытуға байланысты Қазақстан Республикасының Президенті Қ.К. Тоқаев 2019 жылдың 2 қыркүйегінде жариялаған «Сындарлы қоғамдық диалог – Қазақстанның тұрақтылығы мен өркендеуінің негізі» атты Қазақстан халқына Жолдауында: «Азаматтардың барлық сындарлы өтініш-тілектерін жедел әрі тиімді қарастыратын «Халық үніне құлақ асатын мемлекет» тұжырымдамасын іске асыру – бәрімізге ортақ міндет. Билік пен қоғам арасында тұрақты диалог орнату арқылы ғана қазіргі геосаяси ахуалға бейімделген үйлесімді мемлекет қалыптастыруға болады. Сондықтан азаматтық қоғамға қолдау көрсетіп, оның әлеуетін нығайта түсу керек. Сондай-ақ, аса маңызды жалпы мемлекеттік міндеттерді шешу үшін талқылау жұмыстарына азаматтық қоғамның мүмкіндіктерін кеңінен қолдану қажет. Осы мақсатпен біз белгілі қоғам өкілдерін қамтитын ұлттық қоғамдық сенім кеңесін құрдық. Бұл кеңес ротациялық тәртіппен жұмыс істейді»-деп нақты айтқан болатын [12]. Аталған қоғамдық кеңес Қазақстан Республикасының Президенті жанындағы консультативтік-кеңесші орган болып табылады. Ұлттық кеңес қызметінің негізгі мақсаты жұртшылықтың, саяси партиялардың, азаматтық қоғамның өкілдерімен кеңінен талқылау негізінде мемлекеттік саясаттың өзекті мәселелері бойынша ұсыныстар мен ұсынымдар тұжырымдау болып табылады [13]. Яғни, Ұлттық қоғамдық сенім кеңесі – билік пен халық арасында өзара байланысты қамтамасыз етуші, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын, мақсат-мүдделерін өзінің басты бағыты ретінде белгілеген, демократиялық принциптерге сай құрылған және бастысы азаматтық қоғамды қалыптастырып, құқықтық мемлекет тұжырымдамасын іске асыруға мүмкіндік беретін орган болып саналады. Аталған кеңестің құрылуы елімізде заң үстемдігін қамтамасыз етуге де мүмкіндік береді.

Құқықтық мемлекет пен азаматтық қоғам туралы теориялық көзқарастар өз бастауын ерте замандардан алады. Сол кездегі ұлы ойшылдар Аристотель, Платон, Сократ, Цицерон және т.б. еңбектерінде құқықтық мемлекет және азаматтық қоғам философиялық көзқарас

тұрғысында қарастырылады. Ал кейінгі орта ғасырлардағы еуропалық ғалымдар нақтылы тәжірибеге сүйене отырып, өз ой-пікірлерін білдірген. Қазіргі таңда «құқықтық мемлекет» концепциясы мен азаматтық қоғам институтын дамыту және жүзеге асыру әлемдегі көптеген мемлекеттердің алдында тұрған негізгі міндеттердің бірі болып отыр. Оның қатарында Еуропа мен Азияның кіндігінде орналасқан, тәуелсіздік даму жолының ширек ғасырлық белесін бағындырған, әлем мойындаған ірі мемлекеттермен көршілес қоныс тепкен, көпұлтты Қазақстанда да азаматтардың құқықтары мен бостандықтары басты құндылық ретінде санала отырып, азаматтық қоғам қалыптастыруға және сол арқылы құқықтық мемлекет тұжырымдамасын іске асыруға байланысты бірқатар реформалар жүргізілуде. Ол жайында жоғарыда айтып өттік. Жалпы алғанда, азаматтық қоғам мен құқықтық мемлекет – елдің саяси, әлеуметтік-экономикалық жағдайын дамытуға мүмкіндік беретін негізгі қозғаушы күш болып саналады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

Кітаптар:

1. Сапарғалиев Ғ.С., Ибраева А.С. Мемлекет және құқық теориясы: *Оқулық*. – Астана: Фолиант, 2007. – 336 б.

Заңнамалық материал және интернет-ресурс:

2. Қазақстан Республикасының Конституциясы // «Әділет» Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі <http://adilet.zan.kz>.

Кітаптар:

3. Ағдарбеков Т. Мемлекет және құқық теориясының негізгі мәселелері. Оқу құралы. – Алматы: Заң әдебиеті, 2009. – 256 б.

4. Мұхамедов М., Сатершинов Б., Сырымбетұлы Б. Саяси-құқықтық ілімдер тарихы. Оқу құралы. Алматы, Заң әдебиеті. – 2007 ж. – 340 бет.

5. С.В. Алимов. Құқықтық және саяси ілімдер тарихы. Оқу құралы. – Алматы: «Бастау» баспасы. - 2011. – 288 бет.

6. Өміржанов Е. Мемлекет және құқық теориясы. Оқулық. – Алматы: Жеті Жарғы, 2015. – 176 бет.

Мақалалар:

7. «Рухани жаңғыру аясында азаматтардың құқықтық санасын арттырудағы ҚР Конституциясының рөлі мен маңызы» Уразымбетов Т.Е., Дарибаев Ғ.С. // «Жансүгіров тағылымы» республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. – Талдықорған, І.Жансүгіров атындағы ЖМУ, 2018. 169 б.

8. «Құқықтық мемлекет қазіргі жағдайда тұлға мен қоғамның қауіпсіздік кепілінің негізі» Бейсенова С.Н., Телеуев Г.Б. // «Қоғамдық сананы жаңғырту аясында құқық пен мемлекеттің: теориялық және тәжірибелік мәселелері» атты республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. – Талдықорған, І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, 2019. 314 б.

Кітап:

9. Хесс Р. Философияның таңдаулы 25 кітабы. – Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2018 жыл – 360 бет.

Газет басылымдары:

10. Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті-Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың 2015 жылдың 20 мамырында жариялаған «бес институционалдық реформаны жүзеге асыру жөніндегі 100 нақты қадам – Ұлт жоспары» атты бағдарламасы // «Егемен Қазақстан» жалпыұлттық республикалық газеті №92 (28570) 20 мамыр сәрсенбі 2015 жыл.

11. Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті-Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауына қатысты Мәлімдемесі // «Ана тілі» ұлт газеті №2 (1416) 11-17 қаңтар 2018 жыл.

12. Қазақстан Республикасының Президенті Қ.К. Тоқаевтың 2019 жылдың 2 қыркүйегінде жариялаған «Сындарлы қоғамдық диалог – Қазақстанның тұрақтылығы мен өркендеуінің негізі» атты Қазақстан халқына Жолдауы // «Жетісу университеті» Алматы облыстық қоғамдық-саяси жастар газеті №9 (186) 26 қыркүйек 2019 жыл.

Интернет-ресурс:

13. Қазақстан Республикасы Президентінің «Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Ұлттық қоғамдық сенім кеңесінің ережесін және құрамын бекіту туралы» 2019 жылғы 17 шілдедегі № 63 Жарлығы // Қазақстан Республикасы Президентінің ресми сайты: <http://www.akorda.kz>.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ВЗГЛЯДЫ О ПРАВОВОГО ГОСУДАРСТВА И ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА

Тинистанова С.С., Дарибаев Г.С.

В данной статье анализируются труды древних и средневековых европейских мыслителей, которые изложены взгляды о правового государства и гражданского общества. Рассматриваются также реформы, проводимые в нашей стране по концепции «правового государства» и развитию института гражданского общества. Особенно, направления развития института гражданского общества и обеспечения верховенства закона ясно указано в программе Первого Президента Республики Казахстан-Лидер Нации Н.А. Назарбаева, который опубликовано в 20 мая 2015 года «Национальный план – 100 конкретных шагов по осуществлению пяти институциональных реформ» и в обращении Президента Республики Казахстан К.К. Токаева к народу Казахстана «Конструктивный общественный диалог – основа стабильности и процветания Казахстана» опубликованном 2 сентября 2019 года.

Ключевые слова: правовое государство, гражданское общество, теоретический взгляд, мыслители, государство, Конституция, концепция.

THEORETICAL VIEWS OF THE LEGAL STATE AND CIVIL SOCIETY

Tinistanova S., Daribayev G.

This article analyzes the works of ancient and medieval European thinkers, which outlines the views on the legal state and civil society. Also considered are the reforms carried out in our country on the concept of a «legal state» and the development of civil society. Especially, the directions of development of the civil society institution and ensuring the rule of law are clearly indicated in the program of the First President of the Republic of Kazakhstan, the Leader of the Nation N. Nazarbayev, which was published on May 20, 2015, «The National Plan - 100 Concrete Steps for Implementing Five Institutional Reforms» and in the appeal of the President of the Republic of Kazakhstan K. Tokaev to the people of Kazakhstan «Constructive public dialogue - the basis of stability and prosperity of Kazakhstan» published on September 2, 2019.

Key words: legal state, civil society, theoretical view, thinkers, state, Constitution, concept.

Мақаланың редакцияға келіп түскен күні: 19.02.2020ж.

ЭКОНОМИКА



ECONOMICS

ЗАРАБОТНАЯ ПЛАТА КАК ОСНОВНАЯ ФОРМА МОТИВАЦИИ ТРУДА РАБОТНИКА В УСЛОВИЯХ РЫНОЧНОЙ ЭКОНОМИКИ

Илимжанова З.А., Сайлауханова Н.О.

В статье рассмотрен вопрос о заработной плате, которая привлекает пристальное внимание ученых и практиков, юристов и экономистов, социологов и бизнесменов, различных государственных органов. Вместе с тем, определенный практический интерес имеют вопросы совершенствования организации оплаты труда на предприятии.

Ключевые слова: заработная плата, формы оплаты труда, совершенствование

Заработная плата представляет собой один из основных факторов, который характеризует социально-экономический уровень каждой страны, коллектива, человека.

В связи с этим Президент Республики Казахстан в своем Послании народу Казахстана “Казахстан – 2030. Процветание, безопасность и улучшение благосостояния всех казахстанцев” одной из первоочередных задач обозначил “обеспечение полной и своевременной выплаты пенсий, пособий и заработной платы...”.

Заработная плата стала одной из составляющих кризисных явлений в экономике республики. Вместе с тем изменения в системе оплаты труда пока не обеспечивают должного уровня воспроизводства рабочей силы и стимулирования трудовых отношений.

Заработная плата сегодня выражает цену рабочей силы, проявляющуюся как вознаграждение работников за труд и его конечные результаты. Вопросы заработной платы занимают важное место в повседневных заботах трудящихся, работодателей и государственных властей, а также в их отношениях между собой. В то время как все три стороны заинтересованы в повышении общих объемов производства товаров и предоставления услуг, следовательно, - заработной платы, прибыли и доходов, то их распределение, напротив, приводит к столкновению интересов.

На величину и динамику заработной платы особое влияние оказывает предложение труда, что связано со спецификой этого рынка: продажа рабочей силы является единственным источником существования ее владельца. Отсюда особо острая конкурентная борьба между продавцами этого товара. Предложение труда определяется такими показателями, как общая численность населения, продолжительность рабочего времени, качество труда. Наиболее существенное воздействие на предложение труда оказывает продолжительность рабочего времени: оно может увеличиться, если повысится интенсивность труда, и сверхурочное рабочее время - тогда предложение труда вырастет, хотя занятость не увеличится. При данном уровне спроса на труд, рост его предложения действует в сторону снижения заработной платы.

По поручению президента Казахстана Касым-Жомарт Токаева поручено перенести на 1 июня повышение зарплат работникам бюджетной сферы. Об этом глава государства написал на своей странице в Twitter 22 марта 2019 года.

«Поручил правительству перенести повышение зарплаты низкооплачиваемым работникам бюджетной сферы с 1 июля на 1 июня 2019 года. Данное решение напрямую повлияет на жизнь более одного миллиона гражданских и государственных служащих», – говорится в сообщении. Напомним, 27 февраля на XVIII съезде партии «Нур Отан» в Астане Нурсултан Назарбаев объявил о повышении зарплат на 30% низкооплачиваемым работникам бюджетной сферы, в среднем на 25% работникам исполнительных органов, которые непосредственно работают с гражданами на районном, областном уровне, в селах. По его словам, здесь получилась серьезная диспропорция – от центра до регионов. На эти цели в 2019-2021 годы дополнительно будет выделено 980 млрд тенге. Отметим, с 1 июля повысят зарплату сотрудникам Министерства внутренних дел. На 55% будут увеличены зарплаты оперативно-

следственным подразделениям и на 25% остальным категориям.

Хочу отметить, что уже с 1 июля этого года заработная плата низкооплачиваемых работников бюджетной сферы повысится до 30 процентов. Это одна из мер по повышению уровня благосостояния казахстанских семей. Они напрямую затронут более 1 миллиона госслужащих, занятых в сфере здравоохранения, образования, социальной защиты и других. К примеру, средняя зарплата рабочих с первого по восьмой разряд ранее составляла до 53 тысяч тенге. Теперь этот доход увеличится почти до 69 тысяч тенге. В области здравоохранения планируется увеличение заработной платы у таких категорий, как: врачи общей практики, терапевты, педиатры, акушер – гинекологи, психиатры и другие. В сфере образования: воспитатели дошкольных организаций, помощники воспитателей дошкольных организаций, методисты, социальные педагоги детских садов и колледжей, библиотекари и другие. Прочие сферы и технический персонал: социальные работники, бухгалтеры, экологи, инженеры, дворники и другие.

По данным наших статистических агентств средняя заработная плата казахстанцев в IV квартале 2019 года составила 203 883 тенге. Это – абсолютный рекорд. За год средний размер увеличился сразу на 15,8%. При этом реальный рост зарплат составил 9,9%. А это значит, что казахстанцы могут позволить себе значительно больше, чем еще в октябре-декабре 2018-го. Если говорить в абсолютных цифрах, то средняя зарплата за год в республике выросла на 27 833 тенге. Конечно, рост по сферам деятельности распределен неравномерно. Представляем вашему вниманию 10 направлений с наибольшим ростом оплаты труда. Важно: сравнивались показатели IV квартала 2018 года с IV кварталом 2019-го. Примечательно: почти все направления, оказавшиеся в топ-10, относятся к сфере услуг.

А заработные платы в Казахстане могут расти и такими темпами: На 82,5 тыс. тенге – в 2017 году. На 256,8 тыс. – в 2018-м. На 179,8 тыс. тенге – в 2019-м. За три года – более чем на 519 тыс. То есть в среднем каждый месяц – более чем на 14,4 тыс. тенге. Выходя на работу сегодня, вы зарабатываете на 474 тенге больше, чем вчера. И так каждый день на протяжении трех лет без выходных и праздников. Вот так выглядит динамика заработных плат у работников, осуществляющих вспомогательную деятельность по предоставлению финансовых услуг и страхования. Кто это? Брокеры, инвестиционные консультанты, страховые агенты, оценщики страховых рисков. Сюда же (согласно общему классификатору видов экономической деятельности) относятся и работники, осуществляющие «деятельность по управлению активами Национального фонда, золотовалютными активами Национального банка, пенсионными активами». То есть те, кто управляет действительно большими деньгами. И зарплаты у них немаленькие – 716,3 тыс. тенге, то есть в 3,5 раза больше среднереспубликанской. И, судя по динамике, это далеко не предел.

Такого быстрого роста заработных плат в Казахстане еще не было: В период с 2008 по 2014 год в среднем оплата труда росла со скоростью 12,5 тыс. тенге в год. Пик тогда пришелся на 2011 год, в течение которого показатели выросли с 97,3 до 119,1 тыс тенге. В 2015 году зарплаты упали на 18,5 тыс. тенге. Спустя год – вернулись к уровню 2014-го. За 2017-2018 гг. суммарный рост составил 21,4 тыс. тенге. То есть за один 2019 год рост средней зарплаты оказался на 30% больше, чем за предыдущие два года, вместе взятые.

Но в этом есть большой толк только тогда, когда зарплата растет быстрее цен. По официальным данным, инфляция по итогам 2019 года составила 5,4%. То есть рост зарплат обогнал ее почти втрое. Вообще, это уже становится приятной традицией: реальная зарплата казахстанцев увеличивается уже восемь кварталов подряд (к соответствующему периоду предыдущего года). Более продолжительный период реального роста доходов населения был лишь однажды: с марта 2010 года по январь 2013 года включительно. Тогда рост зарплат опережал инфляцию на протяжении 35 месяцев подряд (или почти 12 кварталов). Тут стоит отметить, что нынешнему периоду роста предшествовал даже более продолжительный период падения реальных зарплат. Оно отмечалось на протяжении 10 из 11 кварталов, начиная со II квартала 2015 года и заканчивая октябрем-декабром 2017-го. Общее снижение реальной

оплаты труда за это время составило около 22%

Работники разных профессий по-разному ощущают рост. В 2019 году благодаря мерам государственной поддержки больше всего выросла оплата труда бюджетников. Средние заработные платы в образовании выросли на 29,8%, в здравоохранении – на 22,9%, в госуправлении – на 21,8%. Кроме того, на 17,8% выросли доходы работников сферы искусства, развлечения и отдыха. А вот во всех остальных сферах заработные платы растут медленнее среднереспубликанского темпа. У персонала, осуществляющего услуги по проживанию и питанию, за год зарплаты выросли на 7,3%, в информации и связи – на 6,2%. Меньше всего в этом плане повезло работникам, предоставляющим прочие (то есть не относящиеся к основным видам деятельности) виды услуг. Тут оплата труда за год увеличилась всего на 4,3% – это даже меньше уровня инфляции. Таким образом, местные работники стали единственными, чьи реальные доходы в прошедшем году упали.

В октябре-декабре 2019 года представители сразу девяти сфер деятельности зарабатывали в среднем в месяц более полумиллиона тенге. Больше всего – работники морского и прибрежного транспорта. Тут зарплаты хоть и упали на 14,1% по сравнению с IV кварталом 2018-го, все равно находятся на высоком уровне – 842,5 тыс. тенге. С отставанием более, чем в 125 тыс тенге на втором месте расположились работники, осуществляющие вспомогательную деятельность по предоставлению финансовых услуг и страхования. Впрочем, разрыв в скором времени может быть сокращен. Средняя зарплата у последних, начиная с 2017 года, растет в среднем на 14,4 тыс. тенге каждый месяц. О том, кто к ним относится, можно узнать тут. Если смотреть в разрезе видов экономической деятельности (а не отдельных профессий и сфер деятельности), то наиболее высокие заработные платы в Казахстане в горнодобывающем секторе. В IV кв. 2019 года среднемесячный размер оплаты труда тут составлял 428,3 тыс. тенге. На втором месте с небольшим отставанием идет финансовый и страховой сектора – 402,5 тыс. На третьем месте – профессиональная, научная и техническая деятельность – 373400000 тенге.

Заработные платы в горнодобывающей промышленности в 3,4 раза выше, чем в сельском, лесном и рыбном хозяйстве. Тут средний размер оплаты труда по итогам октября-декабря 2019-го составил менее 127,3 тыс. тенге – это минимум среди всех видов экономической деятельности. На втором месте в этом антирейтинге находится такое направление, как водоснабжение, канализация и контроль за вывозом и распределением отходов – 132,7 тыс. тенге. На третьем – образование со средним размером оплаты труда менее 140,2 тыс. тенге. То есть даже с учетом почти 30% роста зарплат учителя остаются одними из самых низкооплачиваемых работников. Более того, если сравнивать оплату труда по сферам деятельности, то абсолютно худший показатель у работников дошкольного образования. В IV кв. 2019 года они получали в среднем чуть более 83 тыс. тенге, то есть в 2,5 раза меньше среднереспубликанской зарплаты! Вообще, чем младше ученики, тем ниже зарплаты. В начальных школах средний размер составляет 120,8 тыс. тенге, для работников средних и старших классов – 150,2 тыс., а в высших учебных заведениях оплата труда составляет 199,4 тыс. тенге, лишь немного недотягивая до среднереспубликанского показателя.

То есть, неравномерность в росте зарплат заметна не только при сравнении разных профессий, но и при сравнении регионов. Сразу в семи из них средний размер оплаты труда вырос за год как минимум на 20%: В Алматинской области они выросли на 22,5%. В Западно-Казахстанской – на 24,8%. В Жамбылской – на 22%. В Кызылординской – на 20,5%. В Северо-Казахстанской – на 21,2%. В Шымкенте – на 24,2%. Ну а лидером по росту стала Туркестанская область – 25,9%. Тройка регионов с наименьшим темпом роста выглядит так: Атырауская (+7,7%) и Мангистауская (+10,9%) области.

Хочу отметить, что во всех регионах с резким скачком заработная плата все равно осталась на уровне ниже среднереспубликанского. Зато среднестатистические работники в регионах с наименьшим ростом получают значительно больше среднестатистического жителя Казахстана. Самые высокие заработные платы традиционно в Атырауской области. В октябре-

декабре 2019-го в среднем оплата труда тут составляла 345,2 тыс. тенге в месяц. Второе место с трудом, но все-таки удерживает Мангистауская область – 309,1 тыс. тенге, что менее чем 1 тыс. больше, чем в Нур-Султане. К слову, разница в оплате труда между столицей и Алматы становится все больше: если в октябре-декабре 2018-го она составляла 46,5 тыс. тенге, то год спустя уже 59,5 тыс. Самые низкие заработные платы – в южных регионах. В Туркестанской области средний размер оплаты труда в IV кв. 2019 года составил 138,1 тыс. тенге, в Жамбылской – на 1,8 тыс. больше. Таким образом, разница в зарплате между самым богатым и самым бедным регионом в октябре-декабре 2019-го составила 2,5 раза. И это хороший результат: с начала 2010 года меньший показатель отмечался лишь пять раз. В последний раз – во II квартале 2017-го (2,46). В IV квартале 2018-го разница между регионами была на уровне 2,92 раза.

Выросли зарплаты казахстанцев и по международным меркам. В IV кв. 2019 года средняя оплата труда составила 529,6 доллара (при пересчете по среднему курсу за период). Годом ранее показатель был на уровне 476 долларов. Вообще, нынешний уровень – максимальный с III кв. 2015 года, то есть с момента перехода к плавающему курсу тенге. Но есть и плохие новости. За последние 10 лет (с декабря 2009 года) средний размер оплаты труда в тенге в республике увеличился в 2,5 раза – с 82,8 тыс. до 203,9 тыс. тенге. Но если считать в долларах, то зарплаты населения стали меньше на 5,4% – с 556,7 до 530. Это не особо хорошо для населения – отпуск за рубежом и покупки на иностранных сайтах не становятся доступнее.

Таким образом, масштабы различий в размерах заработной платы определяет рыночный механизм, соотношение между спросом и предложением на определенные виды труда.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

Законодательные материалы:

1. Конституция Республики Казахстан. Алматы, 1995 год.
2. Гражданский кодекс Республики Казахстан. Алматы, 1998 год.
3. Послание Президента Республики Казахстан Н. А. Назарбаева народу Казахстана "Стратегия – 2030". \\\ Казахстанская правда от 28 ноября 1997 года.
4. Закон РК "О коллективных договорах". \\\ Вопросы труда, 1997, №4.
5. Закон РК "О труде в РК" от 10.12. 99г. \\\ Казахстанская правда от 24 декабря 1999 года.
6. Закон РК "О внесении изменений в некоторые законодательные акты РК по вопросам оплаты труда". \\\ Казахстанская правда, от 13 марта 1997г.
7. Закон РК "О внесении изменений в некоторые законодательные акты РК по вопросам социального обеспечения". \\\ Информбюллетень Министерства финансов РК, 2004, №1.
8. Программа действий Правительства Республики Казахстан на 2000- 2010 годы. Приложение № 3 к Указу Президента РК от 28 января 2000 года № 3834.
9. Закон Республики Казахстан "О Республиканском бюджете на 2007 год". \\\ Казахстанская правда, 12 декабря 2006 год.
10. Закон Республики Казахстан "Трудовой Кодекс Р.К.", Астана, 2004
11. Закон Республики Казахстан "Об обязательном социальном страховании". \\\ Казахстанская правда от 30 декабря 2004 года.
12. Послание Президента Республики Казахстан от 28 февраля 2007 года "Новый Казахстан в новом мире". \\\ Казахстанская правда от 20 февраля 2007 года.
13. Постановление Госкомстата Республики Казахстан № 232 от 02 ноября 2003 года "О статистике численности и заработной плате работающих по найму". \\\ Информационный бюллетень Минфина № 5, 2003 года.
14. <https://inbusiness.kz/ru/news/u-kogo-v-kazahstane-bystree-vsego-rastut-zarplaty>
15. <https://24.kz/ru/news/social/item/301186-zarplaty-vyrastut-u-nizkooplachivaemykh-rabotnikov-byudzhethnoj-sfery>

НАРЫҚТЫҚ ЭКОНОМИКА ЖАҒДАЙЫНДА ҚЫЗМЕТКЕРДІҢ ЕҢБЕГІН ЫНТАЛАНДЫРУДЫҢ НЕГІЗГІ НЫСАНЫ РЕТІНДЕ ЕҢБЕК АҚЫ

Илимжанова З.А., Сайлауханова Н.О.

Мақалада ғалымдар мен практиктердің, заңгерлер мен экономистердің, әлеуметтанушылар мен бизнесмендердің, түрлі мемлекеттік органдардың назарын аударатын жалақы туралы мәселе қаралды. Сонымен қатар, кәсіпорында еңбекақы төлеуді ұйымдастыруды жетілдіру мәселелері белгілі бір практикалық қызығушылыққа ие.

Кілт сөздер: жалақы, еңбекке ақы төлеу нысандарын жетілдіру.

WAGES AS THE MAIN FORM OF EMPLOYEE MOTIVATION IN A MARKET ECONOMY WAGES AS THE MAIN FORM OF EMPLOYEE MOTIVATION IN A MARKET ECONOMY

Ilimzhanova Z., Sailaukhanova N.

The article deals with the issue of wages, which attracts the attention of scientists and practitioners, lawyers and economists, sociologists and businessmen, various government agencies. At the same time, certain practical interest have questions of improvement of the organization of compensation at the enterprise.

Key words: wages, forms of remuneration, improvement.

Материал поступил в редакцию: 24.02.2020г.

ӘОЖ 657

ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙДА ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ БУХГАЛТЕРЛІК ЕСЕПТІҢ ДАМУ БОЛАШАҒЫ

Кереева А.Р., Гаджиев Ф.А.

Бұл мақалада халықаралық қаржылық есептілік стандарттарын қолданудың маңыздылығы қарастырылады. Қазіргі жағдайда бухгалтерлік есеп пен есептілік елдегі экономикалық ахуалдың өзгерістерімен тығыз байланысты көрсетеді және бухгалтерлік есеп пен есептілікті дайындаудың жаңа жүйесіне көшу перспективалары қарастырылады.

Кілт сөздер: субъект, актив, есептілік, халықаралық қаржылық есеп стандарттары.

Біздің елімізде бухгалтерлік есепті ұйымдастыру проблемалары өткен ғасырдың 90-шы жылдарының аяғында неғұрлым белсенді талқылана бастады. Нарықтық экономиканы құру бухгалтерлік есеп әдіснамасында елеулі өзгерістерді талап етті. Осылайша, бухгалтерлік есепке қатысты мемлекет барлық кәсіпорындарға нарықта тең жағдайларды қамтамасыз ете отырып, оны жүргізудің жалпы тәртібін ғана белгілей бастады. Бухгалтерлік есептің нақты шарттарына байланысты мәселелер тікелей ұйымдарға берілді. Нәтижесінде қарама-қайшы жағдай қалыптасты. Бір жағынан, ұйымдар өз қызметі туралы жоғары сапалы ақпаратты ашуға мүдделі, екінші жағынан, коммерциялық кәсіпорындардың көпшілігі бухгалтерлік есеп объектілері туралы құжатталған жүйеленген

ақпаратты қалыптастыруға мүмкіндігі жоқ. Бұл тарихи тұрғыдан алғанда ресурстарды үнемдеу мәселелері басым деп саналмауымен түсіндіріледі.

Халықаралық тәжірибе экономиканың нақты субъектілерінің ақпараттық қажеттіліктеріне сүйене отырып, мемлекеттің бухгалтерлік есепті реттеуді тиімді жүзеге асыра алмайтынын көрсетеді, сондықтан көптеген елдерде бухгалтерлік есепті екі деңгейлі реттеу қолданылады: бірінші деңгейде – бухгалтерлік есеп жөніндегі заңнаманың ережелері, екінші деңгейде-есептік стандарттар мен құжаттар нақты шаруашылық жүргізуші субъектілер. Бухгалтерлік есепті реттеу мүдделі пайдаланушылардың мүддесінде жүргізіледі және олардың ең бастысы АҚШ, Англия, Голландия және т. б. сияқты елдерде инвесторлар мен кредиторлар болып табылады [1].

Әлемдік жаһандану жағдайында Қазақстан Республикасы экономикасының бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз ету қажеттілігі үлкен мәнге ие. Бұл ретте Мемлекет басшысы Қазақстан экономикасы үшін өмір сүру мәселелері артта қалғанын, ал алда өркендеу мен тұрақты даму үшін ең озық әлемдік тәжірибені таңдау ғана екенін атап өтті.

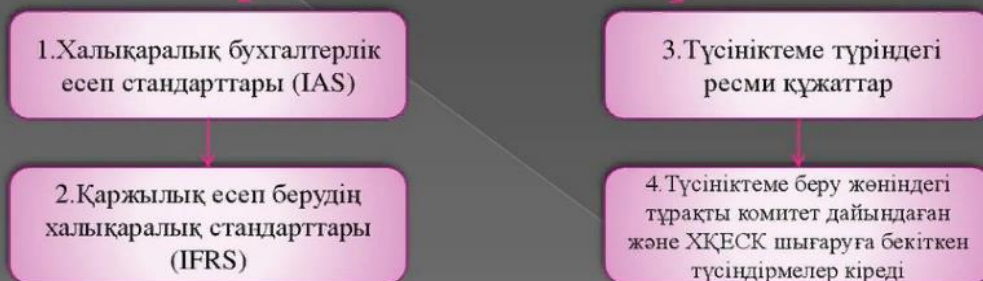


Сурет 1 Бухгалтерлік есебінің негізгі факторлары

Экономиканың бәсекеге қабілеттілігі мен транспаренттілігінің басты атрибуттарының бірі бухгалтерлік есеп пен қаржылық есептілік жүйесінің халықаралық стандарттарға сәйкестігі болып табылады. Бұл ХҚЕС – ке көшу (қаржылық есептіліктің халықаралық стандарттары) - бұл белгілі бір халықаралық қаржыгерлер таңдайтын директивтік норма, ал капиталды біріктіру, экономиканы жедел дамыту үшін негіз болатын қаржылық есептілікті жалпыға бірдей және біркелкі түсіну үшін қажетті қазіргі заманғы жүйе [2].

ХҚЕС – қазақстандық ұйымдардың бәсекеге қабілеттілігі мен инвестициялық тартымдылығының құрамдас бөлігі ретінде, соның салдарынан Қазақстанның бүкіл экономикасы, ал ХҚЕС бойынша білім мен жұмыс-қазіргі заманғы бухгалтер мен аудитордың ғана емес, сонымен қатар қазіргі заманғы басшының имиджінің қажетті, сапалы штрих-бейнесі ретінде.

● *ХҚЕС – халықаралық қаржылық есеп стандарттары жөніндегі комитет қабылдаған стандарттар мен түсініктемелер*



Осылайша, Қазақстанның он жыл бұрын жасаған таңдауы Қазақстан сапалы даму жолын ресми түрде жариялаған кезде өзінің өміршеңдігін көрсетті. Қазақстанда қаржылық есептіліктің халықаралық стандарттарын енгізу дамушы нарықтық экономиканың талаптарымен талап етіледі. Республика экономикасын одан әрі реформалауға, бағалы қағаздар рыногын, банк және сақтандыру ісін, инвестициялық қызметті жандандыруға бағытталған бірқатар заң актілерінің қабылдануына байланысты қазақстандық есептің халықаралық қаржылық есептілік стандарттарына көшуі туралы шешім қисынды көрінеді.

Бұл бірыңғай ақпараттық бухгалтерлік жүйені, қызметі халықаралық рыноктарда жүзеге асырылатын ұйымдар арасындағы араласудың барабар тілін талап ететін әлемдік экономиканың дамуымен байланысты.

Қазақстанның ХҚЕС-ке көшуі-бұл Қазақстан мен халықаралық қоғамдастық арасындағы өзара сенімді құру үдерісіндегі маңызды қадам. Корпоративтік ашықтықты арттыру инвестициялар инвесторлар үшін тәуекелсіз, яғни арзан болады.

Сонымен бірге ХҚЕС-ке көшуді қазақстандық есепке алу мен есептілікті реформалаудың жалғыз мақсаты ретінде қарастыруға болмайды. Шын мәнінде, реформа әлдеқайда тереңірек болуға және шаруашылық қатынастардың жаңа түріне тиімді қондырма салуға негізделуге тиіс. Нәтижесінде компаниялардың қаржылық жағдайы мен қызметінің нәтижелері туралы пайдалы және объективті ақпаратты қалыптастыруды қамтамасыз ететін орта құрылуы тиіс. "Бір күнде" ХҚЕС-ке көшудің мүмкін еместігі өзара байланысты іс-шаралардың тұтас кешенін жүзеге асыру қажеттілігімен байланысты.

Қаржылық есептіліктің халықаралық стандарттары бухгалтерлік есептің әдіснамасын әлемдік деңгейде үйлестіру немесе келісу проблемасын шешеді. Стандарттарды қолдану жаңа тәсілді, бұрынғы есепке алу жүйесінің стереотиптерімен ауыртпалық салынбаған ұйым қызметінің операциялары мен оқиғаларын көрсетуге, тануға және ашуға жаңа көзқарасты талап етеді.

Қазіргі кездегі бухгалтерлік есепке алу ақпараттық базаны білдіреді, оның негізінде ұйым қаржылық есептілікті дайындайды. Бухгалтерлік есепте қалыптастырылатын ақпарат басқарушылық, салықтық, статистикалық есептілікті жасау үшін қолданылады, қажет болған кезде осы ақпараттың негізінде есептіліктің басқа да түрлері жасалады [3].

Бүгінгі таңда Қазақстан Республикасы Қаржы министрлігі Халықаралық қаржылық есептілік стандарттарын, атап айтқанда, тиімді енгізу бойынша жұмысты жалғастыруда.:

- "Бухгалтерлік есеп және қаржылық есептілік туралы" заңмен Қазақстанда ХҚЕС мойындалды және ХҚЕС сәйкес қаржылық есептілікті жасауға міндетті ұйымдардың тізбесі анықталды;

- Заңды іске асыруға 12 нормативтік құқықтық актілер әзірленді және бекітілді, оның ішінде қаржылық есептіліктің ұлттық стандарттары, шоттардың үлгі жоспары, қаржылық

есептілік нысандары, бастапқы есеп құжаттарының және бухгалтерлік есеп тіркелімдерінің нысандары;

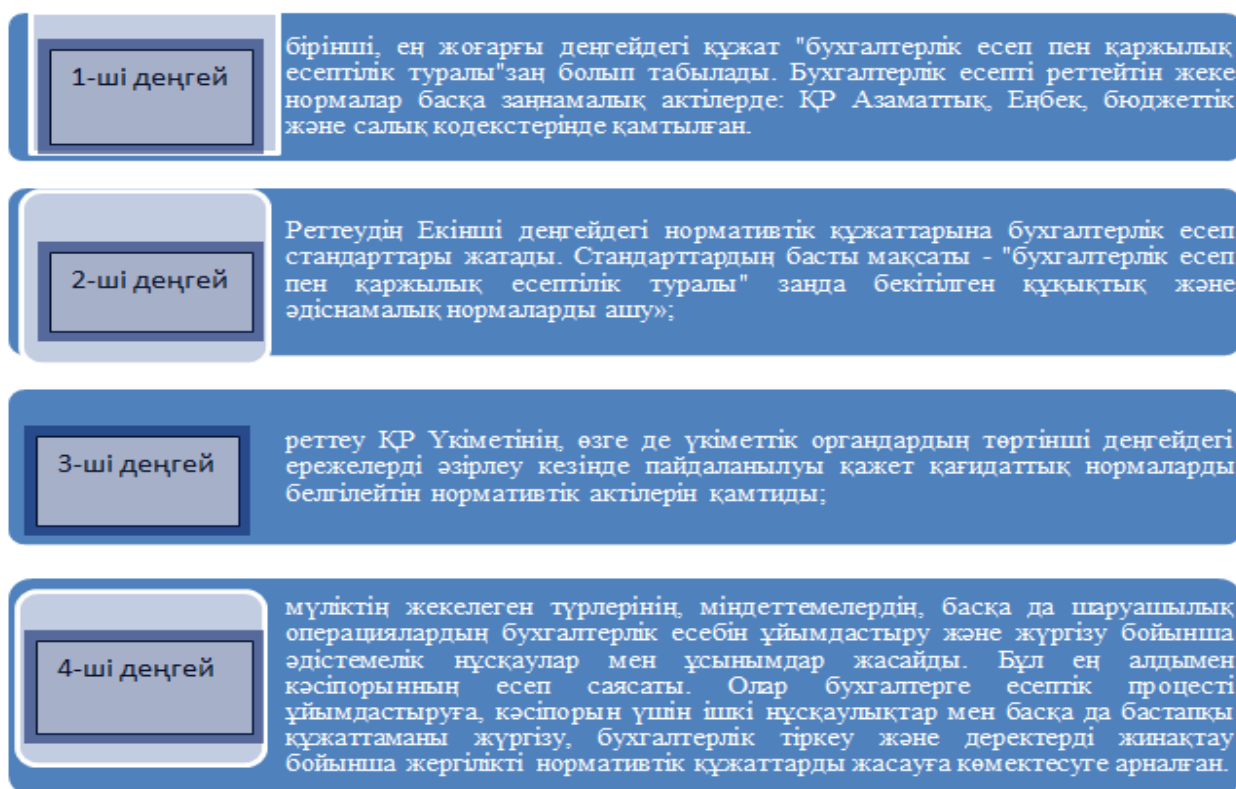
Қазіргі уақытта білікті мамандарға деген үлкен қажеттілік бар. Көп жағдайда бұл көптеген ХҚЕС қаржылық есептілікке қатысы бар оқиғаларды бағалауды болжайды, ал жоспарлы экономика және егжей-тегжейлі регламенттеу жағдайында дайындалған бухгалтерлік қызметкерлердің бухгалтерлік оқиғаларды бағалау тәжірибесі жоқ. Көптеген ХҚЕС жалпы сипатқа ие және оларда ХҚЕС енгізуді қалай жүргізуге қатысты нақты нұсқаулар жоқ, бұл белгілі бір проблемалармен байланысты.

Ең алдымен, мұндай жағдайлар келесі жағдайларға байланысты:

- бірқатар жағдайларда ХҚЕС есепке алу объектілеріне әртүрлі немесе балама тәсілдерді болжайды және кәсіби пікір қолдануды талап етеді;

- ХҚЕС активті есепке алу кезінде осы активке меншік құқығын назарға алмайды, ал осы активке байланысты тәуекелдер мен сыйақының елеулі үлесін беруге негізделеді;

- ХҚЕС IASB енгізетін жиі өзгерістерге ұшырайды, бұл белгілі бір күнгі жағдай бойынша салық заңнамасын ХҚЕС-ке сәйкес келтірудің барлық әрекеттерін нивелирлеуі мүмкін.



Сурет 2 Қазақстан Республикасында бухгалтерлік есепті нормативтік реттеудің төрт деңгейлі жүйесі

Қазақстандағы бухгалтерлік есепке алу мен қаржылық есеп беру жүйесін дамытудағы кейбір жетістіктерге қарамастан, кемшіліктер де жоқ емес. Олар төмендегідей:

- ХҚЕС-тің кешенділігі мен әдістемелік күрделілігіне байланысты шағын және орта кәсіпкерлік субъектілері үшін қолданылмайтындықтан, ХҚЕС-тің осы санаттарға қолданылу қиындығынан;

- бухгалтерлік есепке алу мен қаржылық есеп беруді реттеуге, сондай-ақ бухгалтер мен аудитор мамандықтарын дамытуға кәсіби қоғамдық бірлестіктер қатысуының жеткіліксіздігінен;

- ХҚЕС-ті қолдану жөніндегі ақпараттық-әдістемелік материалдардың (оқулықтардың, кітаптардың) жоқтығынан;

- бухгалтерлер мен аудиторлардың біраз бөлігінің кәсіби дайындығы деңгейінің төмендігінен, сондай-ақ ХҚЕС бойынша дайындалған ақпаратты пайдаланудағы дағдының жеткіліксіздігінен;

- кадрларды қайта даярлаудың ретке келтірілген жүйесінің жоқтығынан;
- шаруашылық жүргізуші субъектілердің бухгалтерлік есепке алу мен қаржылық есеп берудің ХҚЕС белгілеген көптеген принциптеріне және талаптарына немқұрайды қараудан көрінетін кейбір проблемалар бар.

Сонымен қатар, бухгалтерлік есепке алу мен қаржылық есеп беруді жүргізу бөлігінде ақпараттық жүйені автоматтандырудың көкейкестілігін атап өтпеуге болмайды. Бүгінгі таңда кешендік автоматтандыру жүйесі, яғни ұйым қызметінің түрлі салалары үшін бірыңғай ақпараттық жүйелері бизнестегі маңызды аспаптардың біріне айналды. Тәжірибеде көрсеткендей, ақпараттық жүйелер кең қолданылатын ХҚЕС-қа көшкен ұйымдарда оң өзгерістерге қол жеткізу әлдеқайта жеңіл. Сондықтан да ХҚЕС-ты ойдағыдай енгізу бухгалтерлер жұмыстарының жеделдігін арттыруға және уақтылы әрі тиімді шешімдер қабылдауға мүмкіндік беретін бухгалтерлік есепке алуды жан-жақты автоматтандырусыз жүзеге асырылмайды [4].

Бухгалтерлік есепке алу мен қаржылық есеп беру жүйесін дамыту елдің экономикалық жағдайындағы өзгерістермен тығыз өзара байланыста және шаруашылық тетіктің даму сипаты мен деңгейіне жауап беруі тиіс.

Бухгалтерлік есепке алу мен қаржылық есеп беру жүйесін одан әрі дамытуды ХҚЕС-ке сәйкес бухгалтерлік есеп пен қаржылық есептілікте қалыптастырылатын ақпараттың сапасын, ашықтығын және салыстырмалылығын арттыру мақсатында мынадай негізгі бағыттар бойынша жүзеге асыру қажет:

бухгалтерлік есепке алуды, қаржылық есептіліктің аудитін ұйымдастырумен және жүргізумен айналысатын мамандарды даярлау және қайта даярлау;

шағын және орта кәсіпкерлік субъектілері үшін бухгалтерлік есепке алу мен қаржылық есеп беруді жүргізу тәртібін оңайлату;

халықаралық тәжірибенің негізінде бухгалтерлік есепке алу мен қаржылық есеп беруді реттеу жүйесін өзгерту;

бухгалтерлік есепке алу мен аудитті дамытудың халықаралық процесіне қатысу

Бүгінгі күні болашақ бухгалтерлік есепті дамытудың аса маңызды мәселелері болып табылады:

- ЖОО-ның қаржы секторының бухгалтерлері мен жас мамандарының біліктілік деңгейін арттыру;

- ХҚЕС қолдану мәселелері бойынша жалпыға қолжетімді оқу, практикалық материалдар мен құжаттаманы ұлғайту;

- қазақстандық экономиканың ерекшелігіне және ХҚЕС реттелмеген, бірақ олар белгілеген тұжырымдамалар мен қағидаттар шеңберінде тұрған заңнамаға байланысты қаржы ұйымдары жүзеге асыратын операциялардың белгілі бір спектрін есепке алуға қатысты талаптарды әзірлеу;

- қаржылық есептілікті, қаржылық есептіліктің шынайылығы мен сапасын бақылау жүйелерін, "адами факторды" алып тастау.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Бухгалтерский учет. Учебник / Под ред. Бабаева Ю.А., Бобошко В.И.. - М.: Юнити, 2017. - 1279 с.

2. Адаменко А.А. Проблемы и перспективы внедрения МСФО для малого и среднего бизнеса в России / Адаменко А.А., Жердева О.В., Кулинченко А.В. // Экономика и предпринимательство №12-3 (65-3), 2018.- С.906-908.

3. Агеева О. А. Международные стандарты финансовой отчетности : учебник для академического бакалавриата / О. А. Агеева, А. Л. Ребизова. — 3-е изд., перераб. и доп. — М. : Издательство Юрайт, 2019. — 385 с.

4. Бабаев Ю. А., Петров А. М. Международные стандарты финансовой отчетности (МСФО). М.: Вузовский учебник: ИНФРА-М, 2018. 398 с.

ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ БУХГАЛТЕРСКОГО УЧЕТА В КАЗАХСТАНЕ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

Кереева А.Р., Гаджиев Ф.А.

В этой статье обсуждается важность применения МСФО. В нынешних условиях бухгалтерский учет и отчетность тесно связаны с изменениями в экономической ситуации в стране, и рассматриваются перспективы перехода на новую систему учета и отчетности.

Ключевые слова: *субъект, актив, отчетность, международные стандарты финансовой отчетности.*

PROSPECTS FOR THE DEVELOPMENT OF ACCOUNTING IN KAZAKHSTAN IN MODERN CONDITIONS

Kereyeva A., Gadzhiev F.

This article discusses the importance of applying IFRS. In the current environment, accounting and reporting are closely linked to changes in the economic situation in the country, and prospects for switching to a new accounting and reporting system are being considered.

Key words: *subject, asset, reporting, international financial reporting standards.*

Мақаланың редакцияға келіп түскен күні: 06.01.2020ж.

УДК 004.056;004.8

АНАЛИЗ РИСКОВ ИНФОРМАЦИОННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ НА ПРЕДПРИЯТИИ

Шин С.А.

Данная статья рассматривает актуальность анализа рисков при разработке системы управления информационной безопасностью предприятия в контексте стандартов ISO 27000. Анализ рисков позволяет организациям выявить слабые места в бизнес-процессах, определить угрозы и пути их устранения. Автором смоделирована модель анализа рисков на основе блок-схем используя активы и бизнес-процессы компании. Предложенный метод является эффективным и удобным инструментом анализа рисков информационной безопасности.

Ключевые слова: *информационная безопасность, анализ рисков, стандарт ISO 27000.*

Введение

В настоящее время технологии стали неотъемлемой частью бизнес-процессов. Увеличение значимости информационных технологий повысило важность информационной безопасности и защиты информации. Как следствие, в нашей стране последние 5-10 лет применение методов кибербезопасности как в государственном секторе, так и частном секторе также возросло.

Повышение важности информационной безопасности повлияло на актуальность вопроса более эффективно управления информационной безопасностью, что в первую очередь является управлением для минимизации риска информационной безопасности. Поэтому, эффективное управление информационной безопасностью — это управление рисками информационной безопасности.

Мир вошел в эру информационных и интернет-технологии, которые стремительно стали частью нашей жизни в 90-х годах. Персональные компьютеры были заменены мобильными ноутбуками, планшетами и, в конечном счете, смартфонами, что облегчило получение и доступ к информации. Появилась новая модель экономики, основанная на информации, и обеспечение информационной безопасности стало жизненно важной проблемой для организаций.

Одним из основных условий обеспечения эффективной информационной безопасности в учреждениях является анализ рисков безопасности, которое включает выявление возможных рисков безопасности, с которыми может столкнуться организация, определение приоритетов организации и устранение этих рисков путем выявления угроз, что имеет решающее значение для обеспечения информационной безопасности. Однако, для объяснения концепции анализа рисков безопасности и управления рисками, необходимо упомянуть концепцию модели управления системами информационной безопасности, основанную на анализе рисков безопасности и стандартов ISO 27001 ISMS.

Материалы и методика работы

Риск - это значение вероятности, а не известное ранее конкретное значение. Следовательно, анализ риска является вероятностным и является сложным процессом, который еще более усложняется в анализе рисков информационных технологий. Для информационных технологий риск — это не просто значение вероятности, а вероятность того, что уязвимость в активе может быть использовано угрозой [1]. Таким образом, риск зависит от трех факторов: актива, уязвимости и угрозы, представленный формулой 1, при функции f подразумевающей модель риска.

$$\text{Риск} = f(\text{Актив, Уязвимость, Угроза}), \quad (1)$$

Анализ рисков информационной безопасности

Для определения концепции анализа рисков информационной безопасности, необходимо оценить возможные риски безопасности до их возникновения и принять меры для их минимизации или полного устранения. Своевременное определение и анализ рисков является одним из наиболее важных аспектов обеспечения информационной безопасности на предприятии.

Есть три основных цели оценки и анализа рисков [1]:

- выявление угроз и рисков;
- определить потенциальные риски и оценить их негативное влияние;
- оценить стоимость контрмер и негативных последствий рисков, а также применять контрмеры со сбалансированным подходом для минимизации рисков.

Существует два основных подхода к анализу рисков безопасности [2; 3]:

- Анализ качественными методами. Этот анализ подразумевает классификацию рисков как низкий, средний и высокий.
- Анализ количественными методами. В количественных методах используются

математические и статистические выражения и выдвигаются числовые значения.

В некоторых случаях эти два метода используются вместе. При разработке методов анализа рисков учреждения должны выбирать наиболее подходящий метод в зависимости от своих потребностей. В связи с временными и финансовыми затратами на анализ, важно выбрать метод, который соответствует потребностям и исходя из существующие методы анализа рисков на практике [6].

Кроме упомянутых методов анализа рисков существует два разных подхода его проведения. Хотя эти два подхода в целом достаточно близки друг к другу, информационная безопасность варьируется в зависимости от того, какой подход был выбран для определения информационных активов при выполнении анализа рисков.

Стандарты ISO 27001 предлагают две версии, так в версии ISO/IEC 27001: 2005 используется подход анализа рисков, основанный на активах, а в версии ISO/IEC 27001: 2013 этот подход предлагает подход, основанный на процессах. Эти две версии ISO/IEC 27001 также встречаются в разных стандартах управления рисками. В то время как стандарт для управления рисками в версии ISO/IEC 27001: 2005 является стандартом семейства ISO 27000 ISMS, ISO/IEC 27001: 2013 относится к стандартам ISO/IEC 31000, касающегося корпоративного управления рисками. Для эффективности системы информационной безопасности, оценка подхода к управлению рисками информационной безопасности также должна рассматриваться в рамках корпоративного управления рисками с применением стандартов ISO/IEC.

1. Подход на основе анализа активов

При применении анализа активов определяется угроза, связанная со слабостью актива, при этом риск безопасности представляет собой взаимосвязь между угрозами и уязвимостью активов. Данный подход использован в частности в стандарте ISO/IEC 27001: 2005. К информационным активам относятся серверы, базы данных, приложения, корпоративные компьютеры, интеллектуальные устройства. Вместе с тем, в таком анализе наиболее важной проблемой является инвентаризация активов, после которой определяется метод выявления слабых мест в активах и влияния угроз на эти слабости (количественный или качественный).

В анализе рисков на основе активов, после создания инвентарного списка стоимость каждого актива рассчитывается с точки зрения информационной безопасности. Расчет стоимости актива осуществляется путем нахождения стоимости с точки зрения конфиденциальности, целостности и доступности.

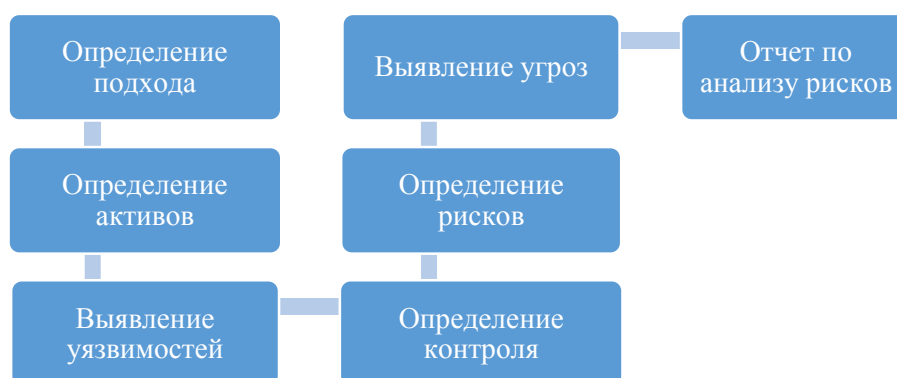


Рис.1. Процесс анализа рисков на основе активов

2. Подход на основе анализа процессов

В соответствии с ISO/IEC 27001: 2013 был разработан подход анализа рисков на основе процессов, который представляет собой выявления взаимосвязи между процессами и активами информационной системы.

В статье 4.2.3-d стандарта подчеркивается необходимость «пересмотра оценки риска в соответствии с изменениями бизнес-целей и бизнес-процессов». В стандарте также указано, что процессный подход используется для создания, внедрения, эксплуатации, мониторинга, обслуживания и улучшения системы информационной безопасности предприятия. ISO/IEC 27001 обязывает учитывать все бизнес-процессы. Любая деятельность, которая использует ресурсы и превращает входные данные в выходные может рассматриваться как процесс.

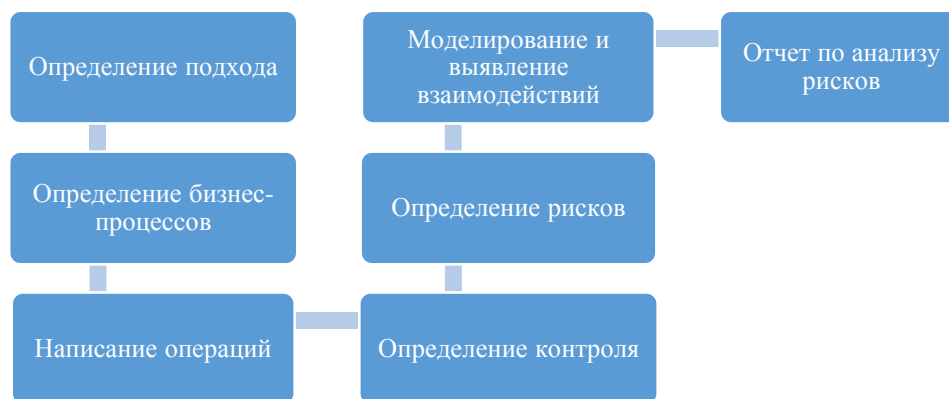


Рис.2. Процессный подход анализа рисков

В независимости от применяемого подхода, при анализе рисков должна быть установлена связь между информацией-активом-процессом. В противном случае анализ рисков информационной безопасности будет недостаточным и неполным. Организации, которые не имеют системы управления, такой как ISO 9001, обычно не записывают бизнес-процессы, которые они фактически выполнили. Поэтому сложные методы моделирования процессов могут усложнить эффективное управление информационной безопасностью.

Результаты и их обсуждение

Научные публикации и коммерческое программное обеспечение рассматривают основные проблемы, возникающие в процессе анализа рисков, и предлагают рекомендации по их преодолению и эффективному и простому проведению процесса анализа рисков (ISO 31000:2018 Управление рисками). Существует различные методы по анализу рисков информационной безопасности, рассматриваемых в научных публикациях. Однако, предложения в научных публикациях не всегда соответствуют практическим ожидания [1]. Существует множество коммерческих программ для автоматизации и оптимизации процесса анализа рисков информационной безопасности. В тоже время, не все предприятия готовы использовать коммерческое программное обеспечение в связи с его стоимостью, недостаточной ориентированностью на потребности данного учреждения, сложностью использования [8].

Среди основных проблем выработки эффективного процесса анализа рисков информационной безопасности выделяют:

1. Риск информационной безопасности является результатом сложной функции вероятности, которая принимает значения активов, уязвимости и угроз в качестве входных данных,
2. Информация, которая является самым основным и важным активом в рамках анализа рисков информационной безопасности, является абстрактной и доступна во многих различных формах,
3. Информационные системы сложны и широко распространены, и существует множество взаимозависимостей между активами, открытостью, угрозами и контрмерами.

Учитывая данные факторы, можно определить основные характеристики идеального процесса анализа рисков информационной безопасности для предприятия:

1. Не сложное применение,
2. Экономическая эффективность,
3. Быстрые результаты,
4. Получение объективных результатов,
5. Сосредоточенность на бизнес-процессы,
6. Информационно-ориентированность,
7. Обеспечивающий участие сотрудников предприятия.

В данной статье предлагается метод анализа рисков на основе процессов и активов, которые учитывает трудности анализа рисков информационной безопасности и соответствует необходимым функциям. Для проведения анализа рисков информационной безопасности на основе подходов на основе активов и процесса, предлагается модель анализа с применением блок-схем, являющиеся наиболее известным и простым в применении методом моделирования процессов. На рисунке 3 смоделирован ввод данных пользователя компьютера с использованием семи блоков процесса. Во многих предприятиях базы данных являются наиболее важным активом, поскольку они содержат критическую информацию об учреждении.

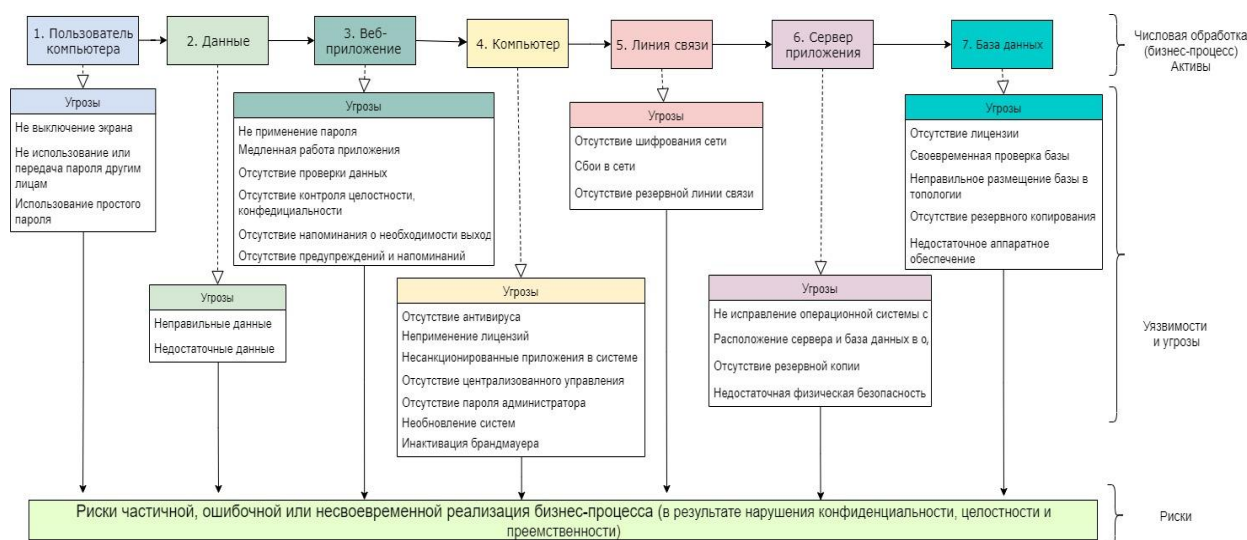


Рис. 3. Модель бизнес-процесса и рисков

Каждый блок процесса на схеме фактически указывает на актив. Таким образом, с помощью блок-схемы перечислены как актив, так и взаимосвязь этих активов друг с другом. Подводя итог, пользователь компьютера оцифровывает данные в документе, используя веб-приложение на своем компьютере, на этом этапе данные проходят по линии связи на сервер, который в свою очередь предоставляет данные для записи в базу данных с использованием линии связи. В этом процессе все упомянутое является активом, включая пользователя компьютера. После того, как активы определены и перечислены в процессе, на втором этапе выявляются уязвимости в этих активах и угрозы, которые могут использовать эти уязвимости. Каждая выявленная уязвимость и угроза могут привести к риску сбой процесса, смоделированного с использованием блок-схемы, как показано на рисунке 3.

После того, как шаги, показанные на рисунке 3, выполнены для всех процессов в пределах области действия информационных технологий, необходимо выполнить этапы 2, 3, 4 и 5 в общей блок-схеме, показанной на рисунке 1 и 2.

После этих этапов значение риска рассчитывается и анализ риска завершается формулой (2), которая рекомендуется во многих источниках и используется в качестве стандарта [4; 5; 7]

$$\text{Риск} = \text{Степень влияния угрозы} \times \text{вероятность угрозы} \quad (2)$$

После завершения этого последнего этапа процесса анализа рисков шаги 6 и 7 на рисунке 1 и 2 будут выполнены.

В результате моделирования процессов в рамках управления информационной безопасности с помощью блок-схем можно легко увидеть поток информации и ее ввод в различные формы. Идентификация активов на одной и той же диаграмме и определение уязвимостей, которые имеют эти активы, и угроз, позволяют упростить процесс анализа рисков. Предложенная модель анализа рисков на основе процессов и активов обеспечивает экономически эффективные и быстрые результаты. Метод привлекает внимание к бизнес-процессам и информации и позволяет сотрудникам учреждений легко участвовать в этом процессе.

Метод может играть эффективную роль в исследованиях системы управления информационной безопасности.

Заключение

Анализ риска - это систематические исследования оценки риска, которые используются в качестве важного параметра при принятии контрмер. Весьма вероятно, что контрмеры, установленные без анализа риска, могут быть неполными, не удовлетворять потребности или не соответствовать требованиям. Таким образом, исследование анализа риска должно быть сделано комплексным и эффективным способом. Одним из наиболее важных условий для эффективного процесса анализа рисков является проведение анализа совместно с сотрудниками компании. При этом, важным фактором является простота и ясность процесса. Метод анализа рисков определяющий активы и процессы обработки информации является эффективным инструментом, который не только позволит взглянуть на систему управления информационной безопасности с технической точки зрения, но и соответствует требованиям стандарта ISO/IEC 27001. Предлагаемый способ охватывает множество основных элементов в рамках установки системы управления.

Предложенный метод анализа рисков учитывает не только технические риски, но и институциональные, физические, технологические и кадровые риски. Стандартные и академические источники подтверждают необходимость создания системы управления в контексте коммерческих рисков организации [6]. Следовательно, создание системы не покажет ожидаемый эффект, учитывая только технические риски. Предложенный метод не только выделяет технические активы, такие как серверы и программное обеспечение, но и подчеркивает процессы.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

Статьи:

1. Ersoy E., ISO/IEC 27001 Bilgi Güvenliği Standardı Tanımlar ve Örnek Uygulamalar, ODTÜ Yayınları, 2012, стр.8
2. Karabacak B., Ozkan S., "A collaborative process based risk analysis for information security management systems", The proceeding of the 5th International conference on Information warfare and security, Ohio, USA, стр. 182-192, 2010
3. Karabacak, B., Sogukpinar, I., "ISRAM: Information Security Risk Analysis Method", Computers & Security, Sayı 24: 147- 159, 2005
4. İşcan O., Kaygın E., Kurumsal Yönetişim Sürecinin Gelişimi Üzerine Bir Araştırma. Вестник Atatürk Üniversitesi, 2009, стр.4.
5. Spinellis D., Kokolakis S., Gritzalis S., "Security Requirements, Risks and Recommendations for Small Enterprise and Homeoffice Environments", Information Management & Computer Security, 7(3): 121-128, 1999
6. Vorster, A., Labuschagne, L., 2005. A framework for comparing different information security risk analysis methodologies, Proceedings of the 2005.

Монографии, книги и учебные пособия:

7. Broderick J. S., "ISMS, Security Standards and Security Regulations", Information

Security Technical Report, Sayı II: 26-31, 2006.

Интернет-источники:

8. Стандарты ISO/IEC 27001:2013.

КӘСПОРЫНДА АҚПАРАТТЫҚ ҚАУІПСІЗДІКТІ ТАЛДАУ

Шин С.А.

Бұл мақалада ISO 27000 стандарттарының контексінде кәсіпорынның ақпараттық қауіпсіздігін басқару жүйесін құру кезінде тәуекелдерді талдаудың өзектілігі қарастырылады. Тәуекелдерді талдау ұйымдарға бизнес-процестердегі кемшіліктерді анықтауға, қауіптер мен оларды жою тәсілдерін анықтауға мүмкіндік береді. Автор компания активтері мен бизнес-процестерді пайдалана отырып, блок-схемаларға негізделген тәуекелдерді талдау моделін құрастырды. Ұсынылған әдіс ақпараттық қауіпсіздікке қатерді талдаудың тиімді және ыңғайлы құралы болып табылады.

Кілт сөздер: ақпараттық қауіпсіздік, қатерді талдау, ISO 27000 стандарты

INFORMATION SECURITY RISKS ANALYSIS AT THE ENTERPRISE

Shin S.

This article examines the relevance of risk analysis in developing an enterprise information security management system in the context of ISO 27000 standards. Risk analysis allows organizations to identify weaknesses in business processes, identify threats and ways to address them. The author designed a risk analysis model based on block diagrams using the company's assets and business processes. The proposed method is an effective and convenient tool for analyzing information security risks.

Key words: information security, risk analysis, ISO 27000 standard

Материал поступил в редакцию: 11.03.2020г.

**ГУМАНИТАРЛЫҚ
ҒЫЛЫМДАР**

**ГУМАНИТАРНЫЕ
НАУКИ**

HUMANITIES

ГРАЖДАНСКАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ МОЛОДЕЖИ АЛМАТИНСКОЙ ОБЛАСТИ: НЕКОТОРЫЕ РЕЗУЛЬТАТЫ ИССЛЕДОВАНИЯ

Байгабатова Н.К., Битлеуова М.К., Ашимова Д.И.

В данной статье предпринята попытка системно-комплексного изучения процессов формирования гражданской идентичности молодежи в контексте модернизации общественного сознания на материалах отдельно взятого региона. При проведении эмпирических исследований авторами были использованы методы формализованного анкетного опроса, в том числе и онлайн-анкетирования; полуструктурированных глубинных интервью и метод фокус-групп. В ходе исследования выявлены основные представления молодежи Алматинской области о структуре государственно-гражданской идентичности, определено их отношение к гражданской идентичности и ее понимание ими, рассмотрены основы ценностной ориентации молодежи как мировоззренческой детерминанты, проанализирован уровень участия молодежи в программе модернизации общественного сознания.

Ключевые слова: *Алматинская область, молодежь, гражданская идентичность, программа «Рухани жаңғыру», патриотизм.*

Введение. Республика Казахстан как государство с полиэтничной, поликультурной и поликонфессиональной общественной структурой стремится к созданию единой идеологии, основанной на патриотизме, любви к своей земле. Это достаточно сложная задача, требующая последовательности, целостности и сохранения единства и общественного согласия в стране.

В этой связи на современном этапе развития государства предпринимаются активные действия по формированию и укреплению казахстанской идентичности на принципе гражданства. Во всех основных программных документах страны последовательно и настойчиво проводится стержневая идея трансформации общественного сознания в предстоящие десятилетия – формирование казахстанской идентичности как необходимого условия развития в XXI веке и вхождения в тридцатку ведущих стран мира [1].

Для реализации этой масштабной задачи принята и успешно реализуется Концепция укрепления и развития казахстанской идентичности и единства, обозначившая главные принципы, базовые ценности и магистральные направления работы государственных органов и общественных организаций до 2025 года [2]. Государственная идеология Казахстана ставит целью сформировать казахстанскую нацию, куда бы включились все граждане. Новая концепция национальной идентичности акцентирует не этническое происхождение, а гражданские чувства принадлежности к стране.

Формирование и укрепление гражданской идентичности личности является ключевой задачей социокультурной модернизации казахстанского общества на современном этапе. Динамичность и прогрессивность становления основных сфер гражданского общества (экономической, социально-политической и духовной), новые геополитические реалии (включенность Казахстана в общемировые процессы), полиэтничный, поликультурный и поликонфессиональный характер казахстанского общества, эра коммуникационной цивилизации, усиление роли граждан в политической и социальной системах актуализируют проблему формирования нового поколения социально ответственных граждан – молодых людей, способных эффективно осуществлять права и выполнять обязанности субъекта казахстанского гражданского общества, нести личную ответственность как за собственное благополучие, так и за благополучие общества в

условиях изменяющейся социальной практики.

Однако на фоне разворачивания активных процессов нациестроительства в Казахстане, научное сообщество столкнулось с проблемой осознания того факта, что вопросы механизмов формирования социальной идентичности, и прежде всего, государственно-гражданской, остаются слабоизученными. В последнее десятилетие в стране наблюдается рост распространения этнорелигиозных идентификаций в среде казахстанской молодежи. Казахстанское общество столкнулось с проблемой, когда эти тенденции могут обернуться угрозой утраты национальной и культурной идентичности. Особое значение здесь в перспективе обретает решение проблем в сфере образования и воспитания, предотвращение маргинализации и радикализации подрастающего поколения. Кроме того, усиление этнического самосознания становится проблемой для успешного формирования и укрепления общенациональной государственно-гражданской идентичности.

Однако изучение международного опыта обнаруживает, что в современном мире нет единых стандартов в сфере укрепления и развития гражданской идентичности и единства. Более того, в эпоху глобализации одной из важнейших проблем становится сохранение этнической самобытности (родного языка, культуры, религии и пр.). А для полиэтнических и поликонфессиональных государств, каковым является Казахстан, огромное значение имеет то, чтобы граждане страны (к какой бы они этнической группе не принадлежали, какого бы вероисповедания и идейных убеждений ни придерживались и т. д.) осознавали себя частью данного общества, чувствовали свою сопричастность к происходящим в стране событиям и имели активную гражданскую позицию.

В данной статье исследуются основные представления молодежи Алматинской области о структуре государственно-гражданской и этнической идентичностей на базе эмпирических исследований и предпринимаются попытка оценить уровень участия молодежи в программе модернизации общественного сознания.

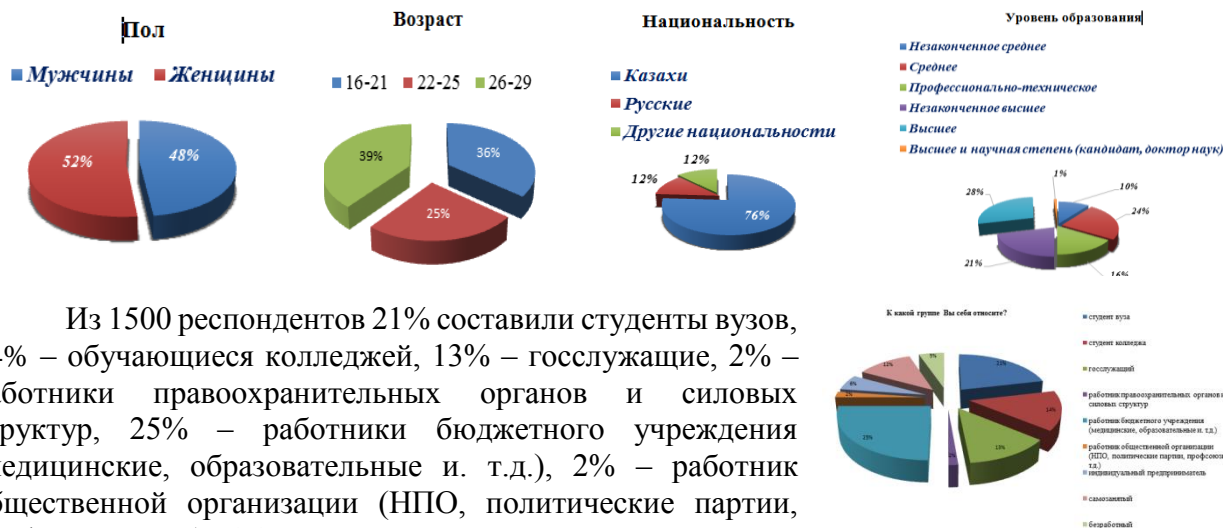
Методология и методы исследования. Для достижения поставленной цели и решения задач данного исследования были проведены исследования гражданской идентичности молодежи методами формализованного анкетного опроса, в том числе и онлайн-анкетирования; полуструктурированных глубинных интервью; фокус-групп; дискурс-анализа научно-теоретической литературы, официальных документов, печатных и электронных СМИ.

Оперируя понятием «гражданская идентичность» мы подразумеваем самоотождествление молодых людей с общностью в масштабах нашей страны, в данном случае с Республикой Казахстан, а также образом «Мы». Образ «Мы» в данном случае включает, кроме представлений об общей истории, языке, территории, представления о месте Республики Казахстан в современном мире. Используя термин «гражданская идентичность», мы имеем в виду не просто лояльность к государству (которую можно было бы назвать государственной идентичностью), но и представления о сообществе граждан государства, их ценностях и ориентациях.

При проведении эмпирических исследований гражданской идентичности молодежи Алматинской области в условиях модернизации общественного сознания Республики Казахстан мы стремились изучить, какие социальные представления о гражданской идентичности существуют у молодых людей обследованного региона, их отношении и участии в программе модернизации общественного сознания. При проведении исследования применялись междисциплинарная компаративистика и принцип взаимодополнительности теоретических подходов и парадигм. Были использованы метод анкетирования и полуструктурированные глубинные интервью. Отдельный блок вопросов в опросниках был посвящен темам гражданственности, патриотическим чувствам молодежи и их социально-политической активности.

Социально-демографические характеристики респондентов. В анкетировании,

тестовых опросах и фокус-группах приняли участие всего 1500 человек. Из них мужчин – 48%, женщин – 52%. По возрастному показателю от 16 до 21 года – 51%; от 22-25 лет – 23%; от 26-29 лет – 26%. В разрезе национальностей: 76% составили казахи, 12% – русские, 12% – представители др. этнических групп. Уровень образования: 28% имеют высшее образование; 24% – среднее; 21% – незаконченное высшее; 16% – профессионально-техническое; незаконченное среднее – 10%; послевузовское (в т.ч. с научной степенью PhD) – 1%.



Из 1500 респондентов 21% составили студенты вузов, 14% – обучающиеся колледжей, 13% – госслужащие, 2% – работники правоохранительных органов и силовых структур, 25% – работники бюджетного учреждения (медицинские, образовательные и т.д.), 2% – работник общественной организации (НПО, политические партии, профсоюзы, т.д.), 6% – индивидуальные предприниматели, 12% – самозанятые, 5% – безработные.

Результаты. Осознание принадлежности к определенной гражданской общности всегда связано с представлениями об ее идентифицирующих признаках, о гражданстве и характере взаимоотношений гражданина и государства, а также граждан между собой.

Результаты исследования позволили выявить иерархическую структуру идентичностей, к которым причисляют себя представители молодежи Алматинской области. Молодым был задан вопрос: «Кем Вы считаете себя в первую очередь? (выберите один ответ)». Согласно полученным данным, у опрошенных в наибольшей степени выражена казахстанская гражданская идентичность. Связь со страной занимает особое место в мировоззрении молодых людей – 83% выбрали вариант ответа «Гражданин Республики Казахстан». Вместе с тем, была выявлена тенденция отстранения части молодежи от различных социальных статусов, приобретаемых в обществе. Так, например, около 6% придерживаются космополитических взглядов и считают себя «гражданами мира».



В ходе глубинных интервью респондентам был задан вопрос «Что в Вашем понимании означает «гражданская идентичность»? Большая часть полученных ответов обозначала идентификацию студентами себя с конкретным государством. Например, 19-летняя студентка вуза ответила: «В каком государстве ты рождаешься, то такую гражданскую идентичность приобретаешь». Это свидетельствует о преобладании восприятия субъектом своей географической или территориальной принадлежности по факту рождения, а не результатом осознания личностью политико-правовой принадлежности к сообществу граждан какого-либо государства и выражающееся в ценностно-ориентированной общественной деятельности.

Помимо определения набора идентичностей, студентам предлагалось высказать свое отношение к казахстанскому гражданству, также отдельный исследования блок вопросов был связан с восприятием страны и роли граждан в ее развитии. В понимании молодых быть гражданином значит соответствовать целому комплексу качеств. Были и те, кто говорил о гражданстве как о возможности иметь определенные права и связанных с этим обязательствах государства по отношению к человеку.

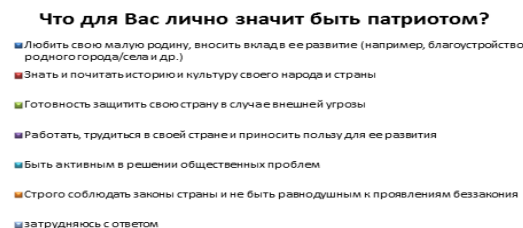
В массовом анкетировании респондентам также был задан вопрос, что «Какие чувства Вы испытываете по отношению к Казахстану?». Из приведенного списка можно было выбрать несколько вариантов ответа. 56% – ответили, что «Я испытываю гордость от того, что живу здесь»; 10% – «В целом, я доволен, но многое не устраивает»; 8% – «Здесь мои корни, я здесь родился, я никогда не поменяю место жительства».



Особую значимость имеет осознание молодыми людьми себя не только в качестве граждан своего государства, но и патриота своей Родины. Факт того, что они являются гражданами Республики Казахстан, составляет предмет гордости преобладающей части молодежи. В определенном смысле патриотизм выступает фундаментом государственности, залогом эффективного функционирования всей системы социальных и государственных институтов.

Патриотизм – это эволюционное понятие, в каждую эпоху оно имело различное социальное и ценностное содержание, но в тоже время оно всегда было неотделимо от таких категорий как «Родина, Отчизна, Отечество», «любовь к Родине». Обычно говоря о патриотизме, выделяют три его составляющие. Первый – физическая любовь к Родине, то есть к месту, где человек родился и вырос. Второй – любовь гражданская, под которой понимается социальная связь человека с обществом комплексом прав, свобод и обязанностей. Третьим элементом является любовь политическая, то есть когда человек поддерживает и осуществляет в своей деятельности политические идеалы Родины. Более того, патриотизм включает не только любовь человека к своей стране, но и предполагает знания о ней, ценности и убеждения, а также готовность к действиям во благо своей Родины. Именно поэтому он является одним из значимых инструментов формирования гражданской идентичности.

Проведенное исследование выявило, что опрошенные молодые люди понимают и осознают, что патриотизм подразумевает не только любовь к своей Родине, но определенную деятельность, направленную на ее развитие и процветание, а может быть и защиту. Так, 58% опрошенных указали, что быть патриотом своей страны – это значит любить свою малую родину, вносить вклад в ее развитие (например, благоустройство родного города/села и др.); 12% ответили – работать, трудиться в своей стране и приносить пользу для ее развития; 11% заявили – знать и почитать историю и культуру своего народа и страны; 9% – готовы защитить свою страну в случае внешней угрозы.



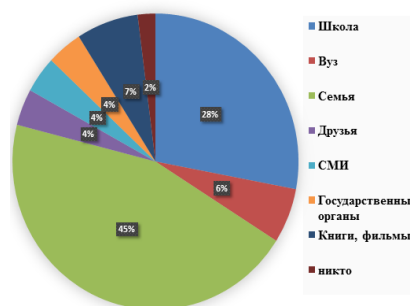
В ходе глубинных интервью часть респондентов ответила, что им присущ патриотизм, но они не до конца уверены, могут ли они считаться истинными патриотами; около 9% опрошенных «скорее ощущают себя патриотами». Последние ответы преобладали в среде молодежи с космополитическими взглядами. Результаты исследования подтвердили, что чувство патриотизма неразрывно связано с гражданской идентичностью:

именно молодым людям, которые считают себя в первую очередь гражданами Казахстана, в наибольшей степени присущи патриотические эмоции. Такая молодежь не просто признает сам факт своей гражданской принадлежности, но и гордится ею, при этом слова «Родина» и «государство» являются для них синонимами. При этом в беседах было отмечено, что ведущую роль в формировании их патриотических качеств сыграла семья и школа.

С точки зрения молодежи важное значение для связи человека со своей страной также имеет участие в государственных и общественных процессах. Быть гражданином значит «голосовать на выборах и референдумах» считают часть респондентов. В ходе личных интервью, было заявлено, что гражданину не стоит ограничиваться лишь голосованием, он должен непосредственно вовлекаться в общественную жизнь и политику посредством деятельности в общественных организациях и партиях. В процессе интервью также прозвучали ответы «Приносить пользу своему обществу, природе, стране в целом», «Быть справедливым», «Гражданином Казахстана является человек, который может пользоваться всеми правами согласно Конституции, в том числе, свободой слова, правами на получение социальных пособий и льгот».

В процессе анкетирования на вопрос «Кто или что, на Ваш взгляд, в большей степени, повлияло/о на формирование Ваших патриотических качеств? (выберите один ответ)» были получены следующие ответы: семья – 45%; школа – 28%; книги, фильмы – 7%; вуз – 6%; такие категории как «друзья», «СМИ», «государственные органы» набрали всего лишь по 4%. Эти данные свидетельствуют, что приоритет по формированию патриотизма принадлежит в первую очередь семье.

Кто или что, на Ваш взгляд, в большей степени, повлияло на формирование Ваших патриотических качеств?



Семья также стоит на первом месте у большинства респондентов в ответах на вопрос «Кто больше всего влияет на Ваши жизненные ценности?» (63%). Большое влияние на формирование жизненных ценностей оказывают друзья (39%), родственники (32%), учителя и преподаватели в школе, колледже, вузе (24%), общественные деятели, писатели, политики (24%). Вместе с тем, также немало влияние на ценностный ряд молодежи оказывают СМИ и новости (16%), представители религиозных культов (15%), литературные и киногерои (13%), представители бизнеса (12%). Интересный факт, что 55% опрошенных молодых людей заявили, что сами занимаются своим образованием и воспитанием.

В фокусе исследования также находилось отношение молодежи к актуальным для Казахстана вопросам: сегодняшним проблемам и ожиданиям относительно будущего. Также изучалась готовность продолжать жить в стране либо искать «лучшую жизнь» за рубежом. Участников массового анкетирования спросили: Какие из нижеперечисленных принципов помогают измениться казахстанцам, чтобы Казахстан мог успешно развиваться? Варианты ответов

расположились следующим образом – честность, искренность – 30%; образованность, культура – 20%; мудрость, чувство меры – 10%; ответственность, обязательность – 8%, жизнерадостность, оптимизм – 7%; забота о ближнем, умение понять – 6%; стремление лучше работать – 3%; самодисциплина, самоконтроль – 3% и т.д.

Какие из нижеперечисленных принципов помогают измениться казахстанцам, чтобы Казахстан мог успешно развиваться?



Для улучшения жизни в своем городе (ауле, селе, поселке и т.д.), в котором они проживают, молодые люди считают, что в первую очередь, нужно «заниматься благотворительной деятельностью, помогать неимущим» – 52%; «участвовать в

субботниках по благоустройству территории» – 50%; «поддерживать малый бизнес» – 43%; «помогать в развитии туризма» – 34%. При этом 15% опрошенных затруднились дать ответ на данный вопрос.

Участникам интервью был задан вопрос о том, какое будущее для Казахстана они хотят видеть и что мешает нам достичь идеального будущего? Судя по результатам анкетирования, самым большим препятствием для успешного развития своей страны, молодежь считает «нежелание адаптироваться к переменам» (30%), а также «страх перед новым» (17%) и «отсутствие предпринимательской инициативы» (11%). 10% опрошенных думают, что «надежда на высокопоставленных родственников, а не на свои силы» также мешает процветанию семьи.

В качестве главной идеи, которая могла бы стать основой объединения всех граждан страны, 31% респондентов указали «Самое главное – это безопасность государства»; 21% – дружба и согласие нашему дому – Казахстану; 17% – социальная справедливость для всех; 13% – любовь к родине превыше всего.

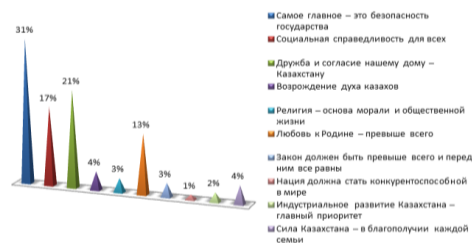
Рисую идеальное будущее страны, респонденты также часто говорили о создании равных условий для развития всех людей, благоприятных возможностей для трудоустройства, развитии экономики, преодолении бедности. Свобода и иные, связанные с либеральным дискурсом понятия, практически не назывались.

Формирование и укрепление гражданской идентичности личности является ключевой задачей социокультурной модернизации казахстанского общества на современном этапе. В данном контексте респондентам задавался вопрос на предмет знания/ознакомления со статьей Первого Президента Республики Казахстан – Елбасы Н.А.Назарбаева «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания». Было выявлено, что «читали и хорошо знают ее содержание» – 35% молодежи, «имеют общее представление об основных идеях, отраженных в статье» – 40%, «не читали статью» – 25%.

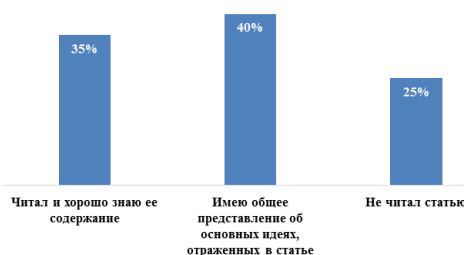
На вопрос «Чем для Вас лично является модернизация общественного сознания?» были получены следующие ответы: 31% – «Фактор повышения уровня конкурентоспособности людей, прежде всего, молодежи»; 24% – «Изменение мышления граждан в соответствии с условиями текущей эпохи»; 21% – «Основа для качественного улучшения образования граждан»; 13% – «Возможность для расширения своих знаний об истории и культуре Казахстана»; 7% – «Я не понимаю, что это означает» и 4% – «Затрудняюсь ответить».

Молодые люди считают, что ключевыми идеями в процессе модернизации общественного сознания казахстанцев должны быть: равенство всех перед законом, соблюдение гарантированных Конституцией прав человека – 38% и жесткая борьба с коррупцией – 27%. Эти варианты

Какие идеи, по Вашему мнению, могут стать основой для объединения всех граждан страны?



Насколько Вы знакомы со статьей Первого Президента Республики Казахстан - Елбасы Н.А.Назарбаева «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания»?



Чем для Вас лично является модернизация общественного сознания?



Какие меры, по Вашему мнению, могут обеспечить проведение в стране успешной модернизации?



получили самое большое количество голосов.

Самый популярный ответ на вопрос «Какие меры, по Вашему мнению, могут обеспечить проведение в стране успешной модернизации?» был связан с необходимостью искоренения коррупции (48%). По распространенному мнению, решение проблемы коррупции является ключевым фактором для развития экономики, системы образования и других сфер жизни общества. Упоминание проблемы коррупции в ответах на разные вопросы может говорить, с одной стороны, о влиянии среды, в том числе родителей, для которых большое значение имеет эта проблема. С другой стороны, молодежь сама сталкивается с проявлениями коррупции в своей повседневной жизни, например, в образовательных учреждениях. Распространенными также оказались ответы, связанные с безработицей и проблемами в сфере экономики.

Таким образом, в процессе проведенных исследовательских работ были выявлены основные представления молодежи Алматинской области о гражданской идентичности, их отношении и участии в программе модернизации общественного сознания. В целом, необходимо принимать во внимание то, что, несмотря на различия во взглядах, отношение к ценностям, пониманию происходящих социальных изменений, оценкам, молодежь реально соотносит себя с казахстанской общностью, способствуют процветанию своей Родины, испытывая при этом чувство нескрываемой гордости.

Заключение. Результаты исследования показали, что гражданская идентичность как социально значимый результат образовательной политики общества и государства актуализируется во всех основных программных документах страны, в которых последовательно и настойчиво проводится стержневая идея трансформации общественного сознания в предстоящие десятилетия – формирование казахстанской идентичности как необходимого условия развития в XXI веке.

Современное казахстанское общество нуждается в осмыслении ценностной основы развития и укрепления общенациональной и социальной солидарности. Деструктивные трансформации социально-политической структуры последних десятилетий привели к утрате духовно-нравственных ориентиров, девальвации гражданского долга и ответственности, к снижению социальной консолидированности казахстанского общества.

Патриотизм и гражданственность, выступая в качестве основных ценностей демократического, правового государства и гражданского общества, могут оказать воздействие на социальное сплочение. Отсутствие чувства принадлежности к своей Родине, осознания своей гражданской ответственности за ее будущее, неприятие гражданских ценностей у представителей подрастающего поколения является «плодотворной почвой» для зарождения и развития экстремистских настроений в молодежной среде. Поэтому формирование гражданской идентичности у молодых людей выступает вопросом национальной безопасности.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Стратегия «Казахстан-2050» // http://www.akorda.kz/ru/official_documents/strategies_and_programs.
2. Концепция укрепления и развития казахстанской идентичности и единства. Утверждена Указом Президента Республики Казахстан от 28 декабря 2015 года № 147 // <https://assembly.kz/ru/ank/ofitsialnye-dokumenty/ob-utverzhdanii-kontseptsii-ukrepleniya-i-razvitiya-kazakhstanskoy-identichnosti-i-edinstva/>

АЛМАТЫ ОБЛЫСЫ ЖАСТАРЫНЫҢ АЗАМАТТЫҚ БІРЕГЕЙЛІГІ: ЗЕРТТЕУДІҢ КЕЙБІР НӘТИЖЕЛЕРІ

Байгабатова Н.К., Битлеуова М.К., Ашимова Д.И.

Бұл мақалада жеке алынған аймақтың материалдарында қоғамдық сананы жаңғырту аясында жастардың азаматтық бірегейлігін қалыптастыру үдерістерін жүйелі-кешенді зерделеуге талпыныс жасалды. Эмпирикалық зерттеулер жүргізу барысында авторлар формалды сауалнаманың, соның ішінде онлайн-сауалнама, жартылай құрылымдалған тереңдетілген интервью және фокус-топтардың әдістері пайдаланылды. Зерттеу барысында Алматы облысы жастарының мемлекеттік-азаматтық бірегейліктің құрылымы туралы негізгі түсініктері анықталды, азаматтық бірегейлікке көзқарасы мен сол туралы түсініктері айқындалды, құндылықтық бағдарының негіздері дүниетанымдық детерминант ретінде қарастырылды, қоғамдық сананы жаңғырту бағдарламасына қатысу деңгейі сарапталды.

Кілт сөздер: Алматы облысы, жастар, азаматтық бірегейлік, «Рухани жаңғыру» бағдарламасы, патриотизм.

CIVIC IDENTITY OF YOUNG PEOPLE IN ALMATY REGION: SOME RESULTS OF THE RESEARCH

Baigabatova N., Bitleuova M., Ashimova D.

This article attempts to systematically comprehensively research the processes of the formation of the civic identity of youth in the context of the modernization of public consciousness on the basis of materials from an individual region. The authors used formalized questionnaire survey methods, including online questionnaires; semi-structured in-depth interviews and focus group method, when conducting empirical fieldwork. The research revealed the basic ideas of young people in Almaty region about the structure of state-civil identity, determined the attitude to civil identity and their understanding, examined the foundations of the value orientation as a worldview determinant, assessed the level of participation in the program of modernization of public consciousness.

Keywords: Almaty region, youth, civic identity, the program «Rukhani zhangyru», patriotism.

Материал поступил в редакцию: 03.02.2020г.

ӘОЖ 338.48(075)

ҚАПАЛ ӨҢІРІНІҢ ТАРИХИ ЕСКЕРТКІШТЕРІ МЕН КИЕЛІ ОРЫНДАРЫ

Байгабатова Н.К., Муталив Г.

Мақалада Қапал өңірінде орналасқан белгілі тарихи ескерткіштер мен киелі орындар зерделенген. Автор өлкенің тарихи оқиғаларын және осы өңірді қорғау мен дамытуда тұлғалардың қосқан үлесін басшылыққа ала отыра, тарихи ескерткіштер мен киелі орындарға сипаттама беріп, өскелең ұрпаққа насихаттаудың маңыздылығын мақалада дәлелдеуге тырысқан. Сондай-ақ, зерттеу нәтижелеріне сүйене отырып, тарихи ескерткіштердің хронологиясын, құнды тарихи мәліметтерді пайдаланып салыстырмалы талдау жасаған.

Кілт сөздер: тарихи ескерткіштер, мұражай, Қапал, Тамшыбұлақ, Баянжүрек.

«Мәдени мұраны игеру – бұл халықтың тарихи жадының негізі, мұнсыз, өз кезегінде, шынайы патриотизм болуы мүмкін емес» деп елбасы Н.Ә.Назарбаев айтқандай, тарихи жады болашаққа жол салатын басты құрал іспеттес[1]. Онсыз шынайы отанды сүю, ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтарды түсіну қиынға соғады. Осы тұрғыдан алғанда, тарихи ескерткіштер мен киелі орындарға қойнауы толы Қапал өңірінің ашатын құпия сырлары баршылық. Бұл өңір жер жаннаты Жетісудың маңызды аймақтарының бірі болып табылады. Кейінгі кездері бұл өңірден құндылығы жоғары көптеген жәдігерлер табылуда. Сонымен қатар, бұл аймақтан небір талантты ұлы тұлғалар шығып, елдің атын әлемге әйгілі етті. Оларға арналып ескерткіштер, мұражайлар салынды. Өз кезегінде «Алматы облысы тарихи-мәдени мұраны қорғау, қалпына келтіру және пайдалану жөніндегі мемлекеттік мекемесі» тізіміне енген. Ескерткіш – көне заманнан бүгінгі күнге дейінгі адамзат баласының тарихының бірден-бір куәсі. Сол ескерткіштерді зерттеу, қорғау, сақтау, келешек ұрпаққа насихаттау арқылы оның құндылығын сақтап қалатынымыз анық. Аталған аймақта бүкіл республикамызға аты шыққан бірер ескерткіштерге терең тоқталып, құнды тарихи мәліметтермен ерекшеліктерін салыстырмалы түрде талдауға талпындым.

Ескі Қапал қаласы. Асқан қызғушылықты тудыратын тарихи объект бұл- ескі Қапал қаласы болып отыр. Мұнда қалың көпшілікке аты әйгілі Шоқан Уәлихановтың өзі болған, П.П.Семенов-Тянь-Шанский, Н.А.Абрамов, А.Ф.Голубев, А.Н.Гейне сияқты зиялылардың еңбектеріне негіз болған. Сонымен бірге, Қапал тарихы Қапал батыр, Тәнеке батыр, Ақын Сара, Фатима Ғабитова сияқты тұлғалардың өмірімен тікелей байланысты. Тіпті, Қапал, Қапал уезі және онда тұратын қазақтар туралы ағылшын саяхатшысы Т.Аткинсонның еңбектері Лондондағы «Географиялық қоғам» мұрағатында сақтаулы тұр[2].

Құжаттарда Қапалдың негізі 1847 жылы қаланған деп көрсетіледі. Бірақ, Қапалдың тарихы одан да ерте екендігіне Қапал қорғандары куә. Қапал қорғандары – тарихи-сәулет ескерткіштер орны болып табылады. Бұл ескерткіштермен қатар, Түркі дәуірінен, Қимақ қағанатынан қалған тағы да басқа 7-8 қорған бар. Қорымдарда б.з.б. III-XI ғасырлардағы Қарасай, Жылысай, Үкілі, Қызыл зираттары орналасқан. Сондай-ақ, бетіне түрлі суреттер салынған балбал тастар да жиі кездеседі. Өкініштісі, бұл балбал тастар осы өңірде алғаш үйлер салынғанда іргетас ретінде пайдаланылған. Ал патша үкіметі Қапал жеріне 1843 жылы 10 қазан күні басып еніп, орналаса бастайды. Нәтижесінде бекініс 1847 жылы салынды. Қапалдың тауы ну орман болған. Кейін бекініс салынған соң өртегендігін осы өңір тұрғындары айтты[3].

Қапал батыр. Қапал бекінісі қаланған соң Шоқан Уәлиханов Қапалға 1854 жылы Қашқария сапарына барар алдында келген. Мұнда ол Ұлы Жүздің аңыз-әңгімелерін жинап өңдеген. Екінші рет 1864-1865 жылдары келіп, Қапал қаласының тарихын зерттеген. Зерттеуінде Қапал бекінісінен 40 шақырым жерде Қапал батырдың қабірін табады. Қапал батыр Ұлы жүз құрамындағы Дулат, оның ішінде Жаныс руынан шыққан. 1513 жылы қазіргі Оңтүстік Қазақстан облысы Ленгір өңірінде дүниеге келіп, 1606 жылы қазіргі Алматы облысы Ескелді ауданы Қоңыр ауылында 93 жасында қайтыс болып, сонда жерленген. Шоқан Уәлихановтың деректерін басшылыққа алсақ, Қапал батыр Тәуекел хан мен Есім хандардың кезінде Сыр мен Жетісудағы қалмақтарға қарсы жорықтарға қатысқан, қолбасшысы болған. Ол жөнінде нақты мынадай деректер бар. Ш.Уәлиханов өзінің “О киргиз-кайсацких могилах (молах) и древностях вообще” атты еңбегінде Қозы Көрпеш жерленген жерде көптеген қабірлер бар екендігін атап өтіп, былай деген: “К числу их принадлежит могила Капал батыра, давшая названия речки и укреплению”. Бекіністі Қапал деп атауға сонда Шоқанның пікірінше: «Қапал елді-мекені Қапал батырдың есімімен аталған» деген пікірі әсер еткен. Ал “Материалы для статистики Туркестанского края под редакцией М.С. Саева, Выпуск. 1, Сибирь. 1872” еңбегінде “Род жаныс, отделение капал” деген деректер көрсетілген. Осы деректерді негізге алған тарихшы, академик Манаш Қозыбаев “егер руының атын көпшілікке белгілі адамның есімінің құрметіне қойса, сол кейіпкер елдің ірі қайраткері болғаны. Демек, Қапал батыр тарихи тұлға, батыр, бір елге есімін берген ұлы баба, ел атауы аталған” деп нүктесін қойған[4]. Шоқан

Уәлиханов еңбектерінде Қапал батырдың Қарамола деген төбеде жерленгені жазылған. Алайда Қапал өңірінің ақсақалдары «Қарамола» деп кейіннен аталған деседі. Өйткені кешкі мезгілде батырдың қабірі төбеге ұқсап, жаудың тура жолында өзі өлсе де елін қорғап тұрғандай болып көрінеді екен. Оның үстіне осы жер Төле бидің жайлауы болыпты. Төле бидің бәйбішесі де Қапал батыр қорымының жанында төменгі жақта жерленген. Бұл да Төле бидің батырға деген ерекше құрметін көрсетеді. Көз тірісінде би бұл қабірдің басында құран оқып, мал шалып ерекше қараған екен. Қазір де батыр ұрпақтары бабасына құрмет көрсетіп, 2002 ж. Қоңыр ауылында батырдың басына арнайы кесене тұрғызды.[5]

Тәнеке батыр. Қасиетті Жетісу жері Қапал сияқты батырларымен даңқы артқан өлке. Осындай ерлікпен көзге түскен Тәнеке батырға ерекше тоқталуды жөн көрдім. Тәнеке батыр Кенесары ханның қырғыз жеріне Жетісу өлкесі арқылы өтуіне үлкен көмек жасайды. Ал осыдан кейін қырғыз манаптарының Ресей патшалығының жағына кенет өтіп, Кенесарыны қолдамақ түгілі, басын алып, Қапал, Аягөз арқылы Омбыға жөнелткендігін естіген Тәнеке батыр Жетісудан Матай, Садыр, Қызай руларынан 2000-ға жуық әскер жинап, қырғыз билеушілерін қатаң жазалайды. Бұл туралы мәліметтерді белгілі тарихшы Ермұхан Бекмаханов еңбектерінде кездестіреміз. Қапал ауылының шығыс жағындағы 20 шақырым қашықтықта Тәнеке батыр жерленген. Батыр 1807 – 1885 жылдар аралығында өмір сүрген, орта жүз Найманның Матай руынан шыққан. Атақты Бөрібай батырдың ұрпағы. Ол жөнінде Мұхаметжан Тынышбаевтың «Материалы киргизско-казахского народа» деген еңбегінде 1847 жылдары Қыдырәлі бидің немересі Тәнеке Дөсетұлының Кенесары көтерілісіне қатысқандығын растайтын деректер бар. Поляк жазушысы Адольф Янушкевичтің еңбектерінде Тәнеке батырдың патша үкіметінің отарлау саясатына қарсы күрескені айтылады. Атап айтсақ, 1846 жылы генерал Вишнеvский Кенесары Қасымұлына ермеген Жетісудың би-сұлтандарымен Ресей билігін қабылдау туралы келіссөз өткізіп жатқанда Тәнеке батырдың қалың әскерінің шабуылына ұшырағанын жазады[5].

Тәнеке батыр да атасы Қыдырәлі би сияқты Матай, Қаптағай елдерінің қорғаны болған. Олар патша үкіметінің қысымымен көшіп келген татарларға жер беріп, өз қамқорлықтарына алған. Тіпті оларға екі бірдей мешіт және медресе салып, татар балаларымен қоса қазақ балаларын да оқытқан. Сол салынған мешіт және медресенің ескі құрылысы әлі күнге дейін сақталған. Сонымен бірге, Тәнеке батыр өз халқын егіншілікпен айналысуға да бағыттаған. Тәнеке батырдың ізгі істерін кейін ұлы Есімбек болыс жалғастырған. Осы уақытта Қапал өңірін жергілікті халық Тәнеке ауылы деп атауы да бекер емес.

Қапал өңірінен шыққан Тәнекедей батырды қазақ халқы мақтан етеді. Себебі, көптеген болыстар мен сұлтандар Орыс отаршыларына көмек бермесе де, хан Кенені де қолдамады. Олармен салыстырғанда, Тәнеке болыс нағыз ерге сай мінез көрсетіп, ханының кегін дәл уақытында қайтарды. Кенесарының кегін алған батыр деп Тәнеке батырды ұлықтап, ескерткіштер орнатса, қалалардан көше атын берсе, «Рухани жаңғыру» бағдарламасы бойынша тағы да рухани жаңару болатыны сөзсіз. Ұлттық кодтың мазмұны осыған келіп саяды[6].

Өз жері мен елін қорғаған Қапал, Тәнеке батырлар болса, осы қасиетті Қапал жерінде небір ақылына көркі сай, ақын Сара Тастанбекқызы мен Фатима Ғабитқызындай дара да дана ханымдар өз заманында әйгілі болған. Осы орайда ақын Сара және Фатима Ғабитқызы мұражайларын ерекше атап өтуге болады.

Сара Тастанбекқызы. Қапал өлкесінің халқы 1871 жылы Біржан мен Сараның бүкіл қазақ даласына тараған айтысын көрген. Сара Тастанбекқызы 1853 жыл қазіргі Алматы облысы Ақсу ауданы Бесағаш ауылында дүниеге келген. Сараны бойжеткенде Тәнеке ауылының болысы Есімбек қажы өз ауылына көшіріп, қамқорлық көрсеткен екен. Біржанмен айтысынан кейін Бекбай Алтынбекұлына тұрмысқа шығады. Ал, 1907 жыл қайтыс болады. 1992 жылдың қазан айында Қапал ауылынан Ақын-Сара атындағы тарихи-өлкетану мұражайы құрылады. Мұражай құрылғаннан бастап түрлі жәдігерлерге толтырылған. XIX ғасырдың екінші жартысында мұражай орналасқан ғимаратта лазарет болған, Қапал уезінің дәрігері генерал И.Соболевский тұрған. 1864-1865 жылдары лазаретте белгілі қазақ ғалымы Ш.Уәлиханов

емделген. Ал 2011 жылдан бері мұражай «М.Тынышпаев атындағы Алматы облыстық тарихи-өлкетану мұражайы» МКҚК-ның филиалы болып табылады. Ағаштан салынған ғимарат экспозициялы 4 бөлмеден тұрады. Олар Сараның балалық кезеңі, өсіп өнген ортасы, шығармашылығы және Сараның жолын қуған ізбасарларына арналған.

Мұражайдың әр бөлмесі тақырыпқа сай безендірілген. Мұражайда ақын апамыздың мүсіні және халқымыздың салт-дәстүрінен хабар беретін тұрмыстық заттар мен Сара ақынның қолданған өз бұйымдары, замандастарының суреттері және де Қапал өңірі жайында сыр беретін кітаптар қойылған. Сара Тастанбекқызының өзі қолданған домбырасы, қазаны киім тігетін қол машинасы мен қайшысы бар. Одан бөлек өзінің киім-кешектері, өзге де бұйымдары, сахналық қойылымдарда Сара рөлін сомдаған әртістердің киімдерімен толтырылған. Сондай-ақ, Сара Тастанбекқызының Біржан салмен айтысы, ақынның авторлық өлеңдері экспозицияда рет-ретімен қойылған. Жалпы көлемі 115,5 шаршы метрді құрайтын екінші ғимаратта қор және қызметкерлердің бөлмелері орналасқан [7].

Фатима Ғабитова. Кез келген ұлы тұлғаның артында салиқалы жары тұратынын ескерсек, Фатима Ғабитқызының келбеті осы ойымызға дәлел болатыны сөзсіз. Қапал өңірінен үш жүзге аты мәлім Сара апамыздан кейін үш бірдей арысымыздың жары болған, Мұрат Әуезовтың анасы Фатима Ғабитқызы өмірге келген. Фатима апамыздың өмірге келген үйінде кейін мұражай болып құрылған. Қазір үйдің маңдайшасындағы сол үйде Фатима Ғабитқызының өмірге келгенін білдіретін тақтайшадағы жазудан басқа ештеңе жоқ. Қараусыз үй жылдан жылға тозып барады. [8].

Қазақтың көрнекті үш азаматы Біләл Сүлеев, Ілияс Жансүгіров пен Мұхтар Әуезовтердің зайыбы әрі серігі болған Фатима Ғабитованың мұражайын Алматы облысы Қапал ауылының тұрғыны бұрынғы сауда қызметкері, зейнеткер Ерғали Сәдуақасов 2007 жылы өз ақшасына ашқан еді. Фатима Ғабитованың мұражайы қазір жабық тұр, өйткені оны күтіп қарауға зейнеткердің қаражаты жоқ. Ол экспонат, хат, фотосуреттері мен оның өмірі жайлы өзге де құжаттарды сатып алған. Мұражайды бірнеше жыл күтіп-баптаған зейнеткер екі миллион теңгеге жуық қаржы жұмсаған[9].

Фатима Ғабитова Қапалда, көпес отбасында 1903 жылы дүниеге келген. 1968 жылы өмірден озды. Жазушы Майра Жанұзақованың «Фатима» кітабында өмір тарихы баяндалған. Фатима Ғабитова – белгілі мектеп мұғалімі. Ұстаздық қызметі жылдарында мыңдаған оқушыны тәрбиелеп шығарған, білім беру реформаларына белсене араласқан. Оның еңбегі Ұлы Отан соғысы жылдарында «халық жауының әйелі» деген атына қарамастан мемлекеттік сыйлықпен марапатталған. Фатима Ғабитова – дарынды әдебиетші. Алайда, тағдыр тәлкегімен дарынын аша алмады. Дегенмен де, ерекше өлеңдері, тамаша әңгімелері, лирикалық этюдтері, эссе, көркем аудармалары, әдеби-сын мақалалары бар. Фатима Ғабитова 17 жасында жас ағартушы Біләл Сүлеевке тұрмысқа шығады, үш балалы (Жәнібек, Фарид және Азат) болады. Біләл Сүлеев сталиндік қуғын-сүргіннің алғашқы кезінде, 1930 жылдардың басында-ақ тұтқынға алынды. Фатима Ғабитова ақын Ілияс Жансүгіровпен бас құрап, Үміт, Ильфа және Болатты дүниеге әкелді. Ілияс Жансүгіров те қуғын-сүргінге ұшырап, 1937 жылы тұтқындалып, атылды. Ілиястың қазасынан соң тағы да жалғыз қалған Фатима Ғабитоваға жазушы Мұхтар Әуезов сүйеніш болды. Фатима Мұхтардан Мұрат деген ұлды көрді. Ол Ілияс Жансүгіровтің әдеби мұрасын сақтап қалды, оның ақтап қалуға көп күш жұмсады[10].

Қапал арасаны. Қапал ауылын тек тарихи тұлғалары мен оларға арналған мұражайларымен ғана емес, киелі де көрікті жерлерге де өте бай өлке. Осындай ғажаптың бірі - 150 жылдық тарихы бар Қапал-Арасан шипажайы Қапал ауылынан 30 шақырым жердегі Арасан ауылында орналасқан. «Қапал-Арасанның» шипалы суының емдік қуаты жергілікті тұрғындарға бұрыннан-ақ белгілі болған. «Қапал-Арасан» шипажайында Шоқан Уәлиханов, Семенов – Тяньшанский сияқты атақты адамдар да ем қабылдаған. Қырық жыл елімізді басқарған, мемлекет қайраткері Д.А.Қонаев «Қапал-Арасанда» талай мәрте демалып, өзі қамқорлыққа алған. «Қапал-Арасан» шипажайының ем беретін негізгі көзі – термальды бұлақтар. Бұл шипажайдан басқа тау басында арасан да бар. Бұл табиғи арасанның шипалы

суы көптеген адамдарға дауа болған. Арасан тау басында болса да, оған барып суын татып шомылып ем алғандар саны көбеюде.

Тамшыбұлақ. Қапал ауылының орталығында «Тамшыбұлақ» деген қасиетті бұлақ бар. Ауылдың дәл ортасында жар қабақтан мөлтілдеп тамшылап ағып тұрған әдемі тамшылар көзге Жаратушының тағы бір күшін көрсетіп тұрғандай болады. Тамшыбұлақтың суы адам денсаулығына өте пайдалы екендігін ғалымдар зерттеген. Жергілікті тұрғындар мен қонақтар бұлақ суын асқазан, көз, сүйек-буын ауруларына ем ретінде пайдаланып келеді. Тамшыбұлақ пен Баянжүрек туралы алғашқы деректер мен зерттеулер де Шоқан Уәлихановтың еңбектерінде кездеседі. Тамшыбұлаққа да Шоқан Уәлихановпен қоса, П. Семенов-Тянь-Шанский, Н.Абрамов, А.Голубев сияқты орыс ғалымдары да келіп, тамаша табиғатқа тамсанып қайтқан. Сондай-ақ, ағылшын саяхатшысы, жазушы Томас Аткинсон да өсы өлкеге жұбайы Люсимиен бірге келіп 1844 жылы Қазақстанды аралап жүріп, Қапал бекінісінде қыстап, тұрғылықты қазақ халқының салт-дәстүрін, тұрмысын зерттеп, табиғи жағдайына қызығушылық танытып көп көңіл бөлген. Томас Аткинсонның тұңғыш баласы Тамшыбұлақ ауылында туған еді. Томас жары Люси екеуі Қапал жерінің бай табиғатына ереше құрмет сезімімен ұлдарына Алатау - Тамшыбұлақ деген есімді береді. Алатау – Тамшыбұлақ атанған ұлдың ұрпақтары Ұлыбритания мен Америкадан арнайы 2016 жылы киелі Жетісу жеріне келіп, бабаларының жүріп өткен жолын көріп аралап қайтты. Олардан кейін Талдықорған қаласына ағылшын саяхатшы-жазушысы 82 жасар Джон Масси Стюарт келіп, «Сібір мен Қазақ даласында Аткинсондар әулетінің басынан кешкен оқиғалары» деп аталатын ағылшын тіліндегі кітабын қалың көпшілікке таныстырды. Бұл кітап Қапал өңірі туралы бай мағлұмат беретін құнды еңбек болып отыр[11].

Баянжүрек тауы. Қапал өлкесі асқар тауларымен халықты тамсандырған. Олардың ішінде «Сайынбөлек», «Баянжүрек» таулары жайында Шоқан Уәлихановтың келтірген мәліметтерімен қоса, түрлі деректер бар. Сол деректердің бірінде «Қозы Көрпеш- Баян сұлу» жырында айтылатын қыздың әкесі Қарабай осы өлкені мекендеген, кейін қызын алып қашып, бүгінгі Шығыс Қазақстан облысы Аякөз ауданы Таңсық деген жерге көшіп кетіпті. Екінші деректе ерте заманда Қоңтажының Баян атты сұлу қызы «Ақадыр» деген жерде жылқы жайып жүргенде қалмақтың Сайынбөлек деген батырына бір көргеннен ғашық болып қалады. Сайынбөлек туыстарымен құда түсіп келсе, Баянның әкесі қарсы болып, жігітті ұрып-соғып қуып жібереді. Шыдамаған Баян осы таудың биігінен құлап өліпті делінеді[12]. Үшінші деректің мазмұны алдыңғыға ұқсас келеді, таратып айтсақ: «Ертеде Қапал деген бай Тамшыбұлақтың төрінде өмір сүріпті. Оның, қыстауы Қопа құмында, көктеуі Бүйен өзенінің бойы мен Қаракүнгеде болса, жайлауы Жоңғар Алатауында орналасыпты. Сол Қапал байдың Баян деген жалғыз қызы болған деседі. Ат құлағында ойнап өскен Баян сұлу әкесінің жылқышысы Сайынбөлекпен жылқы жайып бірге бойжеткендіктен болар, бауыр басып қатты жақсы көріп қалады. Бірақ Баянның әкесі Қапал бай олардың қосылуына мүлдем қарсы болады. Амалсыз екі ғашық елден қашып кетеді. Мұны естіген Қапал бай олардың артынан қуғыншы жібереді. Байдың нөкерлері Сайынбөлекті өлтіріп тынады. Баян болса биік шыңнан құлап өзі де мерт болады. Сол таудың кескіні жүрекке ұқсайды екен. Содан да халық бұл жерді «Баянжүрек» деп атап кетеді. Оның арғы жағындағы тау да Сайын деп аталуы тегін емес. Жалғыз қызынан айырылған Қапал бай қатты өкініп, көзінің жасы ағып саздағы мүкке тама береді. Кейіннен сол жердің батпағы сор болып, суы арасанға айналады. Бүгінде бұл жерге «Қапал-Арасан» емдеу-сауықтыру орны салынып, халыққа шипа беруде[13]. Осы нұсқаға ұқсас тағы да деректер көп. Мысалы Ілияс Жансүгіров өзінің «Жетісу суреттері» атты өлеңінде:

Аршалы, Амантекше, Қарасырақ,
Қараүңгір, Қалмақ асу, Қаражырық.
Сауыры Салқынбел мен Сайынбөлек,
Суығы соғып тұрад аласұрып.
....Күрделі қоныс қайда Күреңбелдей,

Құр жатпас Қора мұзбен жүгенделмей,
Тегерез төңкерілген тегеш, Шажа,
Шамқой шал қабақ жаба түнергендей,
Талақтай таураған Баянжүрек,

Тұнжырап тұқырып тұр «тірі өлгендей», – деп аңыздағы кейіпкерлердің образын жер-су аттарымен салыстырып, астарлап, көркем жеткізеді[14]. Тағы мына Абрамовтың дерегіндегі "оно получило это название от урочище Копалы, на котором в древнее время имели кочевья Монгольский или Джунгарский владелец Копал",-деп жазылуынан соңғы нұсқадағы аңызбен сәйкес келетінін байқаймыз[15]. Ал төртінші деректе бұл сөз моңғолдың «баян»- бай, «зураг»- сурет деген сөзді, немесе «Суретті жазуға бай тау» дегенді білдіреді. Расында да осы жерлерде суретті жартастар, петроглифтер көп кездеседі. Олардың бірі Баянжүрек петроглифтері.

Баянжүрек петроглифтері. Баянжүрек петроглифтері де жоғарыда атап өткеніміздей, Қапал өңірінің құнды жәдігерлерінің бірі. Ол Қапал ауылынан шығысқа қарай 25 шақырым жерде, Жетісу, Алатау тау сілемдеріндегі Баянжүрек тауының шығыс бөлігінде сақталған жартастағы суреттер. Құрамы да, мазмұны да әр түрлі болып келеді. Суреттердің ішінде қола дәуіріне жататын басында жан-жаққа шашыраған шашақ 7 сәулемен безендірілген екі таңжапап бейне қызықтырады. Баянжүрек суреттерінің арасында сақ және ғұн-сармат кезеңдеріне жататын көріністер де бар. Жартастағы суреттердің басым көпшілігі, негізінен, салт атты әскерлер образында берілген ежелгі түрік дәуірін де сипаттайды[16].

Қапалдың қазіргі тыныш-тіршілігі де тек қуантады. Қапал-патшалық Ресейдің кезінде уезд, Кеңес үкіметі тұсында аудан орталығы болған, ал қазір Ескелді ауданы құрамындағы ауылдық округтердің бірі болып отыр. Тұрғындарының саны 4 мыңға жуық. Патша үкіметі мен Кеңес үкіметі кезінде қоныстанған өзге ұлт өкілдерінің көпшілігі өз отандарына оралса, олардың орнына шетелдерден келген қазақтар қоныстанған. Тұрғындарының көбісі мал шаруашылығымен айналысады. Ауылдың халқының табиғи өсімі де өсуде[17].

Қойыны қасиетке толы, ұлылардың мекені болған Қапал өңірі тәуелсіз Қазақстанның тарихында әлі де талай тарихи оқиғалардың куәсі болатыны анық. Қапал мен Тәнекедей ел қорғаған, ауызы дуалы ақын Сара мен салиқалы Фатимадай аналардың ұрпақтары халқы үшін еңбек ететін мықты тұлғаларды өмірге әкелетініне сенімдіміз. Шоқанның жүріп өткен қасиетті Қапал өңірі міне осындай тағылымы мол, тарихқа бай. Батырдың даңқын асыру – ұрпақтың парызы. Халықтың жадынан мәңгі өшпейтін тарихи және мәдени ескерткіштер Қапал өңірінде ғана емес, елімізде көбейсе нұр үстіне нұр болады емес пе? Сондықтан да отандық және шетелдік туристерге өлкеміздің тарихи-мәдени мұраларын ғаламтор, әлеуметтік желілер арқылы жарнамалап, мәдени мұраларымызға да туристік экскурсиялар ұйымдастырудың маңызы зор. Қазақ елінің тарихы мен мәдениеті әлемге танылып, туризм саласы өз өлкемізде де дамып, экономикасы да артар еді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Назарбаев Н. Ә. Таңдамалы сөздер. – Астана: «Сарыарқа» баспасы, 2014. 370б.-64Б.
2. ЖЕТИСУ. Энциклопедия. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2004. – 712 бет
3. Алматы облыстық қоғамдық саяси «Жетісу» газеті, № 139 (17551).-2011.- 6 желтоқсан
4. Тұрдыбек. Құрметхан: Қасиетті Қапал өңірі. 2017-19 шілде <https://dalanews.kz/28883>
5. Баймырзаев Қ., Тұрсынбай Ғ.Т., Қасымберкебаев Т.Қ. Алматы облысының республикалық, өңірлік және жергілікті маңызы бар киелі орындары. –Алматы, 2019 ж. -240 б. – 132-133 Б.
6. Тәнекениң Қожабегінің немересі Гүлжан Мұқатайқызы: Бабаларыма бас иемін <https://abai.kz/post/41265>
7. Ақын Сараның мемориалды музейі. Қазақстан тұлғалық музейлерінің қауымдастығы парақшасынан <https://www.facebook.com/321591348651249/posts/36663297>

0813753/

8. Тоқтарбай Е. Фатима Ғабитова тұрған үй қараусыз қалды.-2018.-30 шілде
<https://abai.kz/post/74023>

9. Әлия Ахмедиева: Қапалдағы Фатима Ғабитованың мұражайы жабылып қалды.
https://www.azattyq.org/a/kazakhstan_fatima_ghabitova_museum_in_kapal/24347203.html

10. Майра Жанұзақова: Фатима. - «Жібек жолы баспасы» -2010.-66Б.

11. Қалмаханбет Мұхаметқали: Қапалдың Тамшыбұлағы ағылшын еліне қалай танылды? <https://egemen.kz/article/207368-qapaldynh-tamshybulaghy-aghylshyn-eline-qalay-tanyldy>

12. Баймырзаев Қ., Тұрсынбай Ғ.Т., Қасымберкебаев Т.Қ. Алматы облысының республикалық, өңірлік және жергілікті маңызы бар киелі орындары. –Алматы, 2019 ж. -240 б. – 102-103 Б.

13. Байысова Ф. Баянжүрек туралы аңыздың ақиқаты.-2019.-29 мамыр
<https://abai.kz/post/91688>

14. Жансүгіров І. Жетісу суреттері / Бес томдық шығармалар жинағы 1 том Алматы: Жазушы, 1978.-65Б.

15. Қожатайұлы Д. Қапал аты қайдан шықты? Тарихты кімдер бұрмалауда? -2017.-15 қазан <https://abai.kz/post/60521>

16. Самашев З. Жетісу жартас суреттері. Баянжүрек. – Астана: Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының Астана қаласындағы филиалының баспа тобы, 2012. – 240 б.-65-66Б.

ИСТОРИЧЕСКИЕ ПАМЯТНИКИ И САКРАЛЬНЫЕ МЕСТА В РЕГИОНЕ КАПАЛ

Байгабатова Н.К., Муталив Г.

В статье рассматриваются известные исторические памятники и сакральные места, расположенные в регионе Капал. В статье автор попыталась доказать важность продвижения подрастающего поколения путем предоставления подробных описаний исторических памятников и достопримечательностей, руководствуясь историческими событиями региона и подвигом великих людей, которые внесли большой вклад в защиту и развитие региона. По результатам исследований хронология исторических памятников сопоставлена с ценными историческими источниками.

Ключевые слова: исторические памятники, мемориальный музей, Капал, Тамшыбулак, Баянжүрек

FAMOUS MONUMENTS AND SIGHTS LOCATED IN THE REGION OF KAPAL

Baigabatova N., Mutaliv G.

The article explores the famous historical sites and sanctuaries located in Eskeldi district. The article seeks to prove the importance of promoting the younger generation by providing detailed descriptions of historic sites and sights, guided by the historical events of the region and the feat of the great men who made a great contribution to the protection and development of the region. Based on the research results, the chronology of historical monuments was compared with valuable historical sources.

Key words: historical monuments, memorial museum, Kapal, Tamshybulak, Bayanzhurek.

Мақаланың редакцияға келіп түскен күні: 06.02.2020ж.

МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ОТАНШЫЛДЫҚ МӘДЕНИЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ МӘСЕЛЕСІ

Байжуманов Б.К.

Бұл мақалада жалпы орта білім беру мекемелері оқушыларының отаншылдық мәдениетін қалыптастыру мәселесін шешудегі «отаншылдық» түсінігінің мәні ашылады, ғылыми және анықтамалық әдебиеттерде берілетін «отаншылдық» түсінігінің анықтамалары қарастырылады, тұлғаның отаншылдық дәрежесін анықтайтын және оның шынайы отаншылдық санасы деңгейінің критерийлеріне сипаттама беріледі, отансүйгіштік феномені, тұлғаның отансүйгіштігіне әсер ететін сыртқы және ішкі факторлар, оның биологиялық, рухани және әлеуметтік бастамалары, отаншылдық тәрбие берудегі оқушылардың танымдық әрекеті, сезімдік-құндылықтық қатынастары және әрекеттік-практикалық тәжірибесінің ерекшеліктері қарастырылады.

Кілт сөздер: *отаншылдық, отаншыл, отансүйгіштік, отансүйгіштік құраушылары, отаншылдықтың сыртқы және ішкі факторлары, отаншылдық тәрбие, танымдық әрекет, сезімдік-құндылықтық қатынастар, әрекеттік-практикалық тәжірибе.*

Қазақстан Республикасының Конституциясының 36-бабында «Қазақстан Республикасын қорғау – оның әрбір азаматының қасиетті парызы мен міндеті» - деп айтылған [1].

Мектеп оқушыларын отаншылдыққа тәрбиелеу қазіргі таңда аса маңызды мәселе болып табылады. Мемлекеттің әртүрлі деңгейлерінде өскелең ұрпақпен отаншылдық жұмыстарын жүргізуге үлкен көңіл аударылуда.

Отаншылдыққа тәрбиелеу мемлекеттік мәдени және білім беру саясатының басым бағытына айналды. Заманауи қоғамда «отаншылдық», «Отанға деген сүйіспеншілік» ұғымдары қайтадан үлкен мәнге ие бола бастады. Салауатты қоғам мен күшті мемлекетті құру тек отаншылдық рухында тәрбиеленген адамның қолынан келеді. Бұл құқықтық мемлекет пен азаматтық қоғамды құруға өз үлесін қосуға даяр бірегей тұлға болуы шарт. Отаншылдық сөзі азаматқа іштей тән адамгершілік және саяси принципті білдіреді. Бұл өзегі Отанға деген сүйіспеншілік, өз еліне деген адалдық, оның өткендегі тарихы мен қазіргі жағдайын мақтан тұту, оның келешегіне қамқорлық білдіру болып табылатын терең әлеуметтік сезімге жатады. Бұл мемлекет мүдделерін тек ел ішінде ғана емес, одан тысқары да қорғауға ұмтылу [2].

Алғаш рет «отаншыл» сөзі 1789-1793 жж. Француз революциясы кезінде пайда болды. Бұл уақытта өздерін отаншыл деп ел ісі үшін күресетін, монархистер лагеріндегі отанға сатқындық жасағандарға қарсы республика қорғаушыларын атайтын. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде отаншылдық сөзіне «Отанды сүю, отаншыл (Отанына шын берілген) болу сезімі» деп түсінік берілген [3].

Бұл түсініктің моральдық мазмұны философиялық сөздікте анығырақ келтірілген. Мұнда «Отаншылдық (грекше *Patris* – атамекен) – құрамдас бөлігі атамекенге деген сүйіспеншілік, оған адалдық, оның өткені мен қазіргі жағдайын мақтан тұту, отан мүдделерін қорғауға ұмтылыс болып табылатын адамгершілік және саяси принцип, әлеуметтік сезім» деп түсіндірілген [4].

Сонда «отаншылдық» дегеніміз не және қандай адамды отаншыл деп атауға болады?

Бұл сұраққа бірден жауап беру қиын. «Отаншылдықтың» заманауи түсініктері жеке тұлғаның туып-өскен, тәрбиеленген, балалық және бозбалалық шағындағы әсерлерімен байланысты, оның тұлға болып қалыптасқан жеріне сырттан әсер етуге қатысты сезімдері мен адам санасын байланыстырады. Сонымен қатар, бұл оның өмір сүру ландшафтымен, оған тән өсімдік және жануар әлемімен, берілген жердің дәстүрлері мен салттарымен, жергілікті халықтың өмір салтымен, оның тарихымен, ата-бабаларымен байланысты. Бірінші қонысты, өз ата-анасын, ауласын, көшесін, ауданын (ауылын), құстардың әнін, ағаштардағы жапырақтардың

сылдырын, шөптің қозғалысын, жыл мезгілдерінің ауысуы мен соған байланысты орман реңктерінің және су қоймаларының өзгеруін, жергілікті халықтың әңгімелері мен әндерін, олардың салт-дәстүрлерін, өмір салттарын және жүріс-тұрыс мәдениетін, мінездерін, әдет-ғұрыптарын және тағы да басқаларын сезімдік тұрғыдан қабылдау әр адамның психикасының дамуына, сондай-ақ отаншылдық сананың қалыптасуына, оның бейсаналық деңгейінде бекітілетін ішкі отаншылдығының маңызды бөлігін құрай отырып әсер етеді [5].

«Отаншылдық» және «отаншыл» сөздеріне анығырақ түсініктеме берейік:

1. Оның ең бастысы – әр адамның қалыпты негізгі сезімдері қатарында өзінің туған жері мен тұрғылықты жерін Отан ретінде құрметтеуі, берілген аумақтық құрылымға қатысты сүйіспеншілік пен қамқоршылық танытуы, жергілікті дәстүрлерді құрметтеуі, өмірінің соңына дейін берілген аумақтық құрылымды құрметтеуі болып табылады. Нақты жеке тұлға санасының тереңдігіне байланысты туған жерін қабылдау тереңдігіне тәуелді оның отанының шекаралары өз үйі, ауласы, көшесі, қаласының аумағынан бастап аудандық, облыстық және өлкелік ауқымға дейін созылуы мүмкін. Отаншылдықтың жоғарғы деңгейлеріне ие адамда сезімнің тереңдігі Отан деп аталатын берілген мемлекеттік құрылымның шекараларымен сәйкес келуі тиіс.

2. Өз ата-бабаларын құрметтеу, берілген аумақта өмір сүретін жерлестеріне сүйіспеншілікпен қарап, шыдамдылық таныту, оларға көмектесуге және жаман заттан арылтуға даярлық. Берілген параметрдің жоғарғы көрсеткіші – берілген мемлекеттің азаматтары болып табылатын барлық отандастарына мейірбандықпен қарау, яғни барлық әлемде «азаматтығы бойынша ұлт» деп аталатын қоғамдық ағзаны түйсіну.

3. Өз отанының күйін жақсартуға, оны әсемдеу мен айластыруға, өз жерлестері мен отандастарына көмек пен қолдау көрсетуге бағытталған әркүндік нақты істерді жүзеге асыру (өз пәтерінде, үйінде, ауласында тәртіп пен ұқыптылықты сақтаудан, көршілерімен жақсы қарым-қатынас орнатудан бастап өз қаласын, ауданын, өлкесін, жалпы алғанда Отанын дамытуға дейінгі істер) [6].

Осылайша, мұның барлығы әр тұлғаның отаншылдық дәрежесін анықтап, оның шынайы отаншылдық санасы деңгейінің критерийі болып саналады. Отаншыл адам өз отаны деп санайтын аумақ неғұрлым үлкен болған сайын (тіптен өз мемлекетінің шекараларына дейін), оның өз отандастарына деген сүйіспеншілігі мен қамқорлығы неғұрлым зор болған сайын, оның берілген аумақ (өз үйі, ауласы, көшесі, қаласы, облысы, аймағы және т.б.) пен ондағы тұрғындардың әл-ауқатын жақсартуға арналған күнделікті іс-әрекеттері көп болған сайын, соғұрлым берілген адамды отаншыл деп санауға болады және соғұрлым оның шынайы отаншылдығы жоғары болады.

Нағыз отаншыл адам отанын нығайтып, дамытатын заттар, құбылыстар мен тұлғаларды жақтап, оны бұзып, оған қандай да бір зиян келтіретіндерге қарсы болады. Нағыз отаншыл адам басқа аумақтағы отаншылдарды құрметтеп, оларға зиян келтірмеуге тырысады. Өз Отанында басқа отаншылдармен қатар оған зиян келтіретіндерге қарсы күреседі, бұл тек санасы төмен отаншыл емес азаматтар немесе, тіптен Отан жаулары болуы мүмкін [7].

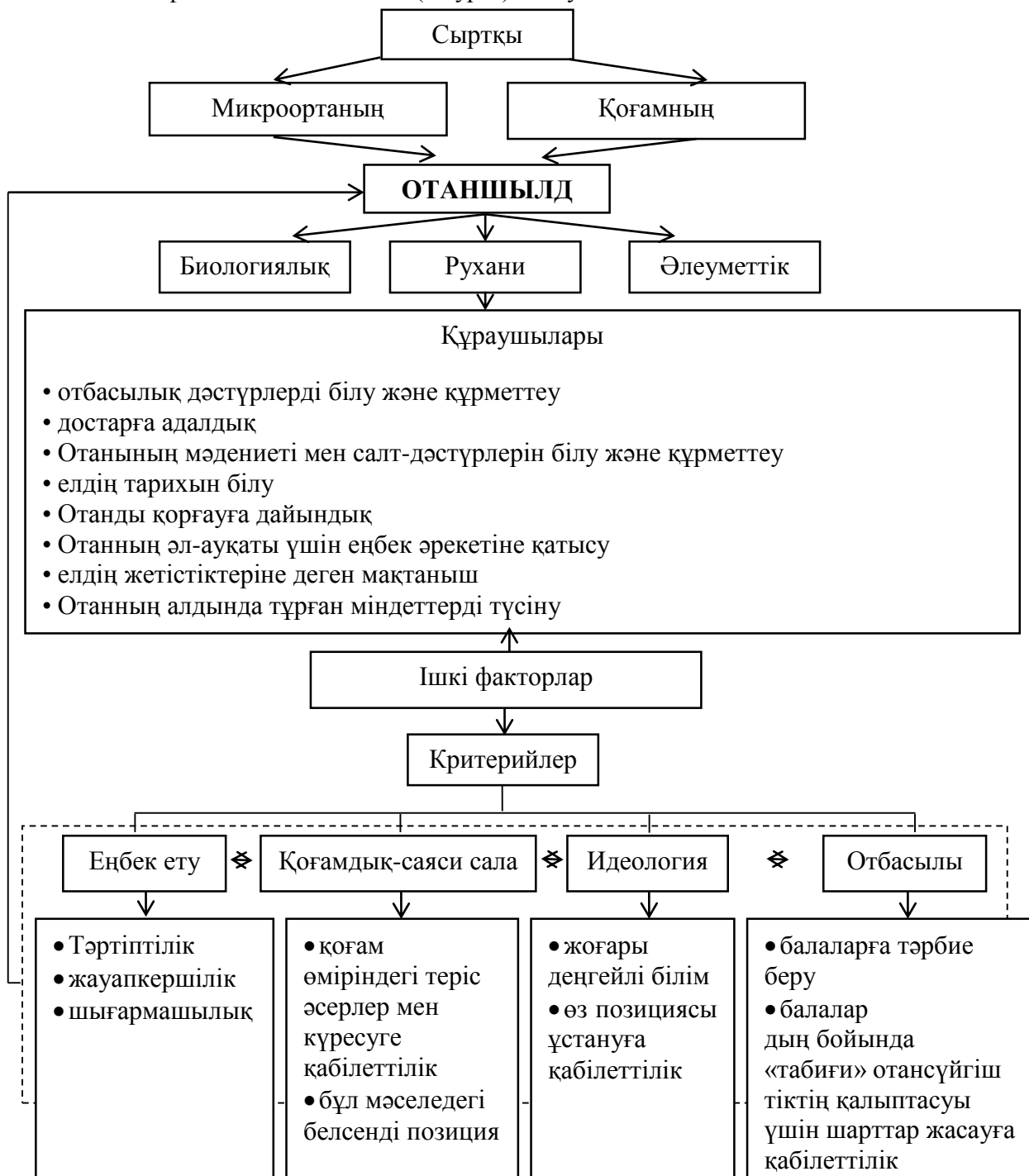
Отаншылдық қандай да бір деңгейде тұлғаға тән немесе ол мүлдем жоқ болуы мүмкін. Отаншылдық адамның терең жан-дүниесіне (санасына) ұялайтын өте асыл сезім болып табылады. Отаншылдық жайлы адамның сөзіне емес, әр ісіне қарап айтады. Отаншыл адам өзін солай атайтын тұлға емес, басқалары, ең алдымен оның отандастары солай пайымдайтын тұлға болып саналады. Осылайша, нағыз (мінсіз) отаншыл адам деп өзінің физикалық және адамгершілік денсаулығын әрдайым нығайтатын, білімді және көзі ашық, қарапайым отбасы бар, өз ата-бабаларын құрмет тұтатын, ең үздік салт-дәстүрлермен өз ұрпақтарына тәлім-тәрбие беріп, өсіретін, өз үйін (пәтерін, үйін, ауласын) қажетті күйде ұстайтын және өз тұрмысын, өмір салты мен жүріс-тұрыс мәдениетін әрқашан жақсартуға тырысатын, өз Атамекенінің әл-ауқаты үшін тер төгетін, отаншылдыққа бағытталған, яғни өз Отанын көркейту мен дамыту бойынша қандай да бір күрделілік пен маңыздылық деңгейіндегі отаншылдық міндеттерді бірлесіп орындау мен отаншылдық мақсаттарға қол жеткізу мақсатымен отандастарды біріктіруге бағытталған қоғамдық іс-шараларға немесе ұйымдарға қатысатын адамды ғана атауға болады.

Отаншылдық қоғам мен мемлекет өмірінің барлық салаларына тән, тұлғаның зор мәнге ие рухани игілігі болып табылатын ең маңызды құндылықтардың біріне жатады. Отаншылдық тұлғаның белсенді позициясымен, Отан игілігі үшін өзін-өзі танытудан байқалады.

Қазіргі таңда отаншылдық тек әлеуметтік емес, сондай-ақ рухани-адамгершілік, идеологиялық, мәдени-тарихи, әскери-тарихи және басқа да компоненттерді біріктіретін маңызды құндылық ретінде пайымдалады.

Қазіргі шарттарда маңызды басымдылыққа қоғамды бірлестіру мен мемлекетті нығайту негізі ретінде отаншылдық тәрбие беру жүйесін қалыптастыру жатады [8]

Отаншылдық мәселесіне арналған әдебиеттерге талдау жасай отырып, білім беру мекемесіндегі нақты педагогикалық жағдайда отаншылдық тәрбие беруді жүзеге асыру үшін «отаншылдық» феноменінің сызбасын (1-сурет) жасауға болады.



1-сурет. «Отансүйгіштік» феноменінің сызбасы

Бұл сызба нысанды, оның құрылымын, маңызды қасиеттерін және қарым-қатынасын бейнелеуге мүмкіндік береді.

Сызбадан көрініп тұрғандай, тұлғаның отансүйгіштігі сыртқы және ішкі факторлардың әсерінен қалыптасады, сондай-ақ оның негізінде биологиялық, рухани және әлеуметтік бастамалар жатыр.

Рухани бастама адам өміріндегі нақты мен маңыздының көздерін түсіндіріп, оның өз болмысын – ар-ұятын ашады.

Биологиялық бастама – тұрғылықты жеріне, салт-дәстүрлер мен қоршаған адамдарға деген жақындық. Әлеуметтік бастама адамды қалыптастырады, мұнда қоғамдық, сондай-ақ жеке сана қалыптасады [9].

Отансүйгіштіктің құраушыларына жататындар:

- отбасылық дәстүрлерді білу және құрметтеу;
- достарға адалдық;
- Отанының мәдениеті мен салт-дәстүрлерін білу және құрметтеу;
- елдің тарихын білу;
- Отанды қорғауға дайындық;
- Отанның әл-ауқаты үшін еңбек әрекетіне қатысу;
- елдің жетістіктеріне деген мақтаныш;
- Отанның алдында тұрған міндеттерді түсіну [10].

Отаншылдық тәрбие – бұл оқушының танымдық әрекетті, сезімдік-құндылықтық қатынастарды және әрекеттік-практикалық тәжірибені меңгеруімен шартталатын, тұлға және жеке адам ретінде Отанға қызмет ету әрекетінде қалыптасып, танылудан көрініс табатын ішкі мәдениеті дамуының деңгейі.

Оқушының танымдық әрекет тәжірибесін меңгеруі отаншылдық білім мен түсініктердің қалыптасуын қажет етеді.

Оқушының сезімдік-құндылықтық қатынастарды меңгеруі отаншылдық сезімдердің, құндылықтардың, көзқарастардың қалыптасуын білдіреді.

Оқушының әрекеттік-практикалық тәжірибені меңгеруі отаншылдық білім мен түсініктерді, отаншылдық жүріс-тұрыс пен әрекеттегі құндылықтар мен көзқарастарды жүзеге асырудан көрініс табады.

Жалпы тәрбиелеу және соның ішінде отаншылдыққа тәрбиелеу мәселелері бойынша зерттеулерді талдау отаншылдыққа тәрбиелеу процесіндегі оқушы тұлғасының күтілетін өзгерістері ретіндегі оқушыларды отаншылдыққа тәрбиелеудің келесі мақсаттарын анықтауға мүмкіндік берді:

- халқының тарихын, мәдениетін, дәстүрлерін білу негізінде отаншылдық сананы қалыптастыру;
- Отанына деген сүйіспеншілік, жанашырлық, мақтаныш, адалдық, оған көмекке келуге даярлық сезімдерін қалыптастыру;
- адамның Отанға деген құндылықтық қатынасын қалыптастыру, Отанға қызмет ету ынтасы мен тәжірибесін дамыту;
- оқушылардың сәтті әлеуметтенуі, олардың әрқайсысының тұлға, жеке адам, отаншылдық жүріс-тұрыс және қызмет субъектісі ретінде өзін-өзі дамытуы үшін жағдай жасау.

Отаншылдыққа тәрбиелеудің нәтижесі оқушылардың отаншылдық тәрбиесі болып табылады [11].

Білім алу мен оқуға арналған адам өмірінің белгілі бір жастық периоды ретінде мектеп жасы тәрбиелеу мен дамыту үшін қолайлы шақ болып табылады. Әрекеттің түрлі бағыттарына араластырылған оқушы түрлі тәжірибені меңгереді, игереді және иемденеді. Оның қалыптасу процесі барысында сыртқы және ішкі ортаның қолайлы шарттарында және субъектілі-объектілі әрекеттесуге ауысқанда тұлғаның құндылықтары, идеалдары, көзқарастары, Отанға қызмет етуге деген ынтасы мен бағыттылығы қалыптасады. Оқушыға

әсер ету және онымен әрекеттесу формалары оқушы дамуының қандай да бір жастық шағының ерекшеліктерімен тікелей байланысты екендігін атап өткен жөн.

Еліміздің білім беру мекемелері отаншылдық сезімін қалыптастыруға және өмірге деген көзқарасты кеңейтуге үлкен септігін тигізеді. Бұл күнделікті, көп қырлы және көптеген жылдарға созылатын жұмыс.

Соңғы жылдары жүргізіліп жатқан педагогикалық зерттеулер нәтижелеріне және алдыңғы қатарлы педагогикалық тәжірибе жинақтауға қарамастан, өсіп келе жатқан ұрпақты отаншылдыққа тәрбиелеу мәселесі әлі де өзекті болып отыр. Сол себепті, бұл мәселені шешудің жаңаша жолдары мен әдістерін іздестіру, алдыңғы қатарлы инновациялық тәсілдерді қолдану, түрлі әдістемелер қалыптастырған маңызды.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы.
2. Формирование казахстанской гражданственности и патриотизма школьников: учеб. пособие / Бронский Е.В., Васильев С.И., Тыналинов Ж.К.. – Павлодар: ПГПИ, 2013. – 143 б.
3. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі: 50 мыңға жуық сөз бен сөз тіркесі / - Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 967 б.
4. Среди́н Г.В. Основы военно-патриотического воспитания. – М., 1988. – 241 б.
5. Ефремова Г. Патриотическое воспитание школьников/Г. Ефремова // Воспитание школьников. – 2005. – № 8.
6. Дерюгин Ю.И. Военно-патриотическое воспитание молодежи. – М., 1991. – 153 б.
7. Барабанщиков А.В. Основы военной психологии и педагогики. – М.: Просвещение, 1988. – 97 б.
8. Беспятова Н.К. Военно-патриотическое воспитание детей и подростков, как средство социализации / Н.К.Беспятова, Д.Е.Яковлев. - М.: Айрис-Пресс, 2014. – 192 б.
9. Вырщиков А. Патриотизм на службе у России / А. Вырщиков // Воспитание школьников. – 2006. – № 3.
10. Ипполитова Н.В. Теория и практика подготовки будущих учителей к патриотическому воспитанию учащихся: дис. д-ра пед. наук / Н.В. Ипполитова. – Челябинск, 2000. – 383 б.
11. Конжиев Н.М. Система военно-патриотического воспитания в общеобразовательной школе. / Н.М Конжиев.- М.: Педагогика, 1986.- 142 б.

ПРОБЛЕМЫ ФОРМИРОВАНИЯ ПАТРИОТИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ УЧАЩИХСЯ ШКОЛ

Байжуманов Б.К.

В данной статье раскрывается смысл понятия «патриотизм» в контексте решения проблем формирования патриотической культуры учащихся учреждений общего среднего образования, рассматриваются определения понятия «патриотизм», приведенных в научной и справочной литературе, описываются критерии, определяющие степень патриотизма индивида и уровень его реального патриотического сознания, рассматриваются феномен любви к Родине, внешние и внутренние факторы, влияющие на чувство любви к Родине, его биологические, духовные и социальные начала, особенности сознательной деятельности, эмоционально-ценностного отношения и деятельно-практического эксперимента учащихся в патриотическом воспитании.

Ключевые слова: патриотизм, патриот, любовь к Родине, компоненты любви к

Родине, внешние и внутренние факторы патриотизма, патриотическое воспитание, сознательная деятельность, эмоционально-ценностное отношение, деятельно-практический эксперимент.

PROBLEMS OF FORMATION OF SCHOOLS STUDENTS' PATRIOTIC CULTURE

Baizhumanov B.

This article reveals the meaning of “patriotism” concept in the context of solving the problems of forming a patriotic culture of students in secondary schools, reviews the definitions of “patriotism” concept given in the scientific and reference literature, describes the criteria that determine the degree of individual patriotism and the level of real patriotic consciousness, the phenomenon of love for the motherland, external and internal factors affecting the feeling of love for the motherland, its biological, spiritual and social principles, characteristics of conscious activity, emotional-value attitude and actively-practical experiment of students in patriotic education.

Key words: *patriotism, patriot, love for the motherland, components of love for the motherland, external and internal factors of patriotism, patriotic education, conscious activity, emotional-value attitude, actively-practical experiment.*

Мақаланың редакцияға келіп түскен күні: 06.02.2020ж.

ӘОЖ 9.(908)

ТОҚТАР ӘУБӘКІРОВ ПЕН ТАЛҒАТ МҰСАБАЕВТЫҢ ҒАРЫШТАНУ ҒЫЛЫМЫНЫҢ ДАМУЫНА ҚОСҚАН ҮЛЕСТЕРІ

Буланов Е.О., Сұлтанова Н.А.

Бұл мақалада Қазақстан Республикасының ғарышкерлері Тоқтар Әубәкіров пен Талғат Мұсабаевтың жалпы отандық ғылымға қосқан үлесі, сонымен қатар ғарыштану ғылымындағы жалпы қызметтері айқындалады.

Кілт сөздер: *Байқоңыр, ғарыш, ғарыштану, ғылым, зерттеу.*

Бүкіл әлем үшін ғарыш дәуірінде елеулі болған күн – ол 1961 жылдың 12 сәуірі екені мәлім. Сол күні «Байқоңыр» ғарыш айлағынан «Восток-1» ғарыш кемесінде Ю. Гагарин алғашқы рет жер шарын орбитадан айналып ұшты. Одан кейінгі жылдары Кеңес Одағы 12 сәуірді «Ғарышкерлер күні» деп атап өтетін. Ал 2011 жылдың 7 сәуірінде Біріккен Ұлттар Ұйымының Бас ассамблеясының арнайы пленарлық мәжілісінде 12 сәуірді «Адамның ғарышқа ұшуының халықаралық күні» деп атау туралы резолюция қабылданады [1]. Ол уақыттан бері, яғни 60 жылға жуық кезеңде, уикипедияның соңғы мәліметіне сүйенсек, 2019 жылдың 26 қыркүйегіне дейін 563 адам ғарышқа ұшқан, соның 499 еркек, 64 әйел [1]. Жалпы, бүгінгі күнге дейін ғарышта бар-жоғы 40-қа жуық елдің өкілдері болып қайтқан. Осы тізімде Қазақстан тарапынан да ғарышкердің болуы қуантарлық жайт, өйткені тізімде ТМД елдерінің ішінде тек Украина мен Қазақстан ғана бар.

Ғарышты, оны қоршаған ортаны, жұлдыздарды, өзге планеталарды зерттеу, оның жетістіктерін өз еліміздің игілігіне пайдалану жолдарын іздестіруде бүгінгі таңда талай ғалымдарымыз еңбек етуде. Осы бағытта мемлекет тарапынан да бірқатар іс-шаралар жасалып, әлі де жасалуда. Нақтырақ айтсақ, ғарыш инфрақұрылымы, ғарыш саласының ғылыми базасы,

құрылымдық-технологиялық кешендері, тіпті осы саланың мамандарын дайындайтын жоғары оқу орындарында бөлімдер де ашылды. Бұл бізге не үшін қажет? Заман талабына сай ғарыштық зерттеулер жасай отырып, мемлекет өз игілігі үшін осы заманауи жетістіктерді тиімді пайдалана алады. Мысалы, өз спутниктерімізді ғарышқа жіберу арқылы мемлекеттің біршама қаражатын үнемдей аламыз, сонымен қатар оны пайдаланғаны үшін басқа елдерден пайда да көре аламыз. Бұл бір ғана мысал. Ал «Байқоңыр» ғарыш айлағындағы тәжірибелік-конструкторлық, зертханалық жұмыстар бізге қаншама мүмкіндіктер ашатыны, обсерваториялардағы ғылыми зерттеулердің, жерден бақылау станцияларының әкелер нәтижелері де өте мол. Еліміздің тарихында, ғарыштану ғылымының тарихында қазақтан ұшқан тұңғыш ғарышкерлеріміз – Тоқтар Әубәкіров, одан кейінгі ұшқан Талғат Мұсабаев пен Айдын Айымбетовтың есімдері халқымыз үшін ерекше маңызға ие екендігі күмән тудырмайды. Өйткені, олар ғарышта болып қана қоймай, онда белгілі бір мәселелерді зерттеумен де айналысқан.

Қазақстан Республикасының цифрлық даму, инновациялар және аэроғарыш өнеркәсібі министрлігінің аэроғарыш комитетінің ресми сайтында еліміздің мақтан тұтатын үш ғарышкеріміз жайлы жеткілікті ақпарат берілген. Одан басқа, уикипедия сайтында да мәліметтер бар, сонымен қатар олардың өмірі жайлы тың деректер жекелеген журналистердің зерттеулерінде толығырақ кездеседі. Sputniknews сайтында 2019 жылдың сәуір айында жарияланған мақалада Тоқтар Әубәкіров туралы толығырақ мәлімет берілген. Онда былайша атап өтіледі: «Тоқтар Оңғарбайұлы Әубәкіров – қазақтың тұңғыш ғарышкері, Кеңес Одағының Батыры (1988), Қазақстан Республикасының Халық Қаһарманы (1995), техника ғылымдарының докторы (1998), Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университетінің құрметті профессоры. Ол 1946 жылы Қарағанды облысының Қарқаралы ауданында өмірге келген. Ресей Федерациясындағы Армавир жоғары әскери ұшқыштар училищесін (1969), авиация институтын бітірген (1979). 1969-75 жылдары Әскери-әуе күштерінде ұшқыш, звено командирі, эскадрилья командирінің орынбасары. 1976-1992 жылдары Мәскеудегі Тәжірибелік конструкторлық бюросының ұшқыш-сынақшысы міндеттерін атқарды. Ол реактивті ұшақтың елуден аса жаңа түрін сынақтан өткізді. 1990 жылы ғарышкерлер құрамына алынды. 1991 жылы 2 қазанда Байқоңырдан «Союз ТМ-13» кемесімен ғарышқа ұшты. Ғарыштан оралған соң Қазақстандағы ғарыштық зерттеулердің негізін қалауға, отандық Қарулы Күштердің әскери даярлығын жетілдіруге, әскери-патриоттық тәрбие жұмыстарын жолға қоюға белсене араласты. Ол 1992- 93 жылдары Қазақстан Республикасы Қорғаныс министрінің 1-орынбасары, 1993-94 жылдары Қазақстан Республикасы Ұлттық аэроғарыштық агенттігінің бас директоры – Ғылым және жаңа технология министрінің орынбасары. Қазақстан Республикасы Жоғарғы Кеңесінің депутаты – Қорғаныс және қауіпсіздік комитетінің төрағасы болды» [2].

Ғарышкер физикалық дайындықтан бұрын бұл сапарына ғылыми тұрғыда да дайындалады. 300-ден аса ғалым мен мамандар бас қосып, арнайы бағдарлама әзірлейді. Ол бойынша тартылған Аралдың экологиялық жағдайын ғарыштан зерттеу назарға алынады. Сөйтіп, ғарыштан Арал аймағы фотоға түсіріліп, ондағы тұздың солтүстік мұзды мұхитқа қарай ұшатыны анықталған.

Бұдан да басқа зерттеулер болған. Оның бәрі әлем назарына ілініп, соңғы 30 жыл ішінде бұндай жаңалықтарды осындай зерттеулері арқылы көрсеткен бірде-бір ғарышкердің болмағаны туралы жазылып, Әубәкіровтің еңбегі жоғары бағаланады. Осылайша ол «1991 жылы 10 қазанда бір апта бойы «Мир» ғарыш орбиталық стансасында жұмыс істеп, Жерге оралды. Ғарышта болған нақты уақыты – 7 күн 22 сағат 13 минут» [3].

Тоқтар Әубәкіровтың Арал теңізін зерттеуден басқа, ауыл шаруашылығы саласындағы қосқан үлесі айрықша маңызға ие. Мәселен, Қазақстанның молекулярлық биология мен биохимия институты ауыл шаруашылығының ең үздік мамандарымен кеңесе отырып, келісіп жасаған ғарыштық тұңғыш қомақты жобасы да күні бүгінге дейін халық үшін ғылыми жемісін беріп келеді. Оның нақты мысалы ретінде, салмақсыздық жағдайында ғарышкердің қол

күшімен белгілі кестеге сай шайқалған суспензия Қазақстанның ауыл шаруашылығына «Тоқтар», «Орбита», «Қоғалы» деп аталатын айрықша дәмді картоп түрлерін алып келді. Қазақстанның таулы аймақтарында күні бүгіндері гектарына кемі 30 тоннадан түсім беріп жүрген суыққа да, ыстыққа да төзімділігімен танымал болған бұл картоп сорттарының ғарышта жасалған қазақстандық алғашқы тәжірибеде Тоқтар Әубәкіровтің қолымен будандастырылғанын көпшілігіміз біле де бермейміз. Қазақстан Республикасы патент иесі ретінде осы күнге дейін бес жүз тоннадан астам осындай картоптың тұқымдық сұрпын алыс-жақын шетелдерге лайықты бағасына сай сатып үлгерді [4].

Еліміздің екінші ғарышкері Талғат Мұсабаевқа келетін болсақ, E-history сайтына сілтеме жасай отырып, ол жайлы келесі мәліметтерді кездестіреміз: «Кеңес Одағының екі мәрте батыры Талғат Бигелдиновтың құрметіне Талғат есімі берілген қазақтың екінші, әлемнің 309-ғарышкері де рекордшы атанған. Ол бір ай ішінде бес рет (30 сағат 8 минут) ашық ғарышта болған сапары үшін Гиннесс рекордтар кітабына енген. Талғат Мұсабаев ғарышкерлер арасындағы алғашқы хирург атанған. 2001 жылғы сапарында Талғат алғашқы ғарышкер-турист, американ миллионері Денис Титомен бірге ұшады. Экипаж командирі ретінде Титоға барынша көмектеседі, яғни ұшу кезінде оның денсаулығы нашарлауына байланысты укол салады. Станцияда басын жаралап алған кезде емдеп, тігеді. Осыдан кейін Талғат Мұсабаев «ғарыш туристінің күтушісі», «алғашқы ғарыш хирургы» деген ресми емес атақтарға ие болды. Ғарышқа сапарларының бірінде Талғат Мұсабаев ажал аузынан қалады. Айтуынша, ашық ғарышқа шыққан кезде, кемеге бекітетін тетік ажырап кетеді. Кемеден алыстай түсіп, енді оралмастай болған жағдайда, таңғажайып құдірет оны құрдымнан суырып алады. Солайша ғарышкер аман қалады [5].

Талғат Мұсабаевтың ғарышқа сапарлары барысында бірқатар салада ғылыми зерттеулер жүргізгені туралы Қазақстан Республикасының цифрлық даму, инновациялар және аэроғарыш өнеркәсібі министрлігінің аэроғарыш комитетінің ресми сайтында былай делінген:

«- микрогравитация жағдайында металл қорытпалардың еру процесіне ғарыш кеңістігі факторларының әсерін зерттеу;

- ауыспалы металдар негізіндегі басқа да қабатты материалдарға, көп қабатты композициялық адюминидтер мен модификацияланған кеуек апатиттер негізіндегі жоғарытемпературалы аса жоғары өткізгіштер негізінде болашақ материалдар мен аспаптардың, ұлпа тектес материалдардың физикалық қасиеттерін зерттеу;

- микрогравитация жағдайында борттық электронды аппаратураның бұзылуы және модульдердің істен шығуы механизмін тіркеу және зерттеу;

- жоғары атмосферадағы физикалық және оптикалық құбылыстарды, мезосферадағы динамикалық құбылыстарды зерттеу;

- ғарыштық ұшу факторларының жоғары организмдер геніне, ұшқыштардың жұмыс істеу қабілетіне, психологиясына, психофизикалық және бейімделу мүмкіндіктеріне әсерін зерттеу» [6].

Физика-математика ғылымдарының докторы Ж.Ш. Жантаевтың «Қазақ ғарыш ғылымының қалыптасуы және дамуы» атты еңбегінде Талғат Мұсабаевтың қатысуымен 1994-2001 жж. ғарыштық зерттеулер мен тәжірибелер мына бағыттар бойынша жүзеге асқандығын атап өтеді: «Физика -техникалық зерттеулер», «Табиғи -ресурстық мониторинг», «Геофизикалық зерттеулер», «Ғарыштық биотехнология және биомедицина» [7].

«Физика-техникалық зерттеулер» бағытындағы жұмыс істеу барысында (1994, 1998) «Темір», «Дәмедж / Керамика», «Отказ / Экзек» ғарыштық тәжірибелері жүргізілді. Алынған нәтижелер мен кейінгі зерттеулер «Ғарыштық материалдар туралы ғылым» және «Ғарыштық аспаптар» жаңа бағыттарын дамытуға негіз болды.

«Табиғи-ресурстық мониторинг» блогы аясында жер үсті және ғарыштық эксперименттер жүргізілді (СЕ, Бидай, Шөп, Жер, Эко, Каспи, Арал, Кар, Сияп, 1991 ж., 1994, 1998 ж.ж.). Ол экологиялық дағдарыс аймақтарының жер жамылғысының, су және қар ресурстарының жағдайын бағалауға байланысты болып табылды. Нәтижелер негізгі астық

өсетін аймақтарда ауылшаруашылық дақылдарының өнімділігін бағалау үшін пайдаланылды. Шөлейттену процестерінің белсенді дамуына ұшырайтын аудандар анықталып, экологиялық дағдарыс аймақтарының жағдайы бағаланады. Бұл жұмыстар Ұлттық ғарыштық мониторинг жүйесін құрумен сәтті жалғасуда.

Геофизикалық зерттеулер саласында атмосфераның, ионосфераның және мезосфераның физикалық қасиеттерін зерттеуге арналған «Атмосфера», «Плазмосфера», «Көлеңке», «Өріс», «Мезосфера» (1994 ж., 1998 ж.) атты жер үсті және ғарыштық зерттеулер жүргізілді

Өзімізге белгілі, ғарышкерлердің ғарышқа сапарлары тек ұшумен ғана шектелмей, бірқатар ғылым салаларының дамуына да үлкен үлес қосқандығын анық байқаймыз. Тіпті осы зерттеулердің нәтижесі ретінде жаңа ғарыштық ғылымдар да пайда болды. Ғарыштану ғылымы бүгінде ғаламды ғана зерттеудің емес, сонымен қатар жерді, адамды да зерттеудің таптырмас құралы болып отыр. Бүгінде ғарыштану – ол ауа райын болжау, спутниктік теледидар, әлемдік байланыс, заманауи технологиялар болса, ертеңгі ғарыштану – ол Марсқа ұшу, Айда станция орнату, ғарышта өсімдік өсіру. Осы бағытта ғарышкерлеріміз – Токтар Әубәкіров пен Талғат Мұсабаев ертеңгі күнге бізді сәл жақындата түскендей.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Уикипедия- ашық энциклопедиясы <https://kk.wikipedia.org/wiki/%D2%92%D0%B0%D1%80%D1%8B%D1%88%D1%82%D0%B0%D0%BD%D1%83>
2. Токтар Оңғарбайұлы Әубәкіров. «Тарих» – Қазақстан тарихы-мектеп оқушыларына. <http://www.tarih.spring.kz/kk/history/independent/figures/aubakirov/>
3. «Шопыр» болған Әубәкіров: қазақтың тұңғыш ғарышкері туралы не білеміз. Sputniknews.kz. <https://sputniknews.kz/spravka/20190404/9742534/garyshker-Toktar-Aubakirov.html>
4. Ғарышты игерген ел. Qamshy.kz. 16 қыркүйек, 2016ж. <https://qamshy.kz/article/15170-gharyshty-igergen-el>
5. Ғарышкерлер жайлы қызықтар. E-history. 12 сәуір, 2017ж. <https://e-history.kz/kz/publications/view/3023>
6. Қазақстан ғарышкерлері. Kazkosmos.gov.kz. <https://kazcosmos.gov.kz/kk/content/kazakstan-garyshkerleri>
7. Жантаев Ж.Ш. Становление и развитие казахстанской космической науки. www.Scientificfund.kz.

ВКЛАД ТОКТАРА АУБАКИРОВА И ТАЛГАТА МУСАБАЕВА В РАЗВИТИЕ НАУКИ КОСМОНАВТИКИ

Буланов Е.О., Султанова Н.

В этой статье определяется вклад космонавтов Республики Казахстан Токтара Аубакирова и Талгата Мусабаева в развитие отечественной науки, а также деятельность в космической науке в целом.

Ключевые слова: Байконур, космос, космонавтика, наука, исследование

CONTRIBUTION OF TOKTAR AUBAKIROV AND TALGATE MUSABAYEV TO THE DEVELOPMENT OF SCIENCE OF COSMONAUTICS

Bulanov E., Sultanova N.

This article determines the contribution of cosmonauts of the Republic of Kazakhstan

Toktar Aubakirov and Talgat Musabaev to the development of domestic science, as well as activities in space science in general

Key words: *Baikonur, space, astronautics, science, research.*

Мақаланың редакцияға келіп түскен күні: 14.02.2020ж.

УДК 372.881.111.1

THE METHODS OF LEARNING FOREIGN LANGUAGE AND THE EFFECTIVE WAYS TO IMPROVE LISTENING, SPEAKING, READING AND WRITING SKILLS

Baibolatova M.

The work represents all applicable methods in learning foreign language at English classes by teaching students and listeners in educational center, also, the effective ways how to perfect the skills. As well as, learning English is known to be important in the prosperity of multilingual Kazakhstan. In this work has been studied the importance of teaching a foreign language and its features, methods of effective work on speech development.

Key words: *prosperity, importance, communicative skills, supplies, competence, brainstorming, approaches.*

An explanation is given about the language including in the course of teaching a foreign language, about the technologies of dialog learning. In the process of teaching a foreign language in educational center consider the following issues : a) learning to read b) learning to write C) learning to speak a foreign language; Ways to influence students through various methods in teaching English; Lexical, grammatical, phonetic development of students depends on language training . Ways to increase students ' interest in the subject of foreign language.

The main purpose of teaching a foreign language is to form and develop the communicative competence of a foreign language;The importance of using effective methods and exercises to develop students ' speech skills in English lessons;

The use of any method in teaching English depends on various conditions. Basic conditions: the purpose of teaching English, the time allotted for its study, the number of hours. Among these conditions, the training goal plays an important role. This agreement directly affects the development of society, its political, economic and other relations with other countries and the definition of the goals of teaching a foreign language.

The English teacher should use not only textbooks, but also other additional materials from Newspapers, magazines, and even from Internet sources. Students should be able to organize classes correctly, using a lot of visual AIDS, in order to fully and quickly master the material. To arouse students ' interest in the English lesson, the teacher must use various methods and techniques, but these methods must meet the following requirements::

1. It is necessary to create a favorable atmosphere for free well-being through methods and techniques, to stimulate the interest of students, to form the need to apply the language in practice.

2. Fully involve the student's personality in the learning process, his emotions and feelings should be related to his needs.

3. It is necessary to stimulate its language creative qualities.

4. Activate the student as the main person of the educational process and closely link with other students;

5. Students should be helped in independent work on their physiological, intellectual, psychological characteristics;

6. Apply various types of work individually, in pairs, groups, classes, etc.

Methods of teaching English: logical thinking; grammar-translation method; selling; the chain; the silence; the physical sensations; role-playing; cultural communication; design process; method of problem-based learning; analysis; brainstorming; discussion; interactive methods; communicative, visual, the audio linguistic method; the next method; interpretation; method visibility; practical method and information and communication technology. Among these teaching methods, existing methods and new modern teaching methods were applied. It is very important to compare these methods of teaching English. Because each new method has advantages and disadvantages. The teacher's choice of method in the course of classes is very important for the comparative description.

Now let's focus on the methods of teaching English. The first used method of teaching English was the "Grammar-translational method". The foundations of this method were laid at the end of the XVIII century and were practically used in the middle of the XX century. Knowledge of English was necessary to master grammar and dictionaries. This method was used for this purpose. In this method, any grammatical structure is studied, and then the texts of sentences on those topics are formed. Then it turns on the translation of this sentence. As with any type of method, this method also had characteristic features. First, this method allows you to master grammar perfectly. Secondly, the level of logical thinking was convenient for citizens with a high level of logical thinking.

The next method we are considering is called "Total-physical response" (the method of physical sensation). This method is carried out in the process of learning through actions. The student first learns, constantly listening to English words. Then she realizes that he was listening. The student gets the opportunity to learn all the words through words that mean physical movements. So understand the word "sit"; they will. The main goal is to teach people to communicate with each other, so that the words of the interlocutors are clear. This method is the easiest and most convenient in teaching English. Because the communicative approach is currently often used in work.

This method is a harmonious expression of a number of typical approaches to learning English. Another method of learning English is the "Audio-Linguistic method" (audio-linguistic method). The audio-linguistic method was put into operation by the end of the 70s. In this method, the student listens to words from a tape recorder or a teacher's utterance, and then repeats several times. The student in this activity begins to adapt by correctly pronouncing words, sentences or words and memorizing them in the shortest possible time, conditions for its application in ways of communication.

The next way to learn English is called "Sugesto pedia" (bathing in thought). This method was put into operation in the 70s. This method was more complex than other methods – Because by using this method, the student is transferred to the imagination. The essence of this method is that during the period of learning English, the student feels like a completely different person. He will choose a new name for himself, come up with a new biography. Thus, the student experiences himself in a completely foreign world – the English world. This, of course, is interesting and mysterious for students. All the methods used in this method have a positive impact on the learning process of students.

In learning English, it is very important to have a rich vocabulary. In English lessons, the ways of vocabulary development consist of the following ways: speech, conversation, questions and answers, translation, concept, and techniques for working with book-text. To study the vocabulary of students, the teacher should use tables, videotapes, various drawings, visual AIDS during classes. Now we will focus on methods and approaches that develop the vocabulary of the English language.

Visual method is the most common and most effective method of teaching English. Because this method is used in all types of classes. The visual method, of course, uses visual AIDS and diagrams. They must be at least several colors. This is the most effective way to develop students' interest and vocabulary resources in the classroom.

Method of explanation-a method implemented by the teacher during the lesson, as the beginning of the educational process. In this method, the teacher is used to interpret a new word, topic, or sentence.

Q & a is one of the most important methods for developing children's speech. In this method, students will be in the communication method. Question each other and then get the answer to the question. It is a widely used method.

The practical method is the activity of students to learn the language on various game elements in the learning process. The game plays a big role in increasing the vocabulary of students, as games are necessary for the formation of their speech skills.

Activates the activity of students in building an interactive method-an interview. The purpose of this method is to create conditions for joint activities at all stages of the educational process. Students, working with tasks and tasks, learn to think and the interests of the group. In this method, each student strives to achieve overall results by responsibly approaching their responsibilities. Students learn to work together. In this method, the student plays the role of a consultant, a partner in the lesson process.

English during the lesson, the computer helps the teacher organize the student's independent work. To do this, according to the recommendations of scientists, it is advisable to use the following exercises and methodological techniques:

1. question-answer dialog.
2. task with selected responses.
3. stylistic correction of freely formed sentences.
4. exercises that require additions.
5. Exercises for self-assessment of vocabulary learning.

Computer programs evolve and evolve over time. Thus, today we not only receive information through the world wide Internet, but also new forms of education have appeared. In this method of teaching, multimedia technologies are used to create course materials through video, text, and graphics. Traditional textbooks and manuals, video and multimedia materials with limited interactive properties are offered to students as educational material.

Today, so many ways to perfect the skills in learning foreign languages. From my point of view and own experience according to speaking skills the following ways will be more effective.

1. Try to learn more words on a definite topic;
2. Try to learn not separate words learn with phrasal verbs;
3. Try to speak out and train every day;
4. Try to practice it for about 30 minutes or an hour per day;
5. Try to create your own stories and retell them;
6. Try to make a native speaker

So, by listening you also are able to improve your speaking and as I have known in listening system the next ways will be more useful:

1. Before listening (if you do the first time) try to have the text in front of you it helps to remember the words;
2. Some words might be very complicated in audio so, try to listen short and easy conversation first ;

If you understand the text for 95 percent in this case no need to look at the text.

3. Pause the audio if you don't understand(if necessary) any word and listen again;
4. Try to translate what you are listening to;
5. If you'd like concentrate on only listening then just listen;
6. Use context to help you understand;
7. Try to speak to different English spoken people;

As well as, reading and writing skills are much important for learners learning a language. So what I really can recommend you are the next:

1. Read a brief chapter and try to understand the meaning first;
2. After reading any chapter try to do some tasks;
3. Write down the misunderstanding words and phrases;

However, in writing skills you should know the words spelling and be able to write the exact

word including the contest.

1. Try to use the grammar structure and tenses as well as you could;
2. Try to elicit the definite word connecting with the topic;
3. Write the word with spelling several times;
4. Try to remember the words' spelling you have seen before.

Therefore, the method of communicative learning in teaching English the use of words is grammatically correct with each other, this allows you to speak fluently, linking your point of view, outstanding result. The main goal in language learning is a game that teaches the student to speak, that is, to speak informed. In speech communication, a person has their own thoughts. the process of illumination.

LIST OF REFERENCES:

1. Methods of teaching a foreign language №2 2007.
2. Lazar, G. (1993). Language Teaching. Cambridge University Press, Cambridge
3. Parkinson, Brian; Thomas, H.R. (2001). Teaching English in a Second Language
4. "How to learn any language " by Barry M. Farber 2006 MJF books

ШЕТ ТІЛІН ОҚЫТУ ӘДІСТЕРІ ЖӘНЕ ТЫҢДАЛЫМ, СӨЙЛЕУ, ОҚУ ЖӘНЕ ЖАЗУ ДАҒДЫЛАРЫН ЖЕТІЛДІРУДІҢ ТИІМДІ ТӘСІЛДЕРІ

Байболатова М.А.

Жұмыста студенттер мен тыңдаушыларды білім беру орталығында оқыту жолымен ағылшын тілі сабақтарында шетел тілін оқытудың барлық қолданылатын әдістері, сондай-ақ алған дағдыларын жетілдірудің тиімді тәсілдері ұсынылған. Сонымен қатар, ағылшын тілін үйрену көп тілді Қазақстанның өркендеуінде маңызды рөл атқарады. Бұл жұмыста шет тілін оқытудың маңыздылығы және оның ерекшеліктері, сөйлеу, оқу, жазу және тыңдау дағдыларын дамыту бойынша тиімді жұмыс әдістері зерделенді.

Кілт сөздер: *гүлдену, маңыздылығы, коммуникативтік дағдылар, жабдықтау, құзыреттілік, ми шабуылы, тәсілдер.*

МЕТОДЫ ИЗУЧЕНИЯ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА И ЭФФЕКТИВНЫЕ СПОСОБЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ НАВЫКОВ АУДИРОВАНИЯ, ГОВОРЕНИЯ, ЧТЕНИЯ И ПИСЬМА

Байболатова М.А.

В работе представлены все применяемые методы обучения иностранному языку на занятиях по английскому языку путем обучения студентов и слушателей в образовательном центре, а также эффективные способы совершенствования полученных навыков. Кроме того, изучение английского языка, как известно, играет важную роль в процветании Казахстана. В данной работе была изучена важность обучения иностранному языку и его особенности, методы эффективной работы по развитию определенных навыков.

Ключевые слова : *процветание, важность, коммуникативные навыки, снабжение, компетентность, мозговой штурм, подходы.*

Материал поступил в редакцию: 01.03.2020г.

“ҚОБЫЛАНДЫ БАТЫР” ЖЫРЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ

Джакыпбекова М., Скиндинова Ж.

“Қобыланды батыр” жырының зерттелуіне байланысты ғалымдар пікірлері салыстырмалы талданылады. Әр зерттеу еңбектегі жырдың зерттелу деңгейі, зерттеу бағыты, саласы анықталған. Жырдың нұсқаларына байланысты келтірілген ғылыми тұжырымдар салыстырмалы қарастырылған.

Кілт сөздер: *эпос, батырлық жыр, сюжет, идея, ауыз әдебиеті, фольклор, композиция, зерттелуі.*

Қазақ халқының ерте заманнан келе жатқан батырлар жырының ішіндегі ең көлемдісі де көркемі әрі сюжеттік желісімен ерекшеленетін жырдың бірі – «Қобыланды батыр» жыры. Жоғары идеялылығы, көркемдік биік қасиеттері жағынан дүние жүзі халықтарының белгілі батырлық эпостары қатарынан орын алған.

Қазақ фольклортану ғылымында классикалық эпос үлгілері, соның ішінде қазақ халқының этногенезін құраған түркі тайпаларының Иран жағынан келген қызылбастармен болған қақтығыстарын баяндайтын жырларға байланысты зерттеулер аз емес. Дәл осы этникалық тартыстың эпикалық суреттемесін баяндайтын жыр – «Қобыланды батыр».

Қазақ ауыз әдебиетінің көрнекті маманы М.Ғабдуллин «Қобыланды батыр» жыры жайындағы зерттеу еңбегінде жырдың жалпы мәнін, оның айтушыларын және басылу, жиналу, зерттелу тарихын кеңінен сөз етеді. М.Ғабдуллин жыр туралы былай дейді: «Басқа жырлар секілді «Қобыланды батыр» да бір ғасырдың жемісі емес. Ол өзінің қалыптасу, даму бойында халықтың тұрмыс-тіршілігіне, қоғамдық өміріне және таптық тілектерге сәйкес болып келген өзгерістерге ұшыраған, әрбір тарихи кезеңнің, қоғамдық ой-сананың, түрлі көзқарастардың алуандаған әсерін бойына жинай отырып, біздің заманымызға жеткен жыр» [1, 138].

Ғалымдар Ш.Уәлихановтың, В.Радловтың, Г.Потаниннің, Ә.Диваевтың пікірлеріне назар аударсақ, батырлар жыры ертеде Қазақстан жерінде болған тайпалардың өзара таласы кезеңінде шыққан. Нақты айтқанда, жырлардың біразы Алтын Орданы Тоқтамыс билегеннен кейін болған аласапыран бүліншілік кезеңімен байланысты туған. Қазақтың батырлық жырының халық ауыз әдебиетіндегі өзге жырлардан (тарихи жырлар, дастандар т.б.) және басқа да туысқан халықтар эпостарынан айырмашылығы – тек сюжет, тақырып, образдарында ғана емес, оның тілінің этномәдени мәні мен тарихи-лингвистикалық сипатында.

«Қобыланды батыр» жырын зерттеуге арналған бірсыпыра еңбектер Кеңес дәуірінде жазылды. Бұл ретте М.Әуезов, С.Мұқанов, А.С.Орлов, Б.Кенжебаев, Қ.Жұмалиев т.б. еңбектерін атауға болады. Олар атаулы жырдың әдебиеттік маңызы мен көркемдік ерекшеліктеріне баса назар аударған.

«Қобыланды батыр» жырын ең алғаш ғылыми тұрғыда зерттеген ғалым – М.Ғабдуллин. Ол 1946 жылы «Қобыланды батыр» жыры жайында диссертация қорғайды. Кейін осы зерттеуі тағы да толықтырылып, өңделіп жоғары оқу орындарының студенттеріне арналған оқу құралы ретінде жазылған «Қазақ халқының ауыз әдебиеті» кітабына негізгі бір тарау болып кіреді. Зерттеу кейін Т.Сыдықовпен бірге шығарған «Қазақ халқының батырлық жыры» кітабына енеді.

«Қобыланды батыр» жыры жайында жазылған келесі көлемді зерттеудің бірі – Қ.Жұмалиевтің «Қазақ эпосы мен әдебиет тарихының мәселелері» атты еңбегі. Бұл еңбекте «Қобыланды батыр» жырының қазақ батырлар жыры ішінен алатын орны, оны жырлаған жырау-жыршылар, жырдың негізгі нұсқалары және зерттелуі, жырдың шыққан

дәуірі мен онда елес беретін тарихи жағдайлар, жырдағы негізгі образдар мен жырдың құрылысы жан-жақты талданған. Профессор Қ.Жұмалиев: «Қобыланды эпосы туралы алғаш рет мақала жазып, пікір айтушылар С.Сейфуллин, М.Әуезов болды, бұлардағы кемшілік жырдағы уақиға қай жерде өткенін, ондағы күрес кімге қарсы жүргенін және дәуірін қате түсіну еді» [2, 39], – деген пікір түйеді.

Қазақ фольклортану ғылымында өзінің барлық саналы ғұмырын арнап, фольклортанушы ретіндегі ғалымдық қырлары мен сырларын ашқан О.Ә.Нұрмағамбетованың елеулі еңбегі «Қобыланды батыр» жырына қатысты зерттеуі екендігі талас тудырмайды. Өзінен бұрын бұл жырға қатысты бірнеше зерттеулер жазылса да, типологиялық тұрғыдан тұжырымдар жасалса да, ғалымның бұл жырға қатысты табандылықпен еңбектенген.

Зерттеуші О.Нұрмағамбетова жалпы жырға қатысты адам есімдері, жер-су аттары, жаулық қылушы дұшпандар бірлестігі туралы кеңірек сөз қылып, жырдың оқиғасын XIV ғасырға алып келеді. Басты тіректі Қазан хандығына байланыстырып, «Алшағырдың әкесі Махмұтбектің «Қазан хандығын күшейтуге байланысты әрекетінен іздейді. Нақты қорытынды былайша жасалады: «Қорыта айтқанда, «Қобыланды батыр» эпосы Әбілхайыр ханның ұлысы екіге бөлініп, халқымыздың тарихында шешуші рөл атқарған 1456 жылғы Қазан хандығы құрылар алдындағы ұлыстардың өзара қақтығыстарды бейнелейтін және осы кезеңде туып-қалыптасқан аса құнды эпикалық туынды» [3,33], - деп түйіндеген.

«Қобыланды батыр» жырының композициялық және сюжеттік ерекшеліктерін талдауда О.Нұрмағамбетова фольклортану ғылымындағы жаңашыл тәжірибелерді жүзеге асыруға тырысқан. Бұл мәселеде ғалым Б.Н.Путиловтың мотивтерді семантикалық қызметі мен типіне қарай жіктеуі назар аударарлық. Өзінің мотивтерге байланысты еңбегінде Б.Н.Путилов былайша жіктеген: мотив-ситуация, мотив сөз (мотив-речь) және мотив әрекет (мотив действие), мотив-суреттеу (мотив-описание), мотив-мінездеме (мотив характеристика) [4]. «Қобыланды» жырындағы осы мотивтердің типтенген үлгілерін тауып, ғалым жырдың сюжеттік және композициялық сыр-сипатын түсіндіріп шығады. Озық бұндай тәжірибе Оразгүл Әмірәліқызының еңбегінен кейін, батырлық жырлардың поэтикасын зерттеген Ш.Ыбыраевтың [5,251-261], тарихи эпос поэтикасына байланысты Б.С.Рахымовтың еңбектерінде қолданылады [6,42-45].

Жырдағы көркемдік құралдау тәсілдерге қатысты метафора, теңеу, эпитет, гипербола, литота, градация және т.б. нақты жырдан мысалдар келтіріп, жан-жақты талдаулар жасалған. Жырдағы образдардың жасалуына ғалым айрықша мән беріп, жырдың басты қаһарманы Қобыландыдан бастап, эпикалық шығармалардағы Құртқа, Қарлыға, Қараман образдарына талдаулар жүргізген. Образдық талдауларда жырдағы басқа да кейіпкерлер, батырдың тұлпары, туған-туыстары, жау батырлары мен батырға көмек қолын созған дос-жарандар да қоса қаралып отырған.

Жырдағы ең басты қаһарман Қобыланды болса, оған қарама-қарсы берілген қайшылықты бейне Қараман деп бағаланған. Зерттеуші бұл мәселеде өзінен бұрын образдық талдаулар жасаған ғалымдар еңбектеріне бағалар да берген.

Сонымен, «Қобыланды батыр» жырына байланысты көп жылдар бойы тынымсыз еңбектеніп, жырдың варианттары мен версиялары, айтушылары, поэтикасына қатысты О.Ә.Нұрмағамбетованың зерттеу еңбегінің мазмұнына байланысты саралап шықтық. Еңбектің жалпы құрылымы мен мазмұнынан ең алдымен әбден өз ісіне машықтанған ғалымның қолтаңбасын танып, сандаған құндылықтарды жинақтай білген ерен еңбектің жемісін танытады. Ғылыми еңбектің басты жаңалығы «Қобыланды батыр» жырының бұрын талданбаған нұсқаларын ғылыми айналымға түсіріп, басқа халықтарда да кездесетін нұсқалармен салыстырыла тексеріліп, тұтастай жырдың көркемдік табиғаты, жырдағы қаһармандар әлемін саралап шығуын атауға тұрарлық.

Еңбектегі талас тудырмайтын мәселелерге келгенде, айырықша ерекшеленетін мәселелер мыналар:

Біріншіден, «Қобыланды батыр» жырының бұрынғы оқулықтар мен монографиялық еңбектерде 8-9 нұсқасы ғана қаралып, сол тұрғыдан жырдың тарихи негіздері мен образдық жүйесі, көркемдік ерекшеліктеріне баға берілгені баршаға аян;

Екіншіден, жырдың ноғай, татар, қарақалпақ нұсқалары шолу түрінде ғана аталып, ондағы айырмашылықтар мен ұқсастықтар қысқаша қорытындыланып отырған. Диссертациялық еңбекте бұған толық көз жеткізіліп, басқа халықтардағы «Қобыланды» жырлары салыстырмалы тұрғыдан түбегейлі терең зерттелген;

Үшіншіден, «Қобыланды батыр» жыры нұсқалары жүйелі салыстырылмай, көбінесе тарихи тұрғыдан баға берулерде ғана дәлел мен дерек ретінде сараланатын. Бұл еңбекте жырды екі версияға жіктеп, одан кейін нұсқалар бойынша салыстыру нәтижесінде көне және кенже нұсқалары анықталған. Қорытындысында «Қобыланды жыры» өте ертеден келе жатқан жыр, кейінгі жыршылардың орындауында ол түрлі өзгерістерге ұшырауы орын алғаны нақтыланған;

Төртіншіден, жырдың бірінші версиясына жататын нұсқалары көне дәуір кезеңдері мен «Қорқыт жырлары» дәстүрінен хабар береді. Жырда ертегілік мотивтер молынан орын алған. Батырдың айдаһармен алысуы, қырық бес кез Қызыл ерлермен соғысуы, қорғаушы ғайып ерен, қырық шілтен, бұлттар, Баба түкті шашты Әзіз, Құртқаның болжамдары, түс көру мотивтері оны анық дәлелдейтін толық салыстырмалық тұрғыдан тексерілген;

Бесіншіден, зерттеуші жырда сандаған дәуір мен кезеңдердің елесі бар екендігіне назар аудартады. Оның басты себептері жырды айтушыларға байланысты екендігін ерекшелейді. Мұндай пайымдаулар «Қобыланды батыр» жырын зерттеуші М.Ғабдуллин, Т.Сыдықов, Қ.Жұмалиевтар тарапынан айтылған еді. Ғалым бірнеше нұсқалар мен туысқан халықтарда кездесетін жырдың нұсқаларымен салыстырып, ондағы көне таным-түсінік пен берідегі нақты тарихи оқиғаларға байланысты ерекшеліктер сырын ашып бере алған;

Алтыншы, жырдың оқиғасы бірнеше ситуациялардан тұратынын ескерсек, батырлық жырды мотивтер арқылы талдауы сәттілік танытады. Себебі, жырдың көп нұсқалығына байланысты мотивтер бойынша саралау аса қолайлы, ғылымда қуатталған әдіс екендігі мәлім. Қазақ фольклортану ғылымында алғаш мұндай озық әдісті қолданып, соның нәтижесінде көлемді эпостық жырдың құрылымдық негізін ашқан О.Ә.Нұрмағамбетова екендігін ерекшелей атауға тұрады деуге болады.

Жетінші, жырдағы қаһармандар әлеміне баға беруде өзінен бұрынғы зерттеушілер пікірлерін қолдай отырып, жырдағы негізгі қаһарман Қобыландыға таяныш-тірек болған бейнелер жекелей алынып, жау батырларына мінездемелер берумен қоса, эпикалық шығармадағы Қараман бейнесіне байланысты жаңаша тұжырымдар жасалған. Жырдың өзге халықтар арасындағы нұсқаларында да қыпшақ эпикалық бірлестігі атаусыз қалмаған.

Сегізінші, тарихи тұрғыдан жырдың көп тексеріліп, дәуірлік жағынан сандаған ғылыми болжамдар мен тұжырымдарды салыстыра келіп, зерттеуші О.Нұрмағамбетова эпикалық шығармадағы негізгі оқиға хандығы құрылар алдындағы болған оқиға түйінге тоқталған. Бұл зерттеушінің өзі ұсынған концепциясы екендігі мәлім. Жырды арғы және бергі дәуірлерге бөлушілер пікірлерімен келіспейтіндігі нақтылы дәлелмен түсіндірілген.

Тоғызыншы, зерттеудің осы нәтижелеріне жүгіне отырып, жырдың тарихи және құрылымдық жүйесі көркемдік биік деңгейге жеткен. «Қобыланды батыр» жыры эпостың классикалық өресіне көтерілген, әбден жетілген мұра деген қорытынды жасалған.

«Қобыланды батыр» жырына еңбектің әрбір бөлімі мен тараулары бір-бірімен іштей бірлікте сараланып, негізгі тақырыпқа қызмет етіп тұрғандығы тарапынан бағаланған. Белгілі бір эпостың төңірегіндегі ұзақ жылдар бойғы ізденістердің жемісі, зерттеушінің бір ғана эпостық мұрамыз арқылы үлкен ғылыми жаңалық жасауға болатын парасаттылықтың жолындағы ізгілік іздері сайрап жатыр.

Дарынды ғалым А.Байтұрсынов: «Батырлар әңгімесінің құны қандай деген мәселеге келсек, мұнда айтуға тиіс: бұрынғы жаугершілік заманда халық тән есебінде болған да, батырлар жан есебінде болған. Сондықтан, батырлар турасындағы әңгіме – халықтың

жаны, рухы турасындағы әңгіме; халықтың батырлары қандай болса, халықтың рух жағы да сондай болған. Ертегі жырдағы батырлар сипатына қарасақ, ол жырлар халықтың рухы нағыз көтерілген шағында шыққанын байқаймыз» [7, 52], - дейді.

Бір анығы жырдағы оқиғаны әр дәуірге, түрлі тарихи жайларға жақындата беру әлі де жалғаса беруі ықтимал. Әйтсе де, Қобыландының дәлме-дәл туған уақытын, жауға шапқан жылдарын айтып бере алмаспыз. Шамамен жыр оқиғасынан тарихи кезеңдер межесін ажыратуға болады. Ол үшін жоғарыдағы аталған нұсқаларды түгел оқып, толық таразылап алған жөн. Ғалым О.Нұрмағамбетованың нақты пікірі осы тұрғыдан айтылғаны анық.

Жырдың тарихи негіздері мен талдау барысында әр түрлі нұсқаларды зерттеушілердің шатастырып, өзінің ұстанған тарихи негіздерін ашуға байланысты бұрмалауларына байланысты О.Нұрмағамбетова тарапынан сындар да айтылған .

Ал, «Қобыланды батыр» жырындағы негізгі қаһармандар туралы ғылыми пайымдаулар мен ой-пікірлерге өзінің көз қарастарын ғылыми еңбегінде білдіріп отырған. Жырдың жалпы қазақ халқы үшін аса қымбатты қазынаға айналуы, ұлтымыздың асыл сөзді ардақтаған айтулы жыршы-жыраулары, ақындары ауыздан-ауызға көшіруі бұның сөзсіз дәлелі екендігі анық. «Қобыланды» жырынан халқымыздың салт-дәстүрін, этнографиялық және этнологиялық тұрғыдан мол мағлұматтар алатынымыз талас тудырмайды. Оны жырдағы оқиғалардың кез келген жерінен тауып, толық дәлелдер келтіре беруге әбден болады. Бұл тұрғыда жырға аса көңіл қойып, ғылыми зерттеумен айналысқан және көркем драмаға айналдырған М.О.Әуезов те бағалы пікірлер қалдырған. Жырдың тарихи негіздеріне байланысты М.Әуезовтің алғаш пікірінен қайтып, кейінгі зерттеушілермен санасуы да үлкен үлгі мен өнеге болып қалғаны мәлім.

Айтулы жазушы-ғалым М.О.Әуезов «Қобыланды батыр» жырына байланысты: «Халыққа қорған болған батырлардың ерлігін суреттеген жыр. Оның негізгі әңгімесі – халықтың ел қорғауы идеясынан туған . Ал бұл идея жырдағы басты кейіпкерлер арқылы ашылады. Халықтың арман-мүддесі қайсы, халықтың досы мен дұшпаны қайсы екендігін дәлелдеп көрсету үшін жырда кейіпкерлердің жағымды жағымсыз образдары жасалады және олардың бәрі де ойда қаларлықтай етіп суреттеледі», [8,223] – деп, тұжырымдаған екен.

Осы пікірдің нақты дәлелін О.Ә.Нұрмағамбетованың еңбегі терең танытып, белгілі жырды зерттеудің негіздемесін жасаған. Ғалым өзінің ұстанымын зерттеудің басынан бастап, соңғы түйінді пікірлеріне дейін өзгертпеген. Ғылым жолына адалдық пен шынайы берілудің басты қисыны мен қағидасы осында екендігі баршаға белгілі болса керек.

«Қобыланды батыр» жыры тіл көркемдігі, жалпы мазмұнының өзіндік сипатымен ерекшеленеді. Осы бағыттағы алғашқы зерттеулер Ә.Бөкейханов, С.Сейфуллин, М.Әуезов, Қ.Жұмалиев, Ә.Қоңыратбаев, Б.Кенжебаев, М.Ғабдуллин, С.Мұқанов, Р.Бердібаев, О.Нұрмағамбетова т.б. ғалымдар еңбектерінен басталса, оның тілдік мазмұнын тарихи-лингвистикалық, этимологиялық, этнолингвистикалық ақпарат негізіндегі жалғастығын Ә.Қайдар, Р.Сыздық, Е.Жанпейісов, Е.Жұбанов, Ж.Манкеева, Н.Уәлиұлы, Р.Шойбеков, А.Мұқатаева, С.Жапақов, Қ.Қаирбаева, Д.Керімбаев, А.Арысбаев т.б. еңбектерінен табамыз.

Қорытындылай келгенде, «Қобыланды батыр» жырын халықтық сипаты мол, ертеден келе жатқан көркем жырдың бірі деп бағалаймыз.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Ғабдуллин М., Сыдықов Т. Қазақ халқының батырлық жыры. – Алматы, 1972. – 188 б.
2. Жұмалиев Қ. Қазақ эпосы мен әдебиет тарихының мәселелері. – Алматы: Қаз. мем. көркем. әдеб. бас., 1958. – 404 б.
3. Нұрмағамбетова О.Ә. Қазақтың қаһармандық эпосы «Қобыланды батыр». –

Алматы: Дешті Қыпшақ, 2003. – 480 б.

4. Путилова Б.Н. Мотив как сюжетобразующий элемент // типологические исследования по фольклору. – М., 1975. – 143 с.

5. Ыбыраев Ш. Эпос әлемі. Қазақтың батырлық жырларының поэтикасы. – Алматы: Ғылым, 1993. – 296 б.

6. Рахымов Б.С. Тарихи жырлардың поэтикасы. 10.01.09 – «фольклортану» мамандығы бойынша: филол.ғыл.докт. ... автореф. – Алматы, 2000. – 55 б.

7. Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш // Ақ жол. – Алматы: Жалын, 1991. – 399 б.

8. Әуезов М. Он екі томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Жазушы, 1969. -11т. – 365 б.

ИССЛЕДОВАНИЕ ЭПОСА “КОБЛАНДЫ БАТЫР”

Джакыпбекова М., Скиндинова Ж.

Проведены сравнительные анализы научных мнений, связанных с исследованием произведения “Кобланды батыр”. Определены направления, уровень, сфера исследования имеющихся научных работ по данной теме. Сделан сравнительный анализ научных концепций вариантов изучаемого эпоса.

Ключевые слова: эпос, героический эпос, сюжет, идея, устная литература, фольклор, композиция, исследование.

RESEARCH OF EPOS “KOBLANDY BATYR”

Jakypbekova M., Skindirova Zh.

Comparative analyses of scientific opinions related to the study of the work “Koblandy Batyr” were carried out. The directions, level, and scope of research of existing scientific papers on this topic are determined. A comparative analysis of scientific concepts of variants of the studied epic is made.

Key words: epic, heroic epic, plot, idea, oral literature, folklore, composition, research.

Мақаланың редакцияға келіп түскен күні: 05.03.2020ж.

УДК 378.147:32.973

USING NEW TECHNOLOGIES IN THE PROCESS OF TEACHING FOREIGN LANGUAGES

Zhil kibayeva A.

The problem of using new information technologies in the educational process is relevant. The purpose of learning a foreign language is to form a subject of intercultural communication, then the use of new information technologies in teaching a foreign language is a necessity of teaching a foreign language.

Key words: authenticity, database, teleconferencing, empirical innovations, performance indicators, principle of cooperation, virtual audit board, to contribute7

Currently, communication, interactivity, and authenticity of foreign language teaching in the cultural context of the language learning process are dominant. These principles create prerequisites for the development of intercultural competence as a component of communication ability. In traditional foreign language teaching, language exercises are limited only to learning the language and learning the necessary material. That is, it will have the representation: "vocabulary + necessary structure = language". However, being limited to learning the language structure does not allow you to fully master the language as a means of communication. To teach language communication in a foreign language, it is necessary to create a real, life situation. It helps students learn the necessary material and form appropriate behavior. The Internet system is significant in solving this problem. Using information technology-updating the role of the teacher, bringing his experience, knowledge, training with new tools like Edmodo, Google Classroom, Moodle, Scoiler

Using of a computer in the classroom as an information technology equipment in any field, as well as in everyday life, allows you to conduct the learning process in a new environment. Therefore, first of all, the teacher must be ready for this in order to use the computer correctly in teaching their subject. Computer-based learning is an educational activity that increases students to the degree of subject, promotes personal development, and opens up great opportunities for independent search of student knowledge.

We will also describe it in a traditional foreign language lesson. In most cases, in the process of teaching a foreign language, the teacher manages the student's game, that is, he moves to a leadership position, rather than orientation or guidance. This action, as shown by psychologists, constrains the thinking process of students. For example, round-table questions and discussions should be developed by the teacher independently, plans are given and insisted on in conversation with students. In other words, a person is not given freedom in his or her utterance. A student can not think independently, formulate and Express interesting opinions without understanding the problem, getting the necessary information, creative approach to solving the problem. And in solving the problem, a new idea and a valuable opinion are very important. And if it is sure to be summed up and has an idea, then its result will be high. Performance indicators of foreign language teaching technology:

- Taking into account the moral and psychological, intellectual and age characteristics of students.
- Creating a positive mood for learning.
- Formation of the principle of cooperation, scientific communication and exchange of views between the teacher and the student.
- Increasing students activity through improving memory and creative level.
- A wider launch of multimedia and other technical equipment to the development of education.
- Final results of students ' satisfaction with prospects at the end of classes.

Educational technology has three types. They are traditional, innovative and informational. The main thing is not the combination of technologies, but its degree.

With the help of computer technologies, using various sources of information, resources, improves the professional skills of students to master the language through their own search. Introduction, storage and transfer of various information in new information technologies by electronic means. In accordance with the features of their use in the educational process, you can group them as follows: Computer training programs (electronic textbooks, simulators, Tutors, laboratory exercises, test systems). In accordance with multimedia technologies, the training system is conducted using a computer, video equipment, and an optical disk. Intelligent and expert system. Creating a database of information. Telecommunications devices that combine email, teleconferencing, broadband, or regional communication systems. Electronic library. These technologies are developing faster than their use in education. In higher education institutions, e-mail is most often used. Currently, the most common method of computer videoconferencing is

the exchange of audio information, video information exchange, virtual audit Board, keyboard with thematic information, file exchange, and multi-party conferences. These technologies are part of the student who speaks the most English. After all, these materials are provided only in English. The computer system is a tool for improving the educational process. However, information related to training on the Internet is rarely, little, and systematized. The educational process is managed through intermediate communication by receiving and sending materials by e-mail, copying coursework and theses, and exchanging interactive messages. Today, these technologies have a new and evolving meaning than learning. However, the desire to master a foreign language through the use of various information flows contributes to the formation of future medical students as a competent specialist. Students' development of technical knowledge in accordance with the professional program with the development of a foreign language is associated with a systematic increase in their readiness and search for technological information and pedagogical technologies for this purpose. The new pedagogical technology allows students to independently focus on learning a foreign language and take their abilities into account when preparing. In contrast to the methodology, the technology consists in the fact that the design of training is not based on generalization of experience, but on the scientific justification of training.

The technology is based on the stability of the result. Depending on the conditions and factors of training, pedagogical technology from the point of view of personal business position concretizes the properties of didactic education to the development of science using empirical innovations in the educational process to achieve high results. To do this, it is necessary to improve the content, teaching method, form of organization of the educational process, and the textbook.

Researchers of the problem of Internet technologies emphasize that any pedagogical technology is informational. Information technologies are characterized by the wide use of computer technologies in the educational process. The use of new information technologies in teaching meets the basic principles of pedagogical technology. The use of new pedagogical and telecommunication technologies in the study of a foreign language as a professional orientation is an innovative form of improving modern education.

Pedagogical technology is a joint technological activity of a teacher and students in order to improve the quality of education and achieve project results.

The use of innovative technologies in the classroom is the only way to create favorable conditions for its effectiveness, which in turn contributes to joint work and human relations. The application of an innovative approach to learning is a great achievement of practice-oriented learning, and its quality ensures that the huge needs for improving the quality of life are met, along with achieving the goal in the specific conditions of the acquired knowledge. The quality of innovative technologies meets the huge needs for improving the quality of life, along with achieving the goal in specific conditions of knowledge acquisition.

LIST OF REFERENCES:

1. New pedagogical and information technologies in the education system: Proc. Allowance for stud. ped. universities and higher education. qualif. ped. staff / Polat E.S., Bukharkina M.Yu., Moiseeva M.V., Petrov A.E. - M.: Academy, 2002. 272 c
2. Dissemination of TED ideas [Electronic resource] / URL: [https:// www.ted.com/](https://www.ted.com/) (reference date: 20.02.2016) 125 ISSN 2072-8395 Bulletin of MGOU. Series: Pedagogy 2016 / № 2
3. Mark Warschauer, Carla Meskill. Technology and Second Language Teaching // [Electronic resource] / URL: http://www.education.uci.edu/person/warschauer_m/tslt.html (reference date: 02.12.2015)
4. Nazarbayev N. A. Social modernization of Kazakhstan: Twenty steps to a society of Universal Labor // Kazhastanskaya Pravda, July 10, 2012.
5. Bykanova V. I. Online technologies in teaching foreign languages in a technical university // High intellectual technologies and innovations in national research universities — 2014. — Volume 2 — P.19–21.

ШЕТ ТІЛДЕРІН ОҚЫТУ ҮДЕРІСІНДЕ ЖАҢА ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ*Жилкибаева А.К.*

Білім беру үрдісінде жаңа ақпараттық технологияларды қолдану мәселесі өзекті мәселелердің қатарынан орын алуда. Шетел тілін оқытудың мақсаты субъектінің мәдениетаралық қарым-қатынас біліктілігін қалыптастыру десек, онда сол шетел тілін оқытуда жаңа ақпараттық технологияларды қолдану шетел тілін оқытудың мақсатынан туындап отырған қажеттілік болмақ.

Кілт сөздер: *шынайылығы, деректер қоры, телеконференция, эмпирикалық инновация, нәтижелілік көрсеткіштер ынтымақтастық принципі, виртуалды аудиторлық кеңес, ықпал ету.*

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ НОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКАМ*Жилкибаева А.К.*

Актуальна проблема использования новых информационных технологий в образовательном процессе. Целью изучения иностранного языка является формирование субъекта межкультурной коммуникации, тогда использование новых информационных технологий в обучении иностранному языку является необходимостью обучения иностранному языку

Ключевые слова: *подлинность, баз данных, телеконференция, эмпирические инновации, показатели эффективности, принцип сотрудничества, виртуальный аудиторский совет, способствовать.*

Материал поступил в редакцию: 03.03.2020г.

ӘОЖ 822. 511. 112

**ЭЛЕКТРОНДЫ ЦИФРЛЫ ҚҰРАЛДАР НЕГІЗІНДЕ
«АБАЙТАНУ» КУРСЫН ОҚЫТУ***Кожазулов С.К., Смагулова Л.А., Дюсенбекова Ж.М.*

Мақалада Абай мұрасын оқытуда заманауи жаңа технологияларды қолдаудың жолдары қарастырылған. "Электронды цифрлы құралдар негізінде Абайтануды оқыту" бүгінгі күні оқыту технологиялары дамыған уақыттың сұранысынан туындаған келелі мәселе. "Электронды цифрлы құралдар негізінде Абайтануды оқыту" бағдарламасын құру әдеби деректер көздерінен ақпараттарды жинау, Web программалау тілдерінің мүмкіндігін барынша пайдалану арқылы жүзеге аспақ.

Кілт сөздер: *заманауи, технология, оқыту, бағдарлама, таңдау курсы, Web программалау, рухани, мұра.*

Абайды тану – адамның өзін-өзі тануы. Адамның өзін-өзі тануы және үнемі дамып отыруы, ғылымға, білімге басымдық беруі – кемелдіктің көрінісі. Интеллектуалды ұлт дегеніміз де – осы. [1]

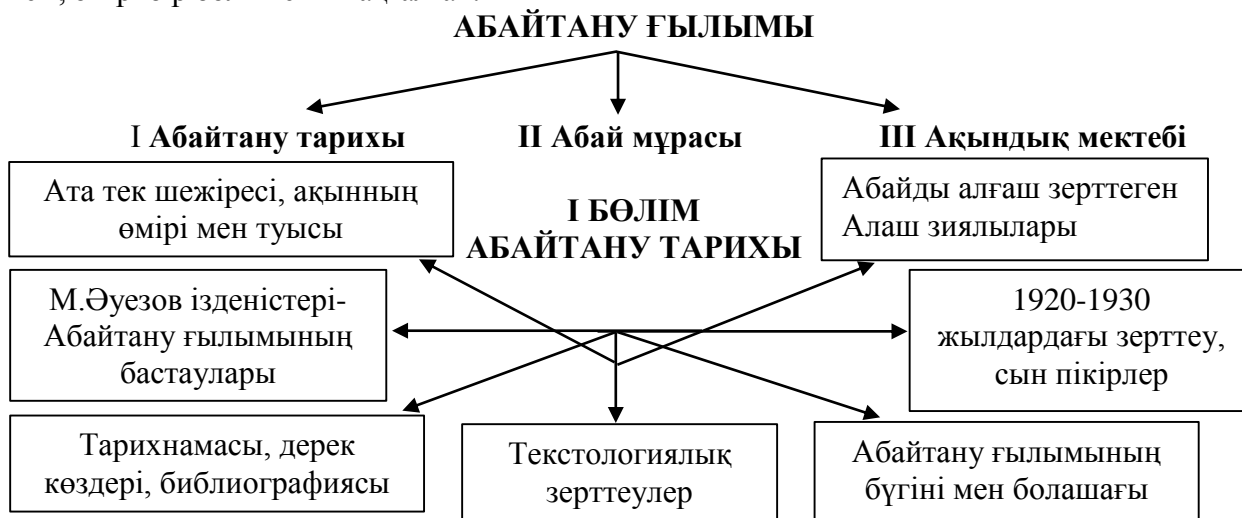
"Электронды цифрлы құралдар негізінде Абайтануды оқыту" бүгінгі күні оқыту

технологиялары дамыған уақыттың сұранысынан туындаған келелі мәселе. ” Электронды цифрлы құралдар негізінде Абайтануды оқыту” бағдарламасын құру барысында әдеби деректер көздерінен ақпараттарды жинау, ғылыми – зерттеу жұмыстарын жүргізу, Web программалау тілдерінің мүмкіндігін барынша пайдалану арқылы жүзеге аспақ. «Электрондық оқыту құрылымы мен мазмұнына, оқыту әдістеріне, оқытудың формасына және құрамына қойылатын кешен талаптарды анықтау қажеттігінен электрондық оқытудың әдістемелік жүйесін қалыптастыру мақсаты туындап отыр»[2].

М.О.Әуезов негізін қалаған абайтану ғылымы саласы бойынша ғалымдар абайтану тарихы мен ақын мұрасын, пәлсапалық ойларын оқытуда көп еңбек сіңірді. ЖОО орындарында таңдау курсы ретінде әр оқу орнында әртүрлі сағат бөлініп, соған орай бағдарламалар жасалған. XIX ғасыр әдебиетінде бөлінген сағат саны да ақынның жұмбақ әлеміне терең бойлауға мүмкіндік бермейді. Сондықтан ұлтымыздың идеологиялық темірқазығы, хакім Абайдың мұрасын оқып, «толық адам» тұжырымдамасымен терең танысу үшін де ”Электронды цифрлы құралдар негізінде Абайтануды оқытудың” маңызы ерекше. Ақын поэзиясын идеялық, көркемдік-эстетикалық, жанрлық, құрылымдық, тілдік-бейнелілік, стильдік тұрғыдан талдап, қазақ өлеңіне енгізген жаңалығын, реформаторлығын, ұлттық әдебиетті дамытудағы ролін таныту, аударма саласындағы талғамын, ұстанымдарын, жетістіктерін, еркіндігін, талантын, поэма жазудағы мақсатын, нәзіралық дәстүрді жаңаша жаңғыртуын талдап түсіндіру, қарасөздеріндегі сыни пікірлерін, тәлімдік өсиеттерін, діни танымдық уағыздарының сырына қанықтыра түсу ақын мұрасын бүгінгі күн талабы тұрғысынан оқытудың басты мақсаты да. Білім беру бағдарламасы талабы деңгейінде теориялық тұрғыда талдай білуге үйрету, зерттей оқу дағдысын, қалыптастыру”- «Электронды цифрлы құралдар негізінде Абайтануды оқыту” бағдарламасының бірден-бір алғышарты.

ЖОО-да ” Электронды цифрлы құралдар негізінде Абайтануды оқыту” электрондық оқулығы болашақ мамандардың ақын шығармашылығын тереңдей оқу арқылы ертең мектепке барғанда оқушыларға пәнді игертудегі, құзіреттіліктерін қалыптастырудағы маңыздылығын ескеруден туындаған мақсатты ізденіс. Web программалау тілдерінің мүмкіндігіне қарай Абайтану ілімінің басты үш саласын бірлікте оқыту қажеттілігі ескерілген:

1. Абайтану ілімінің қалыптасуы мен даму кезеңдері. Абай өлеңдерінің жарияланымдары, басылымдары, алғашқы зерттеулер бағыты. Абайтану ілімінің негізін қалауда М.О.Әуезовтің сіңірген еңбегі, абайтану іліміне, ақының ата тегіне, ақындық мектебіне, ақын шәкірттеріне жасалған саяси шабуылдар, М.О.Әуезовтің ғылыми концепцияларын жоққа шығаруға бағытталған сыңаржақ сындар, бүгінгі абайтанушы ғалымдар ізденістері. Ақынның өмірі мен туысы, өскен ортасы жайлы шежіре, деректер Ата тегі, өмірі бір бөлімге жинақталған.



Ұлы Абайдың шығармашылық мұрасы – халқымыздың ғасырлар бойы маңызын жоймайтын рухани қазынасы.

II БӨЛІМ. АБАЙ МҰРАСЫ

2. Абай поэзиясының заманының ең көкейтесті, ең күрделі, ең маңызды мәселелерін қозғаған, қазақ әдебиеті мен мәдениеті тарихында өзінше бөлек, өресі аса биік мүлде жаңа пікір толғаған поэзия.

Ақын мұрасының поэтикалық-танымдық қырларын, философиялық-тағылымдық мәнін айқындауға, талдап айтуға тірек боларлық біртұтас концепциялық көзқарас қалыптастыруда әр шығармаға тереңдеп үңіліп, өзіндік сипатын ұғып түсіне білу қажеттілігін пайымдау. Ақын мұрасының көкейтесті поэтикалық, пәлсапалық, текстологиялық мәселелерін де нақты тарауларға бөліп, жүйелеп оқытудың да ерекшелігі электрондық оқулықта қарастырылған.



III БӨЛІМ АҚЫНДЫҚ МЕКТЕБІ

Ақындық нәр алған мектебі

1. Қазақ ауыз әдебиеті, көне түркілік, жыраулық поэзия
2. Классикалық шығыс әдебиеті
3. Орыс, батыс әдебиеті

Ақын шәкірттері

1. Өз балалары. Ақылбай. Мағауия Тұрағұл
2. Шәһкәрім Құдайбердіұлы
3. Көкбай, Әріп, Әсет, т.б.

1. Шәһкәрім, Көкбайды, Әріп пен Әсетті сынаған өлеңінің мәні, өз балаларына берген ақындық тәрбиесі, 2. Шәһкәрім мен Мағауияның «Еңлік-Кебек», Мағауияның «Медғат-Қасым», Ақылбайдың «Дағыстан», «Зұлыс» поэмалары, Тұрағұлдың аудармалары. 3. Әсет, Әріп ақындардың «Евг. Онегинді» Абай дәстүрімен жырлауындағы ақынның ақындық-ұстаздық тәлімін таныту, поэмалардың романтикалық сипатын ашуға Абай әсерін аңдатуға көңіл бөліген.

Абайды тану, бағалау, насихаттау, оқыту қоғамдық ой-санада тың серпілістер туғызары анық. Сондықтан заман, уақыт талабына орай Абайды жаңа қырынан тану, ғылыми тұрғыдан тың байламдар жасау, ақынның мұрат-мақсаттарын бүгінгі жастарымыздың санасына сіңіру болмақ. Келер ұрпақты елін, жерін сүйетін елжанды, отансүйгіш етіп тәрбиелеу міндеті білім беру саласындағы мемлекеттік саясаттың басым бағыты болып табылады. Сондықтан да ертеңгі ұстазды дайындауда ЖОО-да абайтану курсы міндетті пән ретінде оқытудың маңызы зор.

М.О.Әуезов негізін қалаған абайтану ғылымы саласы бойынша ғалымдар абайтану тарихы мен ақын мұрасын, пәлсапалық ойларын оқытуда көп еңбек сіңірді. ЖОО орындарында таңдау курсы ретінде әр оқу орнында әртүрлі сағат бөлініп, соған орай бағдарламалар жасалған. XIX ғасыр әдебиетінде бөлінген сағат саны да ақынның жұмбақ әлеміне терең бойлауға мүмкіндік бермейді. Сондықтан ұлтымыздың идеологиялық темірқазығы, хакім Абайдың мұрасын оқып, «толық адам» тұжырымдамасымен терең танысу үшін де "Электронды цифрлы құралдар негізінде Абайтануды оқытудың" маңызы ерекше. Ақын поэзиясын идеялық, көркемдік-эстетикалық, жанрлық, құрылымдық, тілдік-бейнелілік, стильдік тұрғыдан талдап, қазақ өлеңіне енгізген жаңалығын, реформаторлығын, ұлттық әдебиетті дамытудағы ролін таныту, аударма саласындағы талғамын, ұстанымдарын, жетістіктерін, еркіндігін, талантын, поэма жазудағы мақсатын, нәзіралық дәстүрді жаңаша жаңғыртуын талдап түсіндіру, қарасөздеріндегі сыни пікірлерін, тәлімдік өсиеттерін, діни танымдық уағыздарының сырына қанықтыра түсу ақын мұрасын бүгінгі күн талабы тұрғысынан оқытудың басты мақсаты да. Білім беру бағдарламасы талабы деңгейінде теориялық тұрғыда талдай білуге үйрету, зерттей оқу дағдысын, қалыптастыру" - «Электронды цифрлы құралдар негізінде Абайтануды оқыту" бағдарламасының бірден-бір алғышарты.

Абайдың ақындық мектебін оқытуда алдымен ақынның нәр алған мектептерінің ерекшелігін, игі әсерін танытуда электрондық оқулықта танымал ғалымдар еңбектері жеке қалташаларға жинақталып қосымша оқуға берілген. Электрондық оқулықтың ақын шәкірттерінің шығармашылығымен жете танысу үшін ақпараттар жинақталып, жүйеленген, Абайдың оларға ақын-ұстаз ретіндегі тақырып беру, бағалау, сынау, бағыт-бағдар көрсету тәрізді тәлімін, ақын шәкірттерінің Абай дәстүріндегі шығармаларын талдауда естеліктердің де маңыздылығы ескеріліп жинақталған.

Web программалау тілдерінің мүмкіндігі арқылы оқытушы сандық технологияларды және АКТ-ны электрондық оқулық арқылы сабақ беруде тиімді пайдаланады. Осындай дағдылар негізінде ақпаратты алу, бағалау, сақтау, өндіру, ұсыну,

алмасу үшін қолдану және ол ақпаратты интернет желісінде бірлескен жұмысқа қатысу үшін жібере білуге дағдыланады.

Ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың (бұдан әрі - АКТ) дамуы білімді бағалау және пайдалану жүйесін де уақтылы өзгертіп отыруды талап етеді. Осыған байланысты оқытуда қолданылатын әдіс-тәсілдер, әдістемелер, технологиялар жаңартылып отырады. Web программалау тілдерінің мүмкіндігін қарай ғылыми ұғымдарды түсіндіруді және олардың қабылдауын, түсінуін жеңілдетуге мүмкіндік беріп, оқытушыға сабақ беруде көмектесетін маңызды құрал болып отыр. Электрондық оқулық оқыту барысында ғылыми жетістіктерді пайдалану, оқыту мен оқуды жетілдіру мақсатында жаңа сандық технологияларды қолдану бойынша көмек көрсетуге арналған. Білім алушыларға білім беруде жаңа оқыту технологияларын қолдану, инновациялық бағытта жұмыс жасау заман талабына сай талап етілуде.[3]

Ұлы Абайдың шығармашылық мұрасы – халқымыздың ғасырлар бойы маңызын жоймайтын рухани қазынасы. Абайды тану, бағалау, насихаттау, цифрлық технология арқылы оқыту қоғамдық ой-санада тың серпілістер туғызары анық. Абайтанушы ғалым М.Мырзахметұлының: «Қазақ халқының ой-санасының, дүниетанымының шыңы Абайдың әдеби мұрасында жатыр. Жастардың адамгершілік мінез-құлқын, адами қалпын қалыптастыруда Абайтану ілімі іргетасқа айналып отыр. Осы себепті, ең алдымен, Абай мұрасын меңгеру, терең танып білу – бүгінгі күннің аса қажетті мәселесі» [4], – деген ойлары дәлел. Сондықтан заман, уақыт талабына орай Абайтануды оқытуда қолжетімді электрондық оқулық арқылы бүгінгі жастарымыздың санасына сіңіру абыройлы борышымыз.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Абай және ХХІ ғасырдағы Қазақстан» «Егемен Қазақстан» 2020 ж. 9 қаңтар
2. Соловев А.В. Дидактика и технология электронного обучения в системе Кадис / Сборник статей «Индустрия образования». Выпуск 6. М., МГиУ, 2002
3. Н.Н.Соболева и др. Электронный учебник нового поколения. «Информатика и образования» №6 2014
4. Мырзахметов М. Абай және шығыс. Алматы., 1994-208.б.

ОБУЧЕНИЕ КУРСУ «АБАЙТАНУ» НА ОСНОВЕ ЭЛЕКТРОННО-ЦИФРОВЫХ СРЕДСТВ

Кожасагулов С.К., Смагулова Л.А., Дюсенбекова Ж.М.

В статье рассмотрены пути поддержки новых современных технологий в изучении наследия Абая. "Обучение абаеведению на основе электронных цифровых средств" сегодня актуальная проблема, вызванная спросом времени, в котором развиты технологии обучения. Создание программы "обучение абаеведению на основе электронных цифровых средств" будет осуществляться путем сбора информации из литературных источников, максимального использования возможностей языков Web-программирования.

Ключевые слова: *современные, технологии, обучение, программа, курс по выбору, Web программирование, духовное, наследие.*

TRAINING IN THE COURSE "ABAYTANU" ON THE BASIS OF ELECTRONIC AND DIGITAL MEANS

Kozhagulov S., Smagulova L., Dyusenbekova Zh.

The article considers ways to support new modern technologies in the study of Abay 's heritage. "Teaching abaytanu on the basis of electronic digital means" today is a pressing problem caused by the demand of time, in which the technologies of training are developed. The creation of the program "training in abaytanu based on electronic digital means" will be carried out by collecting information from literary sources, maximizing the possibilities of Web- programming languages.

Key words: *modern, technologies, training, program, elective course, Web programming, spiritual, heritage.*

Мақаланың редакцияға келіп түскен күні: 26.02.2020ж.

УДК 378.02:8:81373:811.161.1

ТИПОЛОГИЯ ЛЕКСИЧЕСКИХ ЗНАЧЕНИЙ СЛОВ И СОЧЕТАЕМОСТЬ

Есимкулов Б.Н., Есимкулова А.Б., Мухаметбек А.

Предметом исследования данной статьи является связь лексического значения слова и сочетаемости. Целью – анализ типологии лексических значений слова, представленной в лингвистической литературе, и сочетаемости.

Результаты исследования показали, что сочетаемость слова со временем меняется. Это влечет за собою изменение семантики слова. Чем шире сочетаемость слова, тем глубже семантическая структура слова. Особый интерес вызывают окказиональные сочетания слов.

Ключевые слова: *лексическое значение слова, сочетаемость, основное значение слова, производно-номинативное значение слова, переносное значение слова, валентность, синтаксическая сочетаемость, лексическая сочетаемость, семантическая сочетаемость, окказиональная сочетаемость.*

Один из главных показателей речевой культуры – богатство словарного состава, умение точно выбрать слово в соответствии с коммуникативными задачами и правильно его употребить в речи. Употребление слова в речи определяется особенностями его лексического значения. Поэтому важным является исследование типологии лексических значений слова.

В отечественной лексикологической науке одним из первых поставил вопрос о типах лексических значений слов академик Виктор Владимирович Виноградов. В 1953 году выходит его основополагающая статья «Основные типы лексических значений слов» [1]. Суть его концепции состоит в двояком подходе к классификации значений:

1. По принципу отношения лексического значения к обозначаемому объекту действительности: это основные номинативные значения, прямые, по Виноградову, затем переносные и экспрессивно-синонимические:

2. По признаку поведения слова в синтагматическом ряду в рамках словосочетания и предложения, т.е. по характеру лексической сочетаемости: это свободные лексические значения, фразеологически связанные, функционально-синтаксически ограниченные и конструктивно-обусловленные.

«В системе значений, - писал В.В.Виноградов, - выражаемой словарным составом языка, легче всего выделяются значения прямые, номинативные, как бы непосредственно направленные на «предметы», явления, действия и качества действительности (включая сюда и внутреннюю жизнь человека) и отражающие их общественное понимание» [1,с.12]

Сравним: вода, земля, иду, голова и мн.др.

Очень интересно и важно выделение В.В.Виноградовым экспрессивно-синонимического типа значений, о которых он пишет следующее: «У многих слов, принадлежащих как к основному словарному фонду, так и прочей части словарного состава языка, есть стилистические синонимы в разных пластах или слоях лексики. Значительная часть этих синонимов лишена прямого, свободного номинативного значения. Подобные синонимы выражают свое основное или опорное слово, которое является базой соответствующего синонимического ряда и номинативное значение которого непосредственно направлено на действительность» [1,с.14]. Напр., глагол «облечь» является стилистическим синонимом к глаголу «одеть», поэтому лексическое значение слова «облечь» следует рассматривать как экспрессивно-синонимическое. Или: городить (вздор) по отношению к слову «говорить» и т.п.

В переносном, или производно-номинативном значении слова, соединяются, сосуществуют основное (прямое) значение и новое, производное, появившееся в результате переноса названия одного предмета на другой. Напр. «голова» в значении «ум, способности» (Он у нас голова!).

Второй принцип, положенный в основу классификации типов лексических значений слов В.В.Виноградовым, учитывает поведение слова в синтагматическом ряду, т.е. характер лексической сочетаемости. На его основе он выделяет свободные значения слов, которые минимально зависимы от контекста, синтагматического окружения. Напр. «голова» в значении «верхняя часть туловища человека или передняя часть туловища животного» (Голова красиво причесана, и т.п.).

Фразеологически связанные значения как тип В.В.Виноградов соотносит с многозначными словами прежде всего: «Вокруг многозначного слова группируется несколько фразеологических серий. Большая часть значений фразеологически связана. Иметь разные значения для слова чаще всего значит входить в разные виды семантически ограниченных фразеологических связей. Значения и оттенки значения слова большей частью обусловлены его фразовым окружением... Фразеологически связанное значение лишено глубокого и устойчивого понятийного центра. Общее предметно-логическое ядро не выступает в нем так рельефно, как в свободном значении»[1]. Например, лексическое значение слова «заклятый» выступает лишь рядом со словом «враг», «окладистая» - рядом со словом «борода», «проливной» - рядом со словом «дождь» и т.д. Если рассматривать эти слова с позиции отношения значения к обозначенному объекту действительности, то данные лексические значения могут быть отнесены к экспрессивно-синонимическим.

Синтаксически обусловленный тип лексического значения выделяется с точки зрения условий его образования. Наиболее четко выделяются синтаксически обусловленные значения у слов, которые функционируют в роли предиката. Напр., ангел - идеал, лучшее воплощение чего-либо положительного (Ты мой ангел), жук- хитрый, изворотливый человек (Хорош жук!), лиса- лживый, хитрый человек (Знаю эту лису!), заноза - придирчивый, язвительный человек (Ну, парень, заноза же ты, как я посмотрю!), ворона - ротозей, зевака (Ворона! Пропустил почтовый ящик!) и др.

Пометы, которые обычно даны к этим словам в словарях, говорят о том, что данный тип лексических значений формируется в основном в разговорной речи.

Концепция В.В.Виноградова оказала существенное влияние на последующие идеи в области лексической и семантической типологии. В ходе дальнейшего развития этих идей некоторые ее положения были расширены, другие - модифицированы, видоизменены. В целом же в настоящее время типы лексических значений слов рассматриваются по нескольким

направлениям, определяющим взаимодействие их и пересечение при характеристике слова: Такую типологию в рабочем порядке можно свести в следующую таблицу:

	Характер соотношения (оппозиции) как основание типологии лексического значения	Тип лексического значения	Иллюстрации
	1	2	3
1	Отношение слова с его лексическим значением к обозначаемому объекту	Прямые (основные) номинативные значения- переносные (производно-номинативные)	«Звезда» - небесное тело геометрическая фигура, а также любой предмет с треугольными выступами
2	Последовательность появления лексического значения	Первоначальные(непроизводные) – вторичные (производные)	«Гость» - купец (устар.) - посетитель дома
3	Широта использования	Основные (центральные) и неосновные (периферийные), к которым относятся профессиональные, жаргонные, узко спец., стилистически окрашенные и т.п.	«Ястреб» - птица и «ястреб»- политический экстремист «ласточка» - птица (нейтр.) и ласк. о человеке
4	Характер поведения слова в контексте, т.е. характер лексической сочетаемости	Свободные-связанные - фразеологически связанные, -синтаксически обусловленные -конструктивно обусловленные	«Вода» (прямое знач.) чревато последствиями Брат-душа компании. Ангел любви (только с род.пад.)
5	Характер употребления	Узуальные (общезыковые, обычные)- окказиональные (индивидуально-авторские), созданные в определенном контексте	Цветастый платок. Цветастая радость (Шукшин)

Каждое слово русского языка может быть охарактеризовано с разных, указанных в таблице точек зрения (или позиций), и такая характеристика слова называется типологической. Например, слово «сталь» в предложении «В обгон всего на свете военная *сталь* катилась на запад, оставляя глухоту в ушах и щемящую надежду в сердце» (Л.Леонов) типологически может быть охарактеризовано следующим образом: это переносное, производно-номинативное значение; вторичное с позиций последовательности появления; неосновное, т.к. связано с профессиональной сферой его применения; синтаксически обусловленное, т.к. именно в конкретном сочетании с другим словом (военная) может быть понято в своем переносном значении; окказиональное, индивидуально-авторское. Именно так следует подходить к лексикологическому анализу любого текста, чтобы точнее представить смысл, заложенный в каждом словоупотреблении.

Современное состояние изученности лексической системы приводит к выводу о том, что "...Все виды непосредственных семантических отношений, в которые может вступать или которые может развивать данное слово, содержатся в свёрнутом виде в структуре его значения" [2, с.83].

В связи с этим положением возникает вопрос о соотношении и взаимосвязи "внутренней" семантической организации слова с межсловными (синтагматическими) связями, наиболее полно проявляющимися на текстовом уровне. Эти две стороны лексико-семантической системы представляют собой неразрывное единство. Описание коммуникативных свойств слова возможно только при учёте всех имеющихся в составе значения компонентов, так как "...употребление не безразлично к семантической структуре слова" [3, с.37]. С другой стороны, характеристика значений глагольных полисемантов не ограничивается определением их внутрисловных связей, т.е. отношением к исходному для них значению. "...Собственное" значение слова ... обусловлено его отношением с другими словами" [4, с.114], т.е. оно зависит "от общественно осознанных и отстоявшихся контекстов его употребления, от конкретных лексических связей его с другими словами, обусловленных присущими данному языку законами сочетания словесных значений, от семантических отношений этого слова с синонимами и вообще близкими по значениям и оттенкам словами, от экспрессивной и стилистической окраски слова" [1, с.6]. Иными словами, в характеристику значения входит его отношение к другим словам, то есть парадигматические отношения, создающие основу для установления слов в пределах лексико-семантических групп, а также отношения с другими словами, то есть синтагматические отношения, раскрывающие лексические связи, обусловленные законами сочетания словесных значений.

Выдвинутая В.В.Виноградовым типология лексических значений ориентирована на многозначные слова, в семантической структуре которых выделяются основные значения, "как бы непосредственно направленные на "предметы", явления, действия, качества действительности и отражающие их общественное понимание" [1, с.172], а также производные номинативные и переносные значения.

Переносное значение слова следует отличать от номинативно-производного, так как производность и перенос как семантические процессы имеют разную понятийную и логическую основу.

Уточнения требует и ряд вопросов, связанных с проблемой синтагматических отношений многозначных глаголов, в частности, вопрос о валентности.

Под валентностью понимается способность слова к семантическому и синтаксическому распространению.

Использование двух терминов валентность и сочетаемость в качестве синонимов приводит к некоторой расплывчатости понятия, им обозначаемого. Поэтому представляется оправданным проведённое в ряде работ разграничение валентности слова и его сочетаемости. Это разграничение осуществляется в различных терминах: семантическая и синтаксическая валентность, реляционная и конфигурационная валентность, семантическое и синтаксическое управление, формальная и содержательная валентность, "поверхностная" и "глубинная" валентности, валентность слова и его сочетаемость. Неразграничение валентности (как потенции) и сочетаемости (как реализации) в ряде работ приводит их авторов к определённым противоречиям. Так, например, в работе Н.З. Котеловой под сочетаемостью понимается "не только набор, репертуар распространяющих форм, но и условия их реализации, их организация в линейном и парадигматических рядах" [5, с.81], то есть сочетаемость как потенция слова (валентность) и сочетаемость как реализация (собственно сочетаемость) одновременно. Однако в той же работе противопоставляется абсолютная сочетаемость (сочетаемость слова, свойственная слову, как таковому, независимо от условий его реализации) и относительная сочетаемость (сочетаемость, реализующаяся при том или ином условии) [5, с.53], то есть валентность и собственно сочетаемость. Ср. также определение сочетаемости в работе Е.С.Кубряковой [6, с.26].

В лингвистической литературе выделяется семантическая (лексическая) и синтаксическая валентности.

Синтаксическая валентность слова характеризуется как его способность или неспособность вступать в синтаксическую связь с некоторым классом слов, как потенциальная способность определённых разрядов или форм слов сочетаться с другими разрядами или формами слов.

Под семантической (лексической) валентностью слова понимается потенциальная сочетаемость слова с другими словами, способность данного слова как определённой лексемы встречаться с другой лексемой.

Таким образом, если синтаксическая валентность (и сочетаемость) слова определяется его лексико-грамматической характеристикой, то семантическая (лексическая) валентность и сочетаемость определяются лексическим значением слова.

Синтаксическая и семантическая валентность слова находятся в сложном взаимодействии. Синтаксическая валентность слов одной части речи выступает как самый общий фактор, определяющий лексические связи. Именно в пределах общих разрешающих возможностей, которые создаются моделями синтаксической сочетаемости, устанавливаются лексические ограничения. Вопрос об ограничениях, запретах на сочетаемость не получил в лингвистической литературе однозначного решения. В.Н.Телия, выделяя три аспекта несвободной сочетаемости, – лексический, семантический, семантико-лексический, характеризует их, как 1) “сочетаемость в силу узуально закреплённой реализации лексем”, 2) сочетаемость, основанную на реализации словесных значений в строго определённых “фразовых контекстах”, 3) сочетаемость, регламентированную природой самих обозначаемых [7, с.247].

Однако во всех трёх случаях налицо семантическая избирательность слов. (Ср. сочетания, приведённые В.Н.Телией здесь в качестве примеров, иллюстрирующих различные типы избирательности: 1) без зазрения совести, совесть зазрела, 2) железная, твёрдая воля, решимость, твёрдое намерение, 3) подзорная труба, обложной дождь, смежить веки, глаза).

Н.Д.Арутюнова указывает на собственно-лексические и лексико-семантические ограничения. “В первом случае выбор детерминирован таким фактором, как присутствие другого слова, осуществляющего семантическую номинацию и обозначающего опорное (выбираемое ранее) понятие. Во втором случае выбор определяется (...) той категорией реалий, к которой оно относится [8, с.85].

Более оправданным представляется подход, отражённых в работах В.Г.Гака, Г.В.Колшанского, А.А.Уфимцевой и других, подход, в соответствии с которым закон смыслового согласования признаётся единым. Его действие сводится к следующему: “для того, чтобы два слова составили правильное сочетание, они должны иметь помимо специфических, различающих сем одну общую сему”[9].

Г.А.Золотова приходит к выводу о том, что большинство сочетаний глаголов с именами строится на основе синсемичности, взаимной готовности обеих сторон к соединению.

Закон согласования смыслов действует на различных по объёму синтагматических отрезках. Минимальный семантический контекст принимается в качестве самодостаточного для “выведения” “семантических правил” образования сочетаний [10].

Вопрос о взаимодействии значения и его контекста также является дискуссионным. Так, например, по мнению Г.В.Колшанского, существует закон прямой зависимости контекста и значения. При этом контекстно связанной признаётся семантика любой языковой единицы.

Иная точка зрения представлена в работе В.А.Звегинцева. Как отмечает исследователь, лексическое значение слова “может складываться из нескольких потенциальных типовых сочетаний, которые с различных сторон характеризуют единое

смысловое целое” [11,с.125-126]. “В плане чисто лингвистическом значение слова определяется его потенциально возможными сочетаниями с другими словами, которые составляют так называемую валентность слова” [11, с.123].

Для Р.А.Будагова, напротив, факт осмысления основного значения каждого слова независимо от контекста неоспорим.

Минимальную зависимость основного значения от контекста, его “автосемантизм” отмечает Э.В.Кузнецова. Прежде всего вторичные значения могут быть противопоставлены основному как значения “синсемантические, обусловленные контекстом” [12,с.106]. Д.Н.Шмелёв подчёркивает наибольшую парадигматическую и наименьшую синтагматическую обусловленность основного значения [10,с.112]. Дополняя их высказывания, А.П.Чудинов характеризует основное значение как обязательное, вторичные значения – как факультативные, подчёркивая, что “вторичные значения отчётливо воспринимаются как неосновные, переносные, зависящие, с одной стороны, от основного значения, с другой, - от контекста” [13 с.8].

Вопрос о том, как сочетается слово с другими словами, какими правилами и запретами следует руководствоваться, - один из важнейших вопросов речевой культуры. Нередко говорящий ставит перед собой вопросы, как лучше сказать: *рецензия о статье или рецензия на статью, категорический ответ или категоричный*. Правила сочетаемости имеют большое значение при употреблении слов в речи. При этом следует обращать внимание как на правильный выбор предложно-падежной формы, так и на сочетаемость лексических значений.

Жизнь слова в языке предполагает непрерывное обогащение его семантики (системы значений). Например, в последние годы появились новые значения у слов *пират* («лицо или организация, занимающаяся незаконным копированием и распространением чужой аудио и видеопродукции, компьютерных программ, книг и т.п.»), *читать* («получать данные из памяти для выполнения с ними каких-либо действий», *читать файлы с компакт-диска*).

Необходимо заметить, что с течением времени сочетаемость слова может изменяться. Новое окружение слова часто свидетельствует о том, что у слова возникло новое значение. Ср.: *девальвация рубля и девальвация культуры*; *начертить пирамиду и организовать финансовую пирамиду*; *длинный коридор и валютный коридор*.

Характерная черта современной речи – расширение сочетаемости слов, относящимся к сферам политики и экономики. Новые словосочетания очень активно используются в теле- и радиопередачах, в публицистике. Сравнительно недавно вошло в русский язык и уже прочно закрепилось в нашем языковом сознании слово *менеджер*. Менеджер – «наемный профессиональный управляющий предприятия, член руководящего состава компании, банка, финансового учреждения, их структурных подразделений; специалист в области управления». В последние годы в связи с развитием и видоизменением рынка труда слово менеджер стало входить в словосочетания с различными существительными, обозначая при этом разновидности профессии: менеджер по строительству, по персоналу, по продажам, по рекламе и т.д.

Чем активнее используется слово, тем с большим количеством слов оно сочетается, тем активнее происходит рост числа его значений. Так, слово *тусовка*, которое сравнительно недавно считалось жаргоном, сейчас употребляется в солидных изданиях в сочетаниях с такими словами, как *музыкальная, политическая, светская, молодежная*.

Неточное представление о значении слова нередко ведет к использованию неправильных, тавтологических сочетаний типа *памятный мемориал* (мемориал – от лат. Memorialis – памятный), *свободная вакансия* и др. Вакансия – незамещенная должность, свободное место в учреждении, учебном заведении.

Особый интерес вызывают окказиональные сочетания. Окказиональные сочетания слов привлекают внимание многих исследователей как мощное стилиобразующее средство. Функциональное достоинство необычных сочетаний слов в том, что необычные сочетания

слов позволяют передавать новые глубокие образные смыслы. Оказиональные сочетания слов не являются предметом исследования синтаксиса, так как речь идет не о нарушении синтаксической сочетаемости, а о соединении несоединимых понятий, о нарушении привычных сложений смыслов слов, заложенных традицией, обусловленных логикой. Однако именно такие сочетания вызывают интерес читателя.

Для лингвистического анализа особый интерес представляет та часть необычных сочетаний, которая возникла на базе существующих в языке сочетаний слов, то есть представляет собой видоизменение языкового образца. В качестве языковых образцов могут выступать свободные сочетания (*писать стихи – выделять стихи, плясать польки – топтать польки, играть в преферанс – наяривать в преферанс* и т.п.). В правильном сочетании все компоненты скоординированы, они не противоречат друг другу. В необычном сочетании эта координация нарушается.

Анализ необычных сочетаний позволяет глубже проникнуть в механизм образования правильного сочетания и выявить не только зависимость синтаксической функции от лексического наполнения и морфологической формы слова, но и зависимость морфологической формы от лексического наполнения. Оказиональная лексическая сочетаемость проявляется прежде всего в том, что при сохранении структуры словосочетания привычная лексическая сочетаемость в той или иной степени нарушается.

Таким образом, характеристика отдельных значений слова тесно связана с характеристикой сочетаемости слова. Неожиданные соединения слов, наблюдаемые в языке, ведут к изменению семантической структуры слова.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Виноградов В.В. Основные типы лексических значений слова. // Виноградов В.В. Избр.тр. Лексикология и лексикография. - М.: Наука, 1977. - с.162-189.
2. Никитин М.В. Лексическое значение слова. М., 1983. - с.127.
3. Гальперин И.Р. Относительное употребление терминов “значение”, “смысл”, “содержание” в лингвистических работах. // Филологич. науки. - №5. - с.37.
4. Шмелёв Д.Н. Проблемы семантического анализа лексики. - М.: Наука, 1973. - с.280.
5. Котелова Н.З. Значение слова и его сочетаемость (к формализации в языкознании). Л.: Наука, 1975. - с.164.
6. Кубрякова Е.С. Лексическая и синтаксическая сочетаемость слова и её отражение в процессах словообразования. // Проблемы сочетаемости слов: Сб-к науч.тр. - М., 1979. - с.24-31.
7. Телия В.Н. Семантический аспект сочетаемости слов и фразеологическая сочетаемость. // Принципы и методы семантических исследований. - М.: Наука, 1976. - с.244-267.
8. Арутюнова Н.Д. Предложение и его смысл. - М.: Наука, 1976. - с.393.
9. Гак В.Г. К проблеме семантической синтагматики // Проблемы структурной лингвистики. 1971.- М., 1972.
10. Шмелев Д.Н. Очерки по семасиологии русского языка. М., 1964.
11. Звегинцев В.А. Семасиология. - М.: Изд-во Моск.гос.ун-та, 1957. - с.322.
12. Кузнецова Э.В. Лексикология русского языка: Уч. пособие для фил.фак.ун-тов. - М.: Высш.шк., 1982. - с.152.
13. Чудинов А.П. Регулярное семантическое варьирование русской глагольной лексики: Автореф.дисс. ... докт.ф.н. - Свердловск, 1990. - с.32.
14. Пестова Е.М. К проблеме необычных сочетаний слов (на материале поэтических текстов В.В.Маяковского)//Проблемы лексико-синтаксической координации. –Ленинград., 1985.- с.147-153

ЛЕКСИКАЛЫҚ МӘНДЕРДІҢ ТИПОЛОГИЯСЫ ЖӘНЕ ТІРКЕСТЕРІ

Есімқұлов Б.Н., Есімқұлова А.Б., Мұхаметбек А.

Бұл мақаланың тақырыбы - сөздің лексикалық мағынасы мен тіркестері. Мақсаты - лингвистикалық әдебиетте ұсынылған сөздің лексикалық мағыналарының типологиясын және үйлесімділігін талдау. Зерттеу нәтижелері уақыт өте келе сөздің үйлесімділігі өзгертіндігін көрсетті. Бұл сөздің семантикасының өзгеруіне әкеледі. Сөздің үйлесімділігі неғұрлым кең болса, сөздің мағыналық құрылымы соғұрлым терең болады. Ерекше қызығушылықты окказионалдысөз тіркестері тудырады.

Кілт сөздер: сөздің лексикалық мағынасы, үйлесімділік, сөздің негізгі мағынасы, сөздің туынды-номинативті мағынасы, сөздің бейнелі мағынасы, валенттілік, синтаксистік үйлесімділік, лексикалық үйлесімділік, семантикалық үйлесімділік, окказионалды тіркесім.

TYPOLOGY OF LEXICAL MEANINGS AND COMPATIBILITY

Esimkulov B., Esimkulova A., Mukhametbek A.

The Subject of this article is the relationship between the lexical meaning of a word and combinability. The goal is to analyze the typology of lexical meanings of a word presented in the linguistic literature and its compatibility. The results showed that the combination of words changes over time. This entails a change in the semantics of the word. The wider the word compatibility, the deeper the semantic structure of the word. Occasional word combinations are of particular interest.

Key words: *lexical meaning of a word, combinability, main meaning of a word, derivative-nominative meaning of a word, figurative meaning of a word, valence, syntactic combinability, lexical combinability, semantic combinability, occasional combination.*

Материал поступил в редакцию: 03.04.2020г.

ӘОЖ: 811. 512. 122' 42'

ШӘКӘРІМ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ КИІМ-КЕШЕК АТАУЛАРЫ

Самекбаева Э.М., Ербол М.

Бұл мақалада Шәкәрім шығармаларында кездесетін киім-кешек атаулары жайлы сөз етіледі. Шәкәрім шығармаларындағы киім-кешек атауларының халықтың, ұлттың, этностың қалыптасу, даму тарихында күні бүгінге дейін өзіндік орны бар екендігі жайлы қарастырылады.

Кілт сөздер: *этнографиялық лексика, тілдік тұлға, образ, семантика, лексема, макрокомпонент, детальдар, менталитет, мағына.*

Әрбір халықтың жадында сақталып бүгінгі күнге жеткен сөз байлығымызды жинап, толық меңгеріп, өзіндік нақыш-бояуымен келесі ұрпаққа табыс ету – бүгінгі таңдағы қазақ лингвистикасында қалыптасқан этнолингвистика саласының негізгі міндеттерінің бірі.

Ғалым Ж.А. Манкеева «Қазіргі тіл білімінде ұлттың рухани- мәдени қазынасы ретіндегі тілді зерттеудің ауқымы кеңейе түсуде. Оның себебі: әр тіл өз бойында ұлт тарихын, төл мәдениетін, танымы мен талғамын, мінезі мен санасын, кәсібі мен салтын,

дәстүрі мен даналығын тұтастықта сақтаған таңбалық жүйе. Осындай мазмұнды құрылымына сәйкес ол жай таңбалық жүйе емес, ол- мәдениет айнасы. Олай болса, ондай жүйені зерттеуде дәстүрлі құрылымдық лингвистиканың мүмкіншілігі шектеулі екені байқалады. Себебі бұл арада тілдің қызметі тек коммуникативтік емес, ол (тіл) – этномәдени ақпаратты жинап, сақтаушы, жеткізуші, келесі ұрпаққа жалғастырушы, сайып келгенде ұлтты бір бүтін етіп тұтастырушы»,- деген пікірі тіл мен мәдениеттің сабақтастығын, тілдің бойындағы ұлттық сипатты айқындай түседі [1, 156.].

Академик Ә.Қайдар: «Қазақ этносының ұлттық бейнесін, өзіндік болмысын толық та түбегейлі түрде тек оның байлығы – «тіл әлемі» арқылы ғана танып-білуге болады» [2, 304б.], – дейді.

Олай болса, Шәкәрім шығармалары тілінде қалыптасқан киім-кешек атаулары қатысты тарихи-этнографиялық деректердің, этнолингвистикалық сипатын зерттеу, талдаудың өзектілігі дау туғызбайды.

Киім-кешек атаулары: Шәкәрім шығармаларында кездесетін киім атаулары: Бас киім атаулары: тымақ, желек, шаршы, сәлде, тақия т.б; *Сырт киім атаулары:* шапан, бешпент, ішік, тон, күпі, шалбар т.б; 3). *Аяқ киім атаулары:* етік, башпақ т.б. Шәкәрім шығармаларындағы киім атауының лексемалары ерекше символдық мәнде жұмсалады. Мұндағы жиі кездесетін бас киім атаулары: *бөрік, тымақ, тақия*. Этнографиялық лексиканың мәні осы ұлттық-мәдени құндылықтардың қатарын құрып тұрмыстық атауларға, олардың мағыналық топтарына байланысты тілдік танымнан сол атауларды қолдану, мағынасының өзгеру, тілдік мақсаттарды жүзеге асыра алу мүмкіндіктерінен хабардар береді. Шәкәрім шығармаларында кейіпкерді суреттеуде - туыстық, кәсіп-мамандық, лауазым киім-кешек, әшекей, бұйым атаулары (етік, сырға) т.б. қолданылады. Этнографиялық лексиканың тілде қолданылу ерекшелігі әлеуметтік жағдайға да байланысты болады. Сондықтан, тілдік тұлғаның танымы, оның сөйлеуіне әсер етпей қоймайды.

Киім атаулары туралы хабары бар тілдік тұлға сол киім атаулары туралы қатысымға жұмсауға, сөйлеу актісінде қолдануға ұмтыла отырып, мағына жасайды. Ақын образ ашу үшін, осыған қатысты жайттарды ашу үшін сол ортаға қатысты құбылыстар мен заттар атауларын қолдануы заңды. Бұл жайттар семантика үшін маңызды. Ал мына мысалда жазушы кейіпкер жан дүниесінің ішкі иірімдерін жеткізуде киім атаулары арқылы беріп тұр. Арқасы күнге күйген дамбалшаң орақшылар бастарына желбіретіп *орамал тартып*, кейбірі әдейі күлсін дегендей, орған ұзын шалғыннан басына *сәлде оран* көлбектеп, күрілдетіп пішен шауып жүр [3, 524б.]

Тағы бір мысал келтірейік. Жайдақ атқа мінген *ақ дабы көйлек-дамбалшаң* жылқышы құлынды биелерді құрықтың астына алып, желіге иіріп, *ескі кір көйлекті, ақ дамбалды* биеші құлынды мойнынан құшақтай алып ноктамаен желіге байлап жатыр [3, 510 б.]

– Мырза, ұят болмаса, тысқа шықсаңыз, сізге біреудің айтқан сәлемі бар еді!- деген соң, Әділ мен Серікбай ере шығып, әлгі жігіт *күпісінің жыртығынан* бір қағаз алып Әділге берді... [3, 518 б.]б.). Келтірілген мысалдардағы этнографиялық лексемалар белгілі бір әлеуметтік топ өкілін суреттеудегі, сол топ өкілдерінің бейнесін ашудағы басты құрал болып табылады. Мұндағы *кір көйлек, жыртық күпі* лексемалары арқылы кедей семасын беріп тұр. Оқиғаның мазмұнын беруде этнографиялық лексиканың қызметі ерекше. Кейіпкердің бейнесін беруде оның қолданған заттарын санамалап беру, кейіпкердің жиынтық белгісін қалыптастырған.

Жалпы, семантика тұрғысынан алып қарастырғанда, макрокомпоненттер, олардың сөздегі жинақталған элементтері детальдар болып табылады. Мақалада көрсетілгендей этнографиялық лексиканың аясына енетін киім атаулары осыған нақты дәлел. Мысалы: *Түлкі тымақ*, сырты пай, Мойнында бар ақ шарп. *Қымбат ішік, қыл шапан* Папирос тарттым баптанып, *Бешпет, шалбар* – *сукнодан*. Тігінші тіккен ақша алып

[4, 57 б.].

«Түлкі тымақ, қымбат ішік, қыл шапан, беишет, шалбар – сукнодан» секілді қазақ тұрмысында дайындалатын дәстүрлі киім-кешек ерекшелігіне қарай негізгі қолданған шикізаттары төрт түлік малдың жүні мен терісі, аң терілері, құстың мамығы болған. Суреттеліп отырған этномәдени лексиканың маңыздылығы оқырманға жетуі және оның санасынан орын алып ұлт менталитетіндегі алатын орнының айрықша көрінетінінде.

Жалынып саятшыға жетіп барды:
«Ағатай мен де осындай едім зарлы».
Оқалы алтындаған *тонын* беріп,
Өзімдей ғарып қой деп киікті алды [3, 57 б.]

Автордың алдыңғы мысалында тымақтың бас киім, яғни, қарапайым тымақ болса, кейінгі мысалдарда тымақ сөзінен тымақ киген қай әлеуметтік топтың адамы екені көрініп тұр. Яғни, малшы адамдар деген сөздің орнына қолданылған. Сонымен бірге осы мысалда *қымыз, шидем* сөздері де этнографиялық лексикаға жатады.

Енді «*тымақ*» сөзіне берілген мысалға тоқталайық: – Шүйінші-шүйінші! Ұл тапты, – деп келіп Әділдің тымағын алып басына киіп, өз тымағын Әділге кигізді [3, 536 б.] «*Тымақ*» сөзінің түсіндірме сөздікте мағынасы- аң терісінен жасалған суықта киетін бас киім [5, 666 б.].

Тағы бірер мысал: Мамыр жылқы бағады күндіз барып, *Тымақ киіп* қолына құрық алып [3, 281 б.] Дәл осы кезде кәрі Шыңғыс тау, бауырында жапқан қара шымылдық сияқты көлеңкеңді төстегі елге түсіріп, сенің соныңды білгендей-ақ қымызға тойып алған тапалдау қара қойшы шидемнің бір жеңін белсеніп алып, үйден шыға келіп, қойдың алдына келіп, *тымағын лақтырып*, қойды көген басына иіре бастады [3, 499 б.]

«*Тымақ*» лексемасы- «шақыру құралы» семасын да көрсетіп тұр. Адырда бырт-бырт оттай, жүре жайылған қойлар. Жотада атының ауыздығын алып, оттата жүріп, анда санда «шайт-шайт» деп айқайлап қоятын, *тымағын* түре киген қойшылар [3, 510 б.] немесе: Ол тымағын бұлғап, арттағыларға айқай салды. Бұл мысалдағы «тымақ» лексемасы бейвербалды амал құралы болып жұмсалуда. Киім атаулары шығармада «тымақ» сөзімен шектелмейді.

Жаңа туған жас құлынды тәлтіректетіп құрығымен тұртпектеп, *шидем киген күләпаралы* жылқышы жылқының артында келе жатыр [3, 494 б.] Бұл мысалдағы шидем сөзі түсіндірме сөздікте- жүннен тоқылған жылы сырт киім.

Мысалы, «Шаруа мен ысырап» өлеңінде былай суреттеледі:

Түлкі тымақ, сырты пай,
Мойында бар ақ шарып.
Қымбат ішік, қыл шапан,
Папирос тарттым баптанып.
Беишет, шалбар- сукнодан
Тігінші тіккен ақша алып.
Күміс баулы сағатым,
Қойнымда жүр сақталып,
Резеңкеден калошым,
Аяғыма шақталып.
Қуанып өле жаздаймын,
Киіміме мақтанып [3, 57 б.]

Осы мысалдардан қоғамдағы тұрмысы жоғары таптың бейнесі көрініп тұр. Этнографиялық лексикаға жататын сөздерден адамның қандай әлеуметтік топтың өкілі екендігін аңғарамыз. Мысалы, Серікбай ере шығып, әлгі жігіт *күпісінің жыртығынан* бір қағаз алып Әділге берген соң, Әділ оқып қараса, сөзі мынау... ([3, 518 б.] Осы мысалдағы

«күні» сөзі арқылы төменгі топтың өкілі екенін байқаймыз. Киім атаулары арқылы «маусымдық» мағынаны да аңғарамыз. Талдау барысында тымақ атауының мынадай мағыналары анықталды: бас киім атауы, кісі есімінің орны, ескілік, көнелік, мезгілдік, маусымдық, әлеуметтік топтың өкілі, даралау. Бұл атаудың жиі қолданысқа түсуінің, тілдік қарым-қатынаста белсенді қолданылуының өзіндік себебі бар. Ол қазақ халқының ұлттық дүниетанымымен тікелей байланысты. Қазақ халқы бас киімді киелі санаған. Сондықтан, оны баспаған, біреуге бермеген. Бұл атаулардың қолданыстық ерекшеліктері көбінесе, ұлттық, салт-дәстүрлік ұғымдармен астасып жатады. Этнографиялық лексиканы қарастыру арқылы олардың әр алуан мағыналық ерекшеліктеріне көз жеткізуге болады.

Шекпен. Шәкәрім бұл сөзді «жүннен тоқылған сырт киім» мағынасында қолданады:

Кигеміз жоқ жорта біз
Арақ құйған шекпенді
Таза емес деп шекпенін
Сыртын көріп сын тақпа [4, 405 б.]

Бұл мысалдағы «шекпен» лексемасы мынадай мағыналардан тұрады: сырт киім атауы; жүннен тоқылған киім; ер адамға тән сырт киім; белгілі бір әлеуметтік топтың өкілі.

Бешпент. «Жеңілдеу тігілген астарлы шапан» мағынасында қолданылады.

Қымбат ішік, қыл шапан,
Папирос тарттым баптанып.
Бешпет, шалбар –сукнодан,
Тігінші тіккен ақша алып [4, 57 б.]

Мұның беретін мағыналары - негізгі сырт киім атауы; жеңілдеу тігілген астарлы шапан; ер адамға тән киім; шеткергі сема – белгілі бір топтың өкілі.

Етік бұл еркектер мен әйелдер үшін қажетті және сыртқа шығуға керек аяқ киім түрі болып табылады.

Әміркеннен мәсі-етік,
Парыз болып шықты ма?
Аяғыңды зорлықпен
Біреу оған тықты ма? [3, 57 б.]

Етік сөзін естісек, былғары не резина сияқты материалдардан жасалған қонышты аяқ киімді еске аламыз. «Етік» лексемасы мынадай мағыналардан тұрады: негізгі- аяқ киім атауы; былғарыдан жасалған; ер немесе әйел адамға тән аяқ киім; шеткергі сема - жарасымдылық.

«Күні» киімі мынадай лексемалардан тұрады: Әділ мен Серікбай ере шығып, әлгі жігіт күнісінің жыртығынан бір қағаз алып әділге берген соңол оқып қараса, сөзі мынау [4, 518 б.]

Беретін мағыналары - сырт киім; ескі, көнетоз; шеткергі - суықтан қорғайтын киім. *Күнінің* «суықтан қорғайтын құрал» семасы қатысымдық мағыналар қатысымдық мағыналарды білдіреді.

Талдаулардан байқағанымыздай, сөз мағынасының ең кіші мағыналық бөлшегі белгілі бір жүйемен тізілген тізбек емес, бірінің үстіне бірі келіп жатқан күрделі тұтастық екен. Семалардың жоғарыда талданғандай ерекшеліктеріне мысалдарды талдау барысында анық көз жеткізуге болады.

–Жарайды! Зылиқа екеуміз алып барайық!- деп Марияның киім-кешек, төсек-орнын бір түйеге артып, ер-тоқымын өзі мінетін қара жорғасына ерттеп, Зылиқа, Үсен, Ержан ақсақал бір жолдас алып жөнелді. Марияның отауы мен қалған жасауын арттырып, Жәмила апарып, Мариямен жарасып, әбден кіршіксіз болып татуласты[3, 524 б.]. Автор этнографиялық лексемаларды шебер қолданған. Осы мысалдардан байқағанымыз тұрмыстық лексиканың белгілі тобына жататын сөзде тек қана атауыштық қызметпен шектелмейді. Ол қолданыс барысында әр түрлі сипатқа ие. Бұл мысалдарда

этнографизмдерді кеңінен қолданған.

Ақын кейіпкердің образын ашуда оның бойына жарасқан киімінің өзара үйлесімділік тауып тұрғандығын, «жарасымдылық», «қонымдылық» семаларының актуалдануына себепші болып тұр.

Этнографиялық лексиканың жалпыланған атауыштық қасиеттері негізгі мағыналар болса, оларға тән басты ерекшеліктер даралаушы мағыналар, ал қолданыс барысында пайда болған мүмкіндік мағыналары – шеткергі мағыналар қатарын құрайды. Мысалы: Дүниенің талай бейнетіне шыдасам да *аяғымдығы башпағым* тозып, жалаң аяқ қалып, табаным күйіп қатты кейідім. Бір күні жалданған байым қарағай тіліп сатқандардан тақтай алып кел деп жұмсаған соң, барсам, екі аяғы тобығынан жоқ бір бейшара еңбектеп жоңқа жиып жүр екен. Соны көргенде, мынаның *башпағы* түгіл, *башпақ* киетін аяғы да жоқ. Мен башпағым жоқ деп, асып жүр екем ғой деп, содан бері балшық табылса да, кимей, жалаң аяқ жүруге әбден әдеттеніп, табаным түйе табанындай мүйіз болып кетті, сондықтан маған *башпақтың* керегі жоқ, –депті. [4, 491 б.].

Сонымен, сөйлеу актісінде мағынаның шеткергі семаларының маңызы зор. Олардың тек қана аталымдық мүмкіндіктерін қарастырып қана қоймайды, шеткергі семалары ұлттық мәдени сипатқа ие.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Манкеева Ж. Қазақ тіліндегі этномәдени атаулардың танымдық негіздері / Ж. Манкеева. – Алматы: Арыс, 2008. –356 б.
2. Қайдар Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері/ Ә. Қайдар. – Алматы: Ана тілі, 1998, -304б.
3. Шәкәрім. Өлеңдер мен поэмалар. – Алматы: Жалын, 1988. –253 б.
4. Шәкәрім Құдайбердиев шығармалары (өлеңдер, дастандар, қара сөздер). – Алматы: Жазушы. 1988, –509 б.
5. Қазақ тілінің сөздігі. – Алматы. Дайк-Пресс, – 773 б.

НАЗВАНИЯ ОДЕЖДЫ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ШАКАРИМА

Самекбаева Э.М., Ербол М.

В данной статье речь идет о названиях одежды, встречающихся в произведениях Шакарима. В произведениях Шакарима рассматривается какое место занимают имена одежды в истории становления народа, нации и развития этноса по сей день.

Ключевые слова: *этнографическая лексика, языковая личность, образ, семантика, лексема, макрокомпонент, детали, менталитет, значение.*

THE NAME OF THE CLOTHES IN THE WORKS OF SHAKARIM

Samekbaeva E., Yerbol M.

This article is about the names of clothes found in the works of Shakarim. In the works of Shakarim, what place is occupied by the names of clothes in the history of the formation of a people, nation and development of an ethnic group to this day.

Key words: *ethnographic lexicon, lingual personality, semantics, lexeme, macro componen, details, mentality, meaning.*

Мақаланың редакцияға келіп түскен күні: 06.03.2020ж.

ЖЕТІСУ ӨЛКЕСІНЕ ҚАЗАҚ ӘСКЕРІНІҢ ЖӘНЕ ОРЫС ШАРУАЛАРЫНЫҢ ҚОНЫС АУДАРУЫ

Толамисов А.Г., Жексенекөв А.Н.

Қазақстанда әкімшілік-аумақтық жүйені өзгертуге қатысты Ресей империясының заңнамасы Г.Е. Өтепова, А.М. Садықова Аңдатпа. Мақалада XVIII-XIX ғғ. Қазақстан аумағында әкімшілік-аумақтық басқару жүйесін енгізу және өзгерту мәселелері Ресей империясының заңнамалық құжаттары негізінде қарастырылады. Авторлар Қазақстанда әкімшілік-аумақтық басқару мәселелері бойынша империяның көптеген заңнамалық құжаттарын тереңірек талдау қажеттігін атап өтеді. Кілт сөздер: Заңнамалық құжаттар, Патша үкіметі, Әкімшілік-аумақтық жүйе, Генерал-губернаторлықтар, Қазақ жүздері, Қазақстан тарихы, Отарлау.

Кілт сөздер: тарихы, Отарлау., құжаттар, Қазақстан, Заңнамалық, жүздері, Патша, Әкімшілік-аумақтық, үкіметі, жүйе, Генерал-губернаторлықтар, Қазақ

Мазмұны:

XIX ғасырдың II жартысынан бастап патша өкіметі Жетісу өлкесіне әскери тәртіп орнатып, славян тектес халықтарды, әсіресе, казактарды орналастыра бастады. Казак әскерлері бастапқыда орыс патшасының құлдығынан қашқан шаруалар, ұрылар, әр түрлі қылмыс жасаған топтардан құралды. Олар жартылай қарақшы топтарға ұйымдасып, тонаушылық жолында шығысқа қарай жылжи берді. Кейін Ресей патшасының қызметіне кіріп, империяның жаулап алу саясатын жүзеге асыруда маңызды құралға айналды [1]. Әсіресе, патша өкіметі Сібірдің казак әскерлеріне үлкен сенім артты. Бұл жөнінде белгілі казак жазушысы Усов былай деді: «Сібір казак әскерлері Жайық және Дон казактары сияқты өз бетінше өніп шыққан жеміс болған жоқ. Оны қолдан жасап шығарған үкімет еді. Халықтың еркінен тыс, әр түрлі әкімшілік реформаларды жүзеге асыру арқылы, жер ауып келген немесе қылмыскер әйелдерге үйлендіре отырып, казактардың қа-тарын жасанды түрде көбейте алды. Сондай-ақ оларға қоғамдық және өзін-өзі басқару мекемелерін ашып берді... Осының бәрі айналып келгенде қазақ даласын отарлау үшін жасалған шаралар еді» 1846 жылы Сібір казак әскері 48 мыңға өсіп, шептері Қазақстанның шекаралары арқылы Жетісуға дейін созылып жатты. Оларды шекаралас аудандарды Қытай империясы мен Қоқан хандығынан қорғау деген желеумен әкелгенімен, Ресейдің басты мақсаты өлкені отарлау еді. Осы пиғылды Дукнасов деген автор былай дәлелдейді: «Бірінші болып орыстардың Орта Азияны отарлаудағы біздің мемлекетімізге сенімді тірек болатын негізгі күш - казактар. Казактарды басқыншы күш ретінде пай-далана отырып, оларға басып алған жерлерін беру, арттарына аландамайтындай жағдай жасау арқылы біз көп жеңіске жете аламыз. Басып алған жерлерін өз меншігіне иеленген казактар сол жерді кеңейту үшін өздері-ақ жаңа жерлерді жаулай береді. Соның арқасында Ресей ол жерлерде де өз заңы, үкімін жүргізіп, бұратаналарды босқын етіп, тіпті оларды орысқа сіңіріп жіберіп отыра аламыз» .

Ресейдің өлкені отарлау және қоныстандыру жөніндегі жоспарларының жүзеге асырылу себептерін ашып көрсеткен И.Завилишин былай деп жазды: «... бұл (Жетісу өлкесі - М.Д) - қазір Ресейдің Орта Азияға қарай жылжуындағы аса бағалы табыстарының бірі. Тіпті Амур мен Уссуриден көп жағынан алғанда маңыздырақ, өйткені Амур шалғайда орналасқан, оны игеріп, әскери базаға айналдыру аса қымбатқа түседі, ал қазақ даласы Омбының жолында тиіп тұр және Жетісуда Іледен арғы өлкеге бару мен орнығуды әрқашан қамтамасыз етуге болады. Өйткені, ондағы табиғат пен өсімдіктер орыстың оңтүстік губернияларынан ғана емес, сонымен қатар Солтүстік Италиядан да кем түспейді.

Ақырында, болашақта халықтың тығыздығы артып, орыс губерниялары жана жерлерді қатты талап еткен кезде ұлан-ғайыр отар үшін бұл дайын тұрған және құнарлы негіз...» .

XIX ғасырдың II жартысында басталған қоныстандыру саясатының алдын ала толық зерттеусіз, дайындықсыз және жоспарсыз түрде жүргізілуі қазақ даласына адам айтқысыз ауыр зардаптар әкелді. Патша өкіметінің іс жүзінде көшпелі өмір-дің қырсырына үнілуге ықпалы да болған жоқ. Ресей империясының отаршылдық саясатының ағылшындардың Үндістандағы саясатынан айыр-машылығы - жаулап алған елдерді толық және бір-жола орыстандыру идеясына негізделуінде. Ресей империализмі мақсатты түрде біріншіден, көшпелі халықтардың жеріне түбегейлі орын тебу, екіншіден, сол жерлерді нағыз орыстық өңірге айналдыру, үшіншіден, жергілікті тұрғындарды Еуропалық Ресейден келген қоныс аударушылар арқылы ығыстыру саясатын жүргізді.

Кейбір авторлар патшалық Ресейдегі аграрлық дағдарысты жоюдың жолы - жеке меншік жерлерді мемлекет пайдасына алу деп санайды. Патша өкіметінің қазақ жерлерін мемлекеттің меншігіне қандай жолмен алғаны жөнінде академик К.Нұрпейіс былай дейді: «Патша өкіметі қазақ халқы мекендеген жерді мемлекеттің меншігі деп жариялап, құнарлы алқаптарды қоныс аудару қорына, қазақ әскерлерін орналастыру учаскелеріне, патша әулетінің жеке меншігіне, т.с.с. күштеп тартып алып отырды» [2]. Патша өкіметінің қоныстандыру саясатының қазақ халқы үшін ауыр салдары болғанын С.Асфендияров та атап көрсетті: «Патша өкіметінің қоныстандыру саясаты, - деп жазды ол, - қазақ мемлекеттілігіне аса үлкен апат әкелді. Бұл саясаттың кері салдары байлар билігінің нығаюымен үндесіп, қазақ еңбекші бұқарасына және кедейлеріне өзінің бар салмағын салды. Онда патша өкіметінің қоныстандыру саясатын сипаттайтын негізгі белгілер мыналар:

- 1) қоныстандыру мекемелері әкімдердің қияна-ты нәтижесінде неғұрлым бағалы жерлерді, құнды жерлерді су көздерімен қосып алып қою;
- 2) қазақ халқының мұқтаждықтарын мүлдем көзге ілмеуі, жер төңірегіндегі шатасулар, көшу ырғағының бұзылуы;
- 3) қазақ ауылдарының өздері мекендейтін жерлерден үздіксіз қоныс аударуы, ондағы құрылыстың жойылуы, дайын суландыру жүйелерін және орман алқаптарын басып алулары;
- 4) жаппай өз бетінше қоныстануларға жол беру және оларды одан әрі қоныстанушыларға жатқызу».

С.Асфендияров сондай-ақ патша өкіметінің қоныстандыру саясатындағы орын алған әр түрлі өрескелдіктердің қазақтардың мүддесіне мүлде қайшы келгенін атап көрсетті.

Жетісуға казактардың келуі 1831 жылы Аягөз, 1847 жылы Қапал бекіністерінің негізі қалануынан бастау алады. Сол жылдары Аягөзге казактардың 50, Қапалға 300 отбасы көшіп келеді. Ресей империясының әскери-әкімшілік орындарының құрылуы өлкені отарлауға кеңінен жол ашты. Патша өкіметінің казактарды Жетісуға көптеп әкеліп қоныстандыруы өлкедегі әскери-әкімшілік орындарының «жемісті» қызмет атқарғанының нәтижесі. Губернатор Д.И.Романовский патша өкіметінің қазақ даласын қалай отарлағаны жайлы былай деді: «Қазақтарға орыстар енгізген ішкі басқару «тәртібі» Сперанский басқарып тұрған кездегі Батыс Сібірден келді. Сол жақтан қазақ даласына қимыл әрекетіміз басталды. Алдымен қазақтарды бақылау үшін әскерлер жіберіп тұрдық, сосын олардың жеріне тірек орындарын орнаттық, ал содан кейін әскери бекіністерімізді тұрғызып, қазақ даласында орыстардың қоныстарын салып, отарлауға кірістік». 1854-1860 жылдар Жетісуды иемденудің белсенді кезеңі болды. Жаңа бекіністер мен қамалдар тұрғызылып, байланыс жолдары салынды. Мысалға, 1854 жылы Алматы шатқалында Верный бекінісі, 1855 жылы Үлкен Алматы, Лепсі, Үржар, Көксу, 1858 жылы Софино, Қарабұлақ, Надеждино, Көксу, 1859 жылы Қастек бекінісі, 1860 жылы Кіші Алматы станицаларын салды. Мұнымен қатар казактар Жетісу өлкесінде 12 бекеттің негізін қалайды. Алатау дуанбасы Колпаковскийдің 1861 жылы 3 желтоқсанда берген №2774 мәліметінде дуандағы

тұрақты әскерлерден басқа Сібір казак әскерлерінің 5, 6, 7, 8, 9, 10 полктерінің бөлімдерін жаңағы аталған мекенге орналастырады .

Казак әскерлерін орналастыру арқылы патша өкіметі Орта Азияға ілгерілеу үшін алғы шеп дайындады және ең бастысы тұрақты казак әскерлерін қазақтың сана-сезімін тұншықтыруға және ұлт-азаттық қозғалыс күштерін талқандауға арнады.

Ресей империясының әскери-әкімшілік орындарының құрылуы Іле өлкесін отарлауға кеңінен жол ашты. Ресей губернияларынан құралған казактардың алғашқы тобы-1990 отбасы 1855 жылдың 4 шілдесінде Верный бекінісіне келіп қоныстанады. Келесі жылы казактардың қатары тағы да 326 отбасымен толығыды Жетісуда отаршылдардың санын көбейтуді ойлаған Сібір әкімшілігі 1857 жылы 16 мамырда өлкеге 256 казак отбасын әкеліп, Есік, Қаскелең, Көксу өзендерінің бойына орналастырса, сол жылы маусымда казактардың қатары тағы 300 отбасыға көбейеді. Жетісуда мықтап орныққан орыстардың әскери-әкімшілігі өлкеге казактарды орналастыруда жергілікті казактармен санаспады. 1857 жылы 16 мамырда Жеке Сібір корпусы командирінің подполковник Абакумовке казактарды қоныстандыру туралы берген №29 нұсқауында «Жетісу өлкесіндегі казактардың санын арттырмақ болған шараларыңызды ордалықтар білмей-ақ қойсын және олардың ешқандай келісімін керек етпеңіз. Олар не болса да бәрі дайын болған кезде білсін» делінген. Өлкедегі казактарды көбейте түскен орыс әкімшілігі 1860 жылы 1 қаңтарда Тобыл және Том губернияларынан 59 отбасын әкеліп, Софино және Надеждино станицаларына орналастырса, көктемде сол губерниялардан тағы 97 казактың жанұясын әкеліп, Қарабұлақ, Қаскелең, Софино, Надеждино қоныстарына көшіреді. Бастабында патша өкіметі көбінесе казак жанұяларын өлкеге күшпен әкелген. Мысалы, 1860 жылы 20 сәуірде Қастек пен Ұзынағашқа келіп орналасқан казактардың 143 отбасының тек 29-ы ғана өз еркімен көшіп келген. Жетісуға келіп орналасқан келімсектер жөнінде генерал Г.А.Колпаковский 1868 жылы Түркістан генерал-губернаторына жазған хатында былай дейді: «Жетісу облысындағы бас-тапқы қоныстандыру әрекеті жеребе арқылы жүргізілді. Қазактардың дайын егістіктеріне, жайылымдарына үкімет тарапынан берілетін жәрдемақы есебінен күн көретін күдікті, үйсіз адамдар орналасты». Әскери-әкімшілік орындары көшіп келген казак отбасыларына қазына есебінен көптеген жеңілдіктер жасайды. Мысалы, офицерлерге 100, қатардағы казактарға 50 сомнан ақша, 4 жылға арналған несиеге тұқымдық, тұрғын үй салуға тегін құрылыс материалдары, адам басына 30 десятинадан жер учаскелері бөлініп берілді. Казактардың Жетісуды қоныстануының жергілікті халыққа тиген зардаптары өте ауыр болды. Өйткені, олар жартылай әскери топқа жататын. Сондықтан олардың іс-әрекеттері күшке, зорлық-зомбылыққа сүйенді. Мысалы М.Свиридов, З.Юдин деген казактар Верный бекінісіне таяу орналасқан казак ауылына барып, дүние-мүліктерін тартып әкетеді . Сондай-ақ казактар қара халықты былай қойып, казак билерінің малдарын тартып алған. Солардың бірі Туғанбай би казактардан қысым көріп, дуан бастығына былай деп шағымданады: «Хорунжий Трешков бастаған казактар тал түсте ауылыма келіп, екі түйемді күшпен тартып алып кетті. Кетіп бара жатып егер де түйелеріңді алғың келсе, маған 50 сом ақша әкеп бересің», - деді. Алатау дуан бастығының полиция басқармасына жіберген №55 бұйрығында мына жағдайды көрсетеді: «Жыңғылды бекетінің жанында қыстап отырған Тіленші бидің ауылына түнде 3 орыс келіп, өгізі мен сиырын алмақ болғанда әйелі сиырдың дауысынан оянып, үйінен жүгіріп шығады, сол кезде олар әйелдің басын жарып, өлтіріп кетеді» [2].

Казак-орыстардың қазаққа жасаған қиянаттары мен зорлықтарын, жергілікті әскери-әкімшілік орындары тоқтатудың орнына, қайта оларға дем беріп, озбырлығын ашық түрде қолдап отырған. Мысалы, Ұлы жүз приставы подполковник Перемышельский 1855 жылы 4 қазанда албандардың аға сұлтаны Тезектің ауылын шабуға қарулы казактарды жібереді. Олар ауылды тонап, албандарды соққыға жығып, көздерінше бір өгізін сойып жеп, 6 жылқы, 100-дей қойларын айдап әкетеді. Кейін бұл «дәстүрді» оның орнына келген Колпаковский де жалғастырады. Ол 1858 жылы 11 маусымда қарулы 40 казакты

суандардың аға сұлтаны Тазабек Мұсылмановтың ауылына аттандырады. Бұл жолы әбден еркінсіген казактар аға сұлтанның өзін соққыға жығып, үйіндегі барлық қазынасын, 200 қойын олжалайды.

1861 жылы Ресейде шаруалардың басыбайлықтан босатылуы Жетісу өлкесіне қоныс аударушылар қозғалысының өрістей түсуіне әсер етті. Нәтижесінде Іле өлкесінде казактардың саны артып, нағыз отарлаушы күшке айналды. 1862 жылы Верныйда 4322 ер, 1442 әйел болса, Талғарда 571 ер, 682 әйел, Есікте 717 ер, 584 әйел, Қаскеленде 3358 ер, 340 әйел. Софинода 571 ер, 682 әйел, Надеждинода 717 ер, 584 әйел болған.

1867 жылы казак-орыстардың саны бала-шағаларымен қосқанда 14648 адамға жеткен. Сонымен қатар Жетісуға татарлар да көшіп келеді. Олар «шала казактар» деген жалпы атаумен Верныйдың шетіне орналасты. Ресейдің әскери қызметінен қашқан татар жігіттері қазақтан әйел алып, өз балаларын кейін әскерге алмас үшін ұлтын «шала казак» деп жаздырды. Олардың көбісі сауатты болғандықтан тілмаш, үй мұғалімі сияқты қызметтер атқарды және сауда-саттықпен айналысты.

1856 жылы Ресей Сенаты шала казактарды 10 жылдың ішінде Сібір казактарының қатарына өтуге міндеттеді. Алайда шала казактардың көпшілігі казак болудан бас тартып, казактарға қосылып кетті.

Сауаты бар шала казактар патша өкіметі үшін өте қауіпті саналған. Өйткені олар ислам дінін ұстанатындықтан, Ресейге қарсы үгіт-насихат жұмыстарын жүргізуі мүмкін еді. Сондықтан Сібір әкімшілігі Алатау дуанындағы әскери-әкімшілік орындарына шала казактардың казактармен бірге көшіп-қонуына тыйым салып, бәрін Верныйдағы татар немесе Ташкент қонысына (слободка) жинауға нұсқау береді. Алатау дуан бастығының 1866 жылғы 10 ақпандағы №482 мәліметінде шала казактар Ташкент слободкасында 351, Қапал дуанында 177, Тоқмақта 158, Ыстықкөлде 77, Аякөзде 67, барлығы 730 отбасы болған.

Сондай-ақ, патша өкіметі Жетісу өлкесіне дүңгендердің көтерілісінен қашқан қытайлық аз ұлттарды да қоныстандырады. 1864 жылы Қытай-дан қашқан егіншіліктен хабары бар сібе, солаң, қал-мақтарды Жетісудың халық тығыз орналасқан ау-дандарына орналастырып, өлкедегі экономикалық жағдайды күшейтуге ұмтылады. Патша өкіметі осы халықтар арқылы ішкіліктен көз аспаған казактардың егіншілік шаруашылығын арттыруға тырысқан.

Батыс Сібір генерал-губернаторының Әскери министрге жіберген 1865 жылғы 13 қарашадағы №6532 мәлімдемесінде: «шамамен алынған деректер бойынша біздің иелігімізге 5 мыңға жуық қытайлықтар өтпекші. Оған біздің үкімет рұқсатын бергендіктен, оларды Колпаковский Қастек, Көксу және Іле бекіністерінде қыстатпақшы... Сібе және соландардың өлкеге қоныстануы казактарға үлгі болып, шаруашылық пен өнеркәсіптің дамуына үлкен септігін тигізер еді», - делінген.

1866 жылдың күзінде Жетісу өлкесіне 13 мыңдай қытайлық көшіп келеді. Алғашында қытайдың құлдығында болып, кейіннен Шығыс Түркістанға егін егу үшін жер аударылған, кейін ондағы мұсылмандардың көтерілісінен орыстардың иелігіне қарай қашып құтылған сібе-солаң, қалмақтарды патша өкіметі өз мүддесіне пайдалану үшін құшақ жая қарсы алып, оларға ай сайын адам басына 2 ширектен (четверт) астық береді. Ал келесі жылдан бастап оларды жаппай шоқындырып, православие дініне кіргізе бастайды. Сол жылы көшіп келген қытайлықтардың 1037-сі православие дініне өтіп, Сібір казактарының құрамына қосылады.

Қысқасы, XIX ғасырдың 60-жылдарының ортасына дейін, Жетісуда 300 мыңнан астам адам тұрған. Оның 90 пайызын өлкенің ежелгі тұрғындары казактар (басым көпшілігі) мен қырғыздар (елеусіз бөлігі) құраған. 1867 жылы бар болғаны 24765 адам ғана болған, орыстардың әскер қызметіндегілер 5265, 15000 казак және 4500 әр тектілер. Бұдан орыс тұрғындарының басым бөлігі әскери адамдар мен олардың отбасы мүшелері екенін байқаймыз. Казактар мен қырғыздардың арасындағы татарлардың саны 1500 адам ғана.

Басым бөлігі саудамен айналысып, негізінен қала, бекініс және станицаларда тұрған.

Сөйтіп, XIX ғасырдың 60-жылдарында Жетісу халқының ұлттық құрамы көбейді, тұрғылықты халықтың үлесі кеміп, келімсек халықтардың үлес салмағы ұлғаюына алғышарттар жасалды.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. <https://abai.kz/post/5429> «Қазақ тарихы» журналынан
2. Хронологический указатель законодательных актов Российской империи по истории Казахстана XVIII-начала XX в. Учебно-справочное пособие. Павлодар: ПГПИ, 2012. 161 с.
3. Google.

ПЕРЕСЕЛЕНИЕ РУССКИХ КРЕСТЬЯН И КАЗАХСКОЙ АРМИИ В ЖЕТЫСУСКИЙ КРАЙ

Толамисов А.Г., Жексенекоев А.Н.

В данной статье рассматриваются вопросы внедрения и изменения административно-территориальной системы управления на территории Казахстана в XVIII-XIX вв. на основе законодательных источников Российской империи. Авторы обращают внимание на необходимость дальнейшего анализа многочисленных законодательных источников империи по вопросам административно-территориального управления в Казахстане.

Ключевые слова: *Законодательные источники, Царское правительство, Административно-территориальная система, Генерал-губернаторства, Казахские жузы, История Казахстана, Колонизация.*

RELOCATION OF RUSSIAN PEASANTS AND THE KAZAKH ARMY IN THE ZHETYSU REGION

Tolamisov A., Zheksenbekov A.

In this article the introduction and changing of administrative-territorial management system in Kazakhstan in XVIII-XIX centuries on the basis of legislative sources of the Russian Empire is considering. The authors draw attention to the need for further analysis of numerous legislative Empire sources on the administrative-territorial governance in Kazakhstan.

Key words: *legal sources, the tsarist government, the administrative and territorial system, governor-general, the Kazakh zhuzes, history of Kazakhstan, colonization.*

Мақаланың редакцияға келіп түскен күні: 11.02.2020ж.

**ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ
ПСИХОЛОГИЯ**

**ПЕДАГОГИКА И
ПСИХОЛОГИЯ**

**PEDAGOGY AND
PSYCHOLOGY**

ЖЕТІСУ КОМПОЗИТОРЛАРЫНЫҢ ХОРҒА АРНАЛҒАН ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ТӘРБИЕ БЕРУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Ақхожин С.Ә., Өмірбекова А.С.

Бұл мақалада Жетісудың талантты және танымал композиторларының шығармашылығы қарастырылады. Қазақ жері талантты және танымал композиторларға, ақындар мен әншілерге бай. Олардың әрқайсысы туралы қазақ халқының ұлы композиторы екенін айтуға болады. Олардың әрқайсысы музыкалық өнер тарихында өшпес із қалдырды.

Кілт сөздер: *Жетісу, композитор, искусство, музыка.*

Жер жаннаты - Жетісу жері ежелден - ақ әсем ән мен күмбірлеген күміс күйдің арқауы, ағынды жырдың өлкесі ретінде белгілі. Осы орайда, халыққа рухани - эстетикалық тәрбие берудегі басқа да өнер ағымдарындағы өнерпаздардың қатарында Жетісу өлкесінің кәсіби және халық сазгерлерінің асыл байлықтары - музыкалық шығармалары халықтың өнер қазынасына құйылып рухани күш, рухани сәулет дарытқан. Қасиетті, табиғатымен сұлу да, сырлы Жетісу жерінен шығып, қазақ өнерін әлемге паш етіп, ел мақтанышы атанған адамдар қаншама, олардың арасындағы небір жүйріктері өз аттарын өнер тарихына жазып, халқына рухани-эстетикалық мұра қалдырып, өнер майталманы атанған.

Хор ұжымының негізгі бағыты – оқушыларға және студенттерге эстетикалық тәрбие беру. [1, 196.]

Оқушыларға музыкалық шығармаларды тыңдату арқылы тұлғалық қасиетін қалыптастыру - осы саладағы үлкен мәні бар үрдіс. Оқушылардың рухани эмоционалдық қызығушылығын арттыруда, мазмұны арқылы ой-пікір жинақтауда музыкалық шығармалардың атқаратын рөлін айта кеткеніміз жөн.

Қай уақытта да әнді үкілеп, күйді күмбірлетіп қанына сіңірген қазақ халқы талантты да талғампаз ұрпақтары әр дәуірдің рухани үлгісін жасаумен бірге, өз замандастарының адамгершілік тұлға-тұрпатын, кескен-келбетін биік бағалапты.

Музыка өнерінің жанрлар тұрғыдағы ерекшеліктеріне (құрылысы, сипаты, орындаушылар құрамы, орындаушылардың мәнері т.б.), яғни өнер шығармаларының қалыптасқан түрлеріне көңіл аударсақ, олар симфониялық жанр (симфония, симфониялық поэма, увертюра), опералық жанр, камералық жанр (соната, трио, квартет, квинтет т.б.), ән-хор жанр ән, романс, хор шығармалары), би жанры (би, марш), күй жанры деп бөлінеді.

Бүгінгі күні оқушыларымызды өз халқының рухани қазынасымен, ұлттық мәдениетімен таныстыру- әр ұстаздың борышы, міндеті. Мектептегі музыкалық-эстетикалық білім беру тәрбие ісінің жоспарларында, мектептегі «Музыка» пәні бағдарламаларында («Елім-ай», «Мұрагер», «Ата мұра» т.б.) жас ұрпаққа рухани-адамгершілік, эстетикалық, патриоттық, иманшылдық, отбасылық тәрбие берудегі түпнұсқасы әр ұлттың ұлттық музыкасынан басталады.

Аталған бағдарламалардың және сыныптан тыс өткізілетін мектептегі әр түрлі тәрбиелік жұмыстардың бағдары, әрине оқушылардың жас ерекшеліктеріне, ақыл-ойларының жетілуіне сәйкес халық музыкасын қамтып, олардың тәрбиелік жұмыстарда атқаратын рөлін айқындайды.

Мысалы, қазақ музыка шығармашылығының ең ірі жанры - оның әні мен күйі екенін білеміз. Оның түптамыры - халқымыздың көне салт-дәстүрі мен әдет-ғұрыптары - рухани, мәдени және адамгершілік дүниеміздегі қымбат қазынамыздың бірі екенін де білеміз. Салт-дәстүрден этностық мінез-құлқы, ақыл-ойы өзін қоршаған жанды жансыз әлемге деген моральдық, танымдық, этикалық көзқарастары көрінеді.

Этнограф-ғалымдар көне қарым-қатынас музыка өнері өкілдерінің тартысы сияқты өнер түрінен білінеді дей келе, олардың жарысындағы жеңісі қазақтың ру тарихы мен олардың қарым-қатынастарын халық өмірі мен тұрмысындағы, салт-дәстүріндегі белгілі оқиғаларды терең білуге және оларды ұрпаққа жеткізу қабілетіне тікелей байланысты болды.

Сондықтан да мектеп оқушыларын ел жандылық, ұлттық тәрбиеге баулу ретінде салт-дәстүрлік ән-күй, жыр, ақындардың айтыс өнерімен терең таныстырып, оларды рухани құндылықтардан сусындату қажет.

Мектеп бағдарламасындағы халық әндері, мысалы солардың ішіндегі «Елім-ай», әні сыртқы жаудың шапқыншылығынан «ақ табан шұбырында, алқа көл сұламаға» ұшыраған ел қайғысы осы ән әуезінде күңіреніп біздің заманымыздың азаматтарының рухын шындайды. Осы шығарманың қатарына «Исатай», «Қайран елім, қайдасың?», «Амангелді сарбаздарын» да жатқызуға болады.

Сондай-ақ термеші мен жыршылардың да өнері музыкалық әуенмен айтылатын болғандықтан, ғасырлар бойғы дәстүрлі дамуы барысында олардың өте маңызды қоғамдық қызмет атқаратынын байқаймыз. Олар халықтың дана да көреген ақылшылары бола білген. Егер толғау ойлы, мазмұнды, қоғамдық маңызы бар күрделі тақырыптарға құрылса, терме өмірдің жеке бір көріністерін жырлауға бейім.

Мектептегі музыка пәнінің бағдарламаларында «Он үш жаман», «Өмір туралы» т.б. шығармалары осы тақырыпта жазылған.

Бұл тарихи шығармалардан жас ұрпақ елінің рухани қазынасымен танысып, өзін халықтың адал перзенті болуға тәрбиелейді.[189б.]

Көшпелі тұрмыстың салтанатын кіргізіп, сәнін толықтыра түсетін ерекше өнер - сал-серілердің өнері. Сал-серілер өз өнерлерін үлкен жиын, ас-тойларда халық көңілін көтеріп, жұртты сергіту үшін көрсетіп отырған сал-серілер өнерінің қазақ мәдениеті тарихындағы тағы бір зор қызметі - Ұлы Даланың ұлан-ғайыр өнерін біріктіру, кеңінен тарату. Қасиетті қазақ даласын аралап жүріп, сал-серілер қазақ өнерін тұтастыра, тұлғаландыра түсті, әр аймақтың дербес мектеп, дәстүрлерінің арасындағы рухани көпір болды.

Сал-серілердің өнері мектеп оқушыларына рухани тәрбие берудегі қайталанбас, өзіндік өнері мен рухани ләззат әпереді.

Мысалы, Біржан-сал, Ақан сері, Балуан-шолақ, Мәди, Ғазиз т.б. әндері музыка пәнінің бағдарламаларында бар.

Этнограф-ғалымдар той думандарға мерекелік көтеріңкі көңіл-күй тән екендігін айтады. Олар мерекелік сипатқа ие болу үшін адамзаттың өмір сүруінің ең ізгі мақсаттар дүниесінен, ізгі арман-мұраттарын рухани-мәдени құндылықтарға келіп қосылуы қажет. Мұндай кездегі адамдардың бір-бірімен араласуы - жай ғана қатынас емес, рухани маңызы бар қатынас болып саналады. Музыкалық қатынас барысында тыңдаушылардың бойында ізгі қасиеттерге жол салынып, олар өнер арқылы ізгілік пен адамгершілік бұлағынан сусындайды. Тыңдаушылардың музыка үні арқылы берілген көңіл күй адамның жан-дүниесінің ішкі толғанысынан ортақ күйге айналады.

Осындай айналыс дәстүрлі мәдениет сипаттамасының мазмұны болды. Нақты түсіну, әрбір әуен сарынын жүрек, нәзік сезім, терең толғаныспен қабылдау, соның нәтижесінде ізінше жауап беру - ауызекі мәдени дәстүрдің мәнді де маңызды жағы болып табылады. Сонымен музыкалық қарым-қатынастың арқасында ғана мерекелік және көтеріңкі көңіл орнығып, адамзат баласы алдындағы жасампаздық мақсаттардың жүзеге асырылуында еркін жол ашады.

Қазақ халқында ән мен күйдің екеуі екі басқа болушылығының өзі халық музыкасының байлығын көрсетеді. Ән мен күй әуелде бір болып, бара-бара бөлінген. Ал кей халықтарда мұндай айырмашылық әлі жоқ. Музыка шығармаларының барлығы да тек әндер болып, күй сияқты жанрлары жоқ немесе ән мен музыка аспаптарды қоса отырып, бір жағынан биді де араластыратыны бар. Мысалы, татар тілінде әнді де, күйді де «күй» деп

атайды, өзбек музыкасында ән де, күй де болмауымен қатар, ән, күй, би үшеуі араласып жүреді. Қытай елінде күйдің саны 366 болады, бір жылдың ішінде қанша күн болса, сонша күй болады.

Қазақ халқының музыка мәдениетінің ерекше түрі күйдің қай аспапқа жазылғаны болмасын, қай тақырыпта, қай композитордың күйі болмасын - қазақ халқының мәңгілік музыкалық мұрасы, мектеп оқушыларының мәңгілік рухани қазынасы, олардың күнделікті ой-санасына нәр беретін қуат күші деп білеміз. Сонымен қатар, оқушыларға рухани тәрбие берудегі музыкалық шығармалар қатарына үлкен классикалық шығармалардың - опера, балет, симфония, оратория, кантата, аспаптық және хор және вокалдық шығармалардың да рөлін атағанымыз жөн.[1276.]

Заманның өзгеріп, мәдениетінің жоғарылаған кезеңде пайда болған күрделі музыкалық жанрлар еліміздің мәдениетінің өсуін көрсетіп, халықтың мәдени-музыкалық мұрасын байытып, өрісін кеңейтеді. Мысалы, Е.Брусиловскийдің жазған «Ер Тарғын», «Жалбыр», «Қыз Жібек», А.Жұбанов пен Л. Хамиди жазған «Абай», М.Төлебаевтың «Біржан Сарасы», Е.Рахмадиевтің «Алпамыс», «Абылай хан» опералары, С.Мұхамеджановтың «Ғасырлар үйі» ораториясы, Г.Жұбановтың «Ақсақ құлан» симфониялық поэмасы тағы да көптеген классикалық жанрдағы шығармалар мектеп оқушыларының музыкалық рухани азығы болды.

Музыкалық шығармалардың мектеп оқушыларына рухани тәрбие берудегі композиторлардың да үлесі зор екенін айтып кеткеніміз жөн, себебі олардың сан алуан шығармалары халықтың жүрегіне жол тауып, тәрбиелік мәнін тереңдетті. Осы орайда белгілі қазақ сазгері М.Төлебаевтың шығармашылық жолына тоқтала кеткенімізді жөн көрдік.

Қазақ халқының маңдайына біткен жарық жұлдыздарының бірі, музыка өнерінің мақтанышы, мемлекеттік сыйлықтың екі дүркін лауреаты, Қазақ ССР-ның өнер қайраткері, СССР халық әртісі, мұнан басқа да көптеген атақ-абыройға ие болған біздің жерлесіміз, қазақ музыкасының классигі Мұқан Төлебаевтың музыкалық мұрасы халқымыздың рухани байлығы, сарқылмас бұлағы болып табылады.

М.Төлебаевтың шығармашылығы халқымыздың ықылым заманнан келе жатқан бай музыкалық мұрасынан қуат алып, классикалық музыка өнері жетістіктерінің игі әсерімен сусындап, қалыптасты. Әлем жүзіндегі классикалық музыка мектебі әр түрлі және мол Батыс Еуропа музыкасындағы ұлы Бах, Гайдн, Моцарт, т.б., орыс музыкасындағы Глинка, Чайковский, т.б. басталып келсе, қазақ музыкасында кәсіби-классикалық музыка Мұқан Төлебаевтан басталады.

Мұқан музыкасының түпкі тамыры халықтың ән-күйі, жыр тармағы, терме, желдірме, айтыс өнерімен тамырлас жатады. М. Төлебаевтың аз ғана, бар-жоғы 47 жастық өмірінің ішіндегі небәрі 20 жылы шығармашылыққа бағышталған, бірақ осы аз уақыттың ішінде композитордың қазақ өнеріне сіңірген еңбегі өте зор. Мұқанның шығармаларының өмірлік нәрі таусылмайтын туындылары, себебі олардың тақырыбы әр түрлі, алуан салалы, әуендері жүрекке қонымды, мазмұндары терең.

М.Төлебаевтың өз қаламынан шыққан 100-ден астам шығармалары жанрлық ерекшеліктерімен өзгешеленеді. Сонымен қатар, оның қазақтың халық әндерін өңдеп, әншілерге, хор ұжымдарына арнап лайықтауы, дәстүрлі халық музыкасын өңдеп, толықтырып, жаңаша жарқыратып үлкен күрделі шығармаларда пайдалануы, ауызекі әндерді жинақтап, әр түрлі жинаққа қосуы да үлкен шығармашылыққа жатады.

М.Төлебаев шығармашылығының келешек ұрпаққа берер үлесі көп деуге болады. Оның шығармаларының шыңы «Біржан-Сара» болса, өрісі сұлу да сырлы әндері. Мұқан өз шығармашылығын қазақтың халық әндерін фортепианомен сүйемелдеп айтуға лайықтап, өңдеуден бастады.

Қазақ халқының аяулы ұлдарының бірі Мұқан Төлебаевтың ерең еңбегі халқымыздың көңілінен кетпейтін алтын қазынаға айналған және оның шығармалары

ұрпақтан ұрпаққа ауысып отыратын эстетикалық-тәрбиелік мәнімен құнды .

Мұқан Төлебаев - қазақтың ұлы композиторы салған сара жолды ұрпақтан ұрпаққа, ғасырдан ғасырға жалғастырып, еңбегінен тәлім-тәрбие, рухани байлық алу - біздің төл міндетіміз және ұрпақ тәрбиесінде қолданатын мәңгілік рухани мұрамыз.

Рухани тәрбие берудің мүмкіндіктерін айта келе айтпағымыз - мектеп оқушыларына рухани тәрбие берудегі музыкалық шығармалардың атқаратын рөлі өте маңызды да күрделі, себебі адамның негізі - тұлғасын қалыптастыруға ықпалын тигізеді.

Тәрбие мазмұнын түсінерде қойлатын талаптар мен мақсаттарға сай оқушының білімі, дағдылары, тұлғалық санасы мен белгілерінің тұрақты жүйесі болып қабылданған.

Тұлғаның жан-жақты және үйлесімді дамуы – бұл ақыл-ой, дене, адамгершілік, еңбек, эстетикалық жалпы рухани тәрбиенің біртұтастығына байланысты. Сондықтан тәрбиелеу тәжірибесінің тиімді болу үшін тәрбие жүйесінің бірлігін тәрбие санасына ықпал жасайтын заңдылықтармен байланыстырса, тәрбие пәрменділігі артады және тәрбиенің белгілі түрі қалыптасады, дамиды да жоспардағы нәтижеге жетеді.[97б.]

Адам баласы қоғамда өзінің рухани тәрбиесінің қасиеттерімен адамгершілік, қайырымдылығымен, адалдығымен, әділеттілігімен ардақталады. Жақсылық пен жамандық, зұлымдық пен махаббат, әділеттік пен әділетсіздік, борыш пен намыс, ар мен ождан адамның іс-әрекеті арқылы өлшенеді. Ал бұлар жеке және қоғамдық санатта болады.

Қоғамдық іс-әрекет, қимыл адам баласының дамуында прогрестік рөл атқарады, материалдық және рухани байлықтың көзін ашады, қоғамды ілгері дамытушы күшке айналдырады. Ал жеке сипаттағы іс-әрекет қоғамдық мазмұннан қол үзуге, одан шектелуге тиіс емес, себебі адам - бүкіл қоғамдық қатынастардың жиынтығы және ол қоғамда өмір сүре отырып, қоғамның заңдары мен ережелеріне бағынбауға хақы жоқ. Бұл тәрбие ісінен де көрініс табуға тиіс. Ал ғасырлар бойы адамдар арасындағы қарым-қатынасты суреттеу, сол арқылы жастарға рухани тәрбие беру, адамгершілік қасиеттерді қалыптастыру музыка өнерінің негізгі мақсаты болады.

Тілендіұлы Нұрғиса (1925–1998) қазақтың музыкалық мәдениетіне композитор, дирижер, орындаушы ретінде өшпес із қалдырған суреткер. Ол 500-ден астам музыкалық төл туындылардың авторы. Осынау мол мұраның жанрлық аясы да қайран қалдырады: ән, күй, романс, увертюра, поэма, контата, опера, балет. Сүйікті шығармаларынан «Достық жолымен» (1958), «Менің Қазақстаным» контатасын (1959), Қ. Қожамьяровпен бірлесіп жазған «Алтын таулар» операсын (1961), «Ата толғауы» және оркестр үшін жазылған шығармаларын (1962), «Халық қуанышы» (1963), «Қайрат» (1964), «Жеңіс солдатты» (1975) сияқты увертюраларын атауға болады. Оның «Аққу», «Аңсау», «Арман», «Ата толғауы», «Әлқисса», «Қорқыт туралы аңыз», «Көш керуені», «Махамбет», «Фараби сазы» сияқты күйлері мен «Саржайлау», «Алатау», «Ақжайық», «Ақ құсым», «Өз елім» сияқты ондаған әндері халықтық бояу нақышының қанықтығымен, өзіндік қолтаңбасының айқындығымен жұртшылықтың сүйіп тыңдайтын рухани қазынасын айналған. Мұның сыртында қырықтан астам пьесаға және жиырмадан астам фильмге музыка жазған.

Тілендіұлы Нұрғиса музыкасын жазған *М. Әуезовтың, Ш. Аймановтың, Т. Ахтановтың, Ә. Тәжібаевтың пьесалары, сондай ақ «Қыз Жібек», «Қилы кезең», «Менің атым Қожа», «Қарлығаштың құйрығы неге айыр», «Ақсақ құлан»* фильмдері әлдеқашан қазақ сахнасын мен экран өнерінің классикасына айналған. Ол Абайдың «Әсемпаз болма әрнеге...», «Жасымда ғылым бар деп ескермедім...», «Ішім өлген, сыртым сау...», «Қызарып, сұрланып...» өлеңдеріне ән шығарған. Сонымен қатар қазақ ақындарының өлеңдеріне «Ғашыққа мойын қой», «Абай арманы», «Әйгерімнің әні», «Ақынның пайғамбары — Абай ата» әндерін жазды. Қазақстан Республикасы Мемлетінің сыйлығының лауреаты.

Тілендіұлы Нұрғиса қазақтың музыкалық мәдениетіндегі сал серілік дәстүрдің соңғы тұяғы. Ол өнер туындату барысында уақыттың идеологиялық өктемдігіне, ассимиляцияшыл әсіре үрдісіне мүлде мойын ұсынбастан, өзінің тәңір дарытқан төлтума

қалпынан қылдай ауытқымай жүріп, шығармашылық даралығын сақтап қала алды. Бұл ретте, Нұрғиса жерден қуат алатын Антей сияқты, қазақтың музыкалық дәстүріне табанын нық тіреп тұрып, өзінің арман аңсарын еш жасқанбастан дыбысқа айналдыра білді. Ол өз заманының музыкалық танымын терең игерген кәсіпқой музыкант бола тұра суырыпсалмалық дәстүрді ұдайы шабыт тұғыры етіп отырды. Былайша айтқанда, көргенді күйтеп, естігенді жаттап отыратын оркестрлік қасандыққа Нұрғиса буырқанған шабыт еркіндігін дарыта білді. Бұл ретте, Нұрғиса сахараның ақ бас абыздары сияқты, өз үнін көп дауысқа тұншықтырмай, өз лебізін көп даңғазаға ілестірмей, қазақтың дәстүрлі музыкалық тіліндегі дарашыл қасиетті (монодийность) тәу етіп өтті. [109б.]

Нұрғисаның композитор, дирижер, орындаушы ретіндегі ойы көпке ортақ, тілі көпке түсінікті. Егер, салсерілер өнері адамның жан жүрегіне бағытталуымен дараланса, сол ұлы дәстүр Нұрғисаның да барша шығармашылық болмысында аста төк болып, шалқып шашылып жатты. Дәл осы тұрғыда Нұрғиса қазақтың дәстүрлі музыкасының әрін тайдырмастан, нәрін жоғалтпастан тек қана өзіне тән профессионализмді қалыптастыра алды.

Е.Рахмадиевтің (1932-2013) симфониялық, опералық, вокалды-аспаптық, камералық шығармалары кәсіби ұлттық өнердің өрісін кеңейтіп, жанрлық салаларын байытты. Ол симфониялық шығармаларында қазақ күйлерін жаңашылдықпен қолданды. Е.Рахмадиев *«Қамар сұлу», «Алпамыс», «Тың тынысы» операларын, «Амангелді», «Толғау», «Дайрабай күйі», «Мейрам күйі», «Құдаша думан»* атты симфониялық поэмаларын, *«Сәлем саған, Аястан», «Меркелік кантата», «Конституция туралы поэма»* кантаталарын, хорға арналған вокалды-хореографиялық шығармалар және халық арасына кеңінен тараған көптеген ән, романстар жазды.

Әсіресе, 70-80 жылдардағы қазақ ән өнерінің деңгейін биікке көтеруге белсенді түрде кіріскен болатын. Ән өнерінде ұлылардың ізін жалғай жүріп, өзі өмір сүрген ортада қазақ әдебиетінің корифейлері Ғабит, Сәбит, Ғабиден сынды тұлғалармен де қоян-қолтық араласып, дәмдес, пікірлес болып бірге жүрді.

Өзі ұстаз тұтқан ұлы композитор Мұқан Төлебаевтың жолын жалғастырушы ізбасар ретінде танылды. Оның шығармалары ұлттық қайнардан бастау алып, еуропалық деңгеймен еншілесіп, қазақ өнерінің қарышты өркендеуіне ғажайып үлес қосты. Ол биік шығармашылығымен бірге ауқымды мемлекеттік, қоғамдық жұмыстарды қатар алып жүрді. Оған бірнеше жыл бойы Қазақстан Композиторлар одағына басшылық жасауы дәлел. Сол Қазақстан Композиторлар одағын басқарып жүрген жылдарында Еркеғали Рахмадиевтің ықпалымен талай композиторлар қанаттанып шықты. Рахмадиев Абайдың *«Көңіл құсы күйкылжыр шартарапқа...», «Қалың елім, қазағым, қайран жұртым...», «Қара қатынға...», «Көңілім қайтты достан да, дұшпаннан да...», «Жаз...», «Жақсылық ұзақ тұрмайды...»* деген өлеңдеріне ән-романстар жазды. Симфониялық күй жанрының негізін салған өнер майталманы Еркеғали Рахмадиев қазақтың ұлттық өнерін бүкіл әлемге таныта білген тұлға. Ол *«Қамар сұлу», «Дала таңы», «Алпамыс»* және *«Дайрабай»* мен... Симфониялық күй жанрының негізін салған өнер майталманы Еркеғали Рахмадиев қазақтың ұлттық өнерін бүкіл әлемге таныта білген тұлға. Ол *«Қамар сұлу», «Дала таңы», «Алпамыс»* және *«Дайрабай»* мен *«Құдаша-думан»* сияқты туындыларды сахнаға шығарды. Абайдың өлеңдеріне ән-романстар жазған.

Қазақ халқы ән өнері жағынан қашаннан да кенде халық емес. Ұлтымыздың тұрмыс-тіршілігімен өзектес болған ән, уақыт сұрыптауынан өтіп, сан түрлі жанрларға бөлінді. Әншілік мәдениетіміздегі қай жанрды алсақ та өзіндік әдемілігімен, тартымдылығымен ерекшеленеді. Жетісу әндерінің ішінде теңіздей шалқыған, өзінің шексіздігімен, тақырыбының кеңдігімен, мазмұндылығымен ерекшеленетін өнер – кәсіби ән өнері. Халықтық өнеріміздің сарқылмас байлығы, ұлттық тәрбие берудің қайнар көзі болған ән - барша қазақтың сүйіп орындайтын әні.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Ж.Ш.Таубалдиева, С.А.Ақхожин Талдықорған, 2019 ЖМУ, 196.
2. Қазақстанның ғылымы мен өмірі (международный научный журнал №6 2019)[1896.]
3. Әл-Фараби, Трактаты о музыке и поэзии. Алматы Ғылым, 2008[1276.]
4. Ә.Мәрғұлан, Ежелгі жыр, аңыздар. Алматы, Жазушы, 2011[976.]
5. Е.Балабеков, Қазақтың музыкалық фольклоры: болмыс, өзіндік ерекшелігі, Алматы 2006[1096.]

**ОСОБЕННОСТИ НАЦИОНАЛЬНОГО ВОСПИТАНИЯ В ХОРОВЫХ
ПРОИЗВЕДЕНИЯХ СЕМИРЕЧЕНСКИХ КОМПОЗИТОРОВ**

Ақхожин С.Ә., Әмірбекова А.С.

В данной статье рассматривается творчество талантливых и известных композиторов Жетысу. Казахская земля богата талантливыми и известными композиторами, акынами и певцами. Про каждого из них можно сказать что он является великим композитором казахского народа. Каждый из них оставил неизгладимый след в истории музыкального искусство.

Ключевые слова: *Жетысу, композитор, искусство, музыка.*

**PECULIARITIES OF NATIONAL EDUCATION IN THE CHORAL WORKS OF
COMPOSERS OF THE SEMIRECHENSK**

Akhozin S., Omirbekova A.

This article discusses the work of talented and well-known composers Zhetysu. The Kazakh land is rich in talented and famous composers, akyns and singers. Each of them can be said to be a great composer of the Kazakh people. Each of them has left an indelible mark in the history of musical art.

Key words: *Zhetysu, composer, art, music.*

Мақаланың редакцияға келіп түскен күні: 26.01.2020ж.

ӘОК 371

**МУЗЫКАЛЫҚ ШЫҒАРМАЛАР АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРҒА
РУХАНИ ТӘРБИЕ БЕРУ**

Бокашева А.К.

Бұл мақалада ұлттық өнердің ұрпақ тәрбиесіндегі рөлінің жоғары екені, сонымен қатар музыка өнерінің құдыретті күшін оқу орнында пайдалану арқылы жас ұрпаққа Отаншылдық рухта тәрбие беру маңыздылығы жазылған.

Кілт сөздер: *өнер, музыка, ұлт, рух, музыкалық репертуар, әлеуметтік қатынас.*

В данной статье раскрываются национальная роль в воспитании поколений
Біздің еліміз қоғамдық өмірдің барлық саласында саннан сапаға көшу кезеңін бастан

кешуде. Бүгінгі таңда мемлекеттік деңгейде жүзеге асырылып жатқан саяси-экономикалық, мәдени-рухани дамудағы түбірлі өзгерістері осыны дәлелдеп отыр.

Қазақстан Республикасы білім саласындағы жүргізіліп жатқан реформаларының жоғары стратегиялық мақсаты ой-өрісі жаңашыл, шығармашылық деңгейде қызмет атқара алатын дүниетану мәдениеті, дүниемен этикалық қатынастағы жауапкершілігі зор адамды тәрбиелеу. Бұл мақсатқа жету жолдарын білім беру жүйесінің барлық сатыларында айқындау және оны ғылыми негізде жүзеге асыру ертеңнің емес, бүгінгі күннің талабы.

Дүние жүзіндегі барша халықтың ұлттық қадір-қасиетін, бет-беделін, тарихын өткені мен болашағын сақтайтын рухани байлығы, темірқазығы –оның мәдениеті мен өнері.

Еліміздің өз болуын, ерлеріміздің намысты, қыздарымыздың қырмызы, қызметкерлеріміздің қайраткер болуы-қазіргі ұрпақтың жаны мен тәнін дұрыс тәрбиелеуге байланысты. Сол тәрбиені жүзеге асыруда рухани, мәдени-эстетикалық құрылымның бірден-бірі музыкалық өнер, музыкалық шығармашылық. [1,33-34б.]

Оқушыларға музыкалық шығармаларды тыңдату арқылы тұлғалық қасиетін қалыптастыру – осы саладағы үлкен мәні бар үрдіс. Оқушылардың рухани эмоционалдық қызығушылығын арттыруда, мазмұны арқылы ой-пікір жинақтауда музыкалық шығармалардың атқаратын рөлін айта кеткеніміз жөн.

Музыкалық өнер- жалпы дүниежүзі халқына бірегей өнердің бірі, оның тілін аудармасыз әлемнің, барша халқы түсінеді және осы өнер басқа өнерлердің ішіндегі бүкіл халыққа және жеке дара адамдарға рухани сәулет, рухани күш-қуат беретін өнер түрі, бір ғана айырмашылығы-оның ұлттық сипаты.

Қай уақытта да әнді үкілеп, күйді күмбірлетіп қанына сіңірген қазақ халқының талантты да, талғампаз ұрпақтары әр дәуірдің рухани үлгісін жасаумен бірге, өз замандастарының адамгершілік тұлға- тұрпатын, кескін келбетін биік бағалаған.

Музыка өнерінің жанрлық тұрғыдағы ерекшеліктеріне (құрылысы, сипаты, орындаушылар құрамы, орындаушылардың мәнері т.б.), яғни өнер шығармаларының қалыптасқан түрлеріне көңіл аударсақ, олар симфониялық жанр (симфония, симфониялық поэма, увертюра), опералық жанр, камералық жанр (соната, трио, квартет, квинтет т.б.), (ән-хор жанры, ән, романс, хор шығармалары), би жанры (би, марш), күй жанры деп бөлінеді.

Бүгінгі күні оқушыларымызды өз халқының рухани қазынасымен, ұлттық мәдениетімен таныстыру – әр ұстаздың борышы, міндеті. Мектептегі музыкалық-эстетикалық білім беру тәрбие ісінің жоспарларында, мектептегі «Музыка» пәні бағдарламаларында («Елім-ай», «Мұрагер», «Ата мұра» т.б.)

Жас ұрпаққа рухани-адамгершілік, эстетикалық, патриоттық, иманшылдық, отбасылық тәрбие берудегі түпнұсқасы әр ұлттың, ұлттық музыкасынан басталады.

Мысалы, қазақ музыка шығармашылығының ең ірі жанры – оның әні мен күйі екенін білеміз. Оның түп тамыры – халқымыздың көне салт-дәстүрі мен әдет-ғұрыптары, рухани, мәдени және адамгершілік дүниеміздегі қымбат қазынамыздың бірі екенін де білеміз. Салт-дәстүрден этностық мінез-құлқы, ақыл-ойы өзін қоршаған жанды-жансыз әлемге деген моральдық, танымдық, этикалық көзқарастары көрінеді.

Сондықтан да мектеп оқушыларын елжандылық, ұлттық тәрбиеге баулу ретінде салт-дәстүрлік ән-күй, жыр, ақындардың айтыс өнерімен терең таныстырып, оларды рухани құндылықтардан сусындату қажет.

Мектеп бағдарламасындағы халық әндері, мысалы солардың ішіндегі «Елім-ай» әні сыртқы жаудың шапқыншылығынан «ақ табан шұбырында, алқақөл сұламаға» ұшыраған ел қайғысы осы ән әуезінде күңіреніп, біздің заманымыздың азаматтарының рухын шыңдайды. Осы шығарманың қатарына «Исатай», «Қайран елім қайдасың?», «Амангелді сарбаздарын» да жатқызуға болады. [2,56-58б.]

Сондай-ақ, термеші мен жыршылардың да өнері музыкалық әуенмен айтылатын болғандықтан, ғасырлар бойғы дәстүрлі дамуы барысында олардың өте маңызды қоғамдық қызмет атқаратынын байқаймыз. Олар халықтың дана да көреген ақылшылары бола білген.

Егер толғау ойлы, мазмұнды, қоғамдық маңызы бар күрделі тақырыптарға құрылса, терме өмірдің жеке бір көріністерін жырлауға бейім. Мектептегі музыка пәнінің бағдарламасында «он үш жаман», «өмір туралы» т.б. шығармалары осы тақырыпта жазылған. Бұл тарихи шығармалардан жас ұрпақ елінің рухани қазынасымен танысып, өзін халықтың адал перзенті болуға тәрбиелейді.

Көшпелі тұрмыстың салтанатын кіргізіп, сәнін толықтыра түсетін ерекше өнер, сал-серілердің өнері. Сал-серілер өз өнерлерін үлкен жиын, ас-тойларда халық көңілін көтеріп, жұртты сергіту үшін көрсетіп отырған қазақ мәдениеті тарихындағы тағы бір зор қызметі ол ұлы даланың ұлан-ғайыр өнерін біріктіру. Жер-жерлерді аралап жүріп, сал-серілер қазақ өнерін тұтастыра, тұлғандыра түсті, әр аймақтың дербес мектеп, дәстүрлерінің арасындағы рухани көпір болды. Сал-серілер өнері мектеп оқушыларына рухани тәрбие берудегі қайталанбас, өзіндік өнері мен рухани ләззат әпереді.

Мысалы: Біржан-сал, Ақан-сері, Балуан шолақ, Мәди, Ғазиз т.б. әндері музыка пәнінің бағдарламаларында бар. Музыкалық шығармашылық оқиғалардың өрбу бірлігімен сипатталып, тыңдаушылардың бойында пайда болған бірлік пен қатынас сезімінің әрі терең, әрі мағыналы мәні бар екендігін атап өтпеске болмайды. Музыкалық шығарманы жаңа леп, тың нақышпен орындау әдісінің барлық тыңдаушыларды өзіне тартып алуының өзі – қоғамдық қарым-қатынастардың мәні болып табылатын дүниетаным жүйесі мен музыка өнерінің өзара байланысты екендігін көрсетеді.

Этнограф ғалымдар той думандарға мерекелік көтеріңкі көңіл-күй тән екендігін айтады. Олар мерекелік сипатқа ие болу үшін адамзаттың өмір сүруінің ең ізгі мақсаттар дүниесінен, ізгі арман мұраттарын рухани-мәдени құндылықтарға келіп қосылуы қажет. Мұндай кездегі адамдардың бір-бірімен араласуы – жай ғана қатынас емес, рухани маңызы бар қатынас болып саналады. [3,87-89б.]

Музыкалық қатынас барысында тыңдаушылардың бойында ізгі қасиеттерге жол салынып, олар өнер арқылы ізгілік пен адамгершілік бұлағынан сусындайды. Тыңдаушылардың музыка үні арқылы берілген көңіл-күй адамның жан-дүниесінің ішкі толғанысынан ортақ күйге айналады.

Қазақ халқында ән мен күйдің екеуі екі басқа болушылығының өзі халық музыкасының байлығын көрсетеді. Ән мен күй әуелде бір болып, бара-бара бөлінген. Ал кейбір халықтарда мұндай айырықшалау әлі жоқ. Музыкалық шығармаларының барлығы да тек әндер болып, күй сияқты жанрлары жоқ немесе ән мен музыка аспаптарын қоса отырып, бір жағынан биді де араластыратыны бар. Мысалы, татар тілінде әнді де, күйді де «күй» деп атайды, ал өзбек музыкасында ән де, күй де болмауымен қатар ән, би, күй үшеуі араласып жүреді. Қытай елінде күйдің саны 366 болады, бір жылдың ішінде қанша күн болса, сонша күй болады.

Қазақ халқының музыка мәдениетінің ерекше түрі күйдің қай аспапқа жазылғаны болмасын, қай тақырыпта, қай композитордың күйі болмасын – қазақ халқының мәңгілік музыкалық мұрасы, мектеп оқушыларының мәңгілік рухани қазынасы, олардың күнделікті ой-саласына нәр беретін қуат күші деп білеміз. Сонымен қатар, оқушыларға рухани тәрбие берудегі музыкалық шығармалар қатарына үлкен классикалық шығармалардың – опера, балет, симфония, оратория, кантата, аспаптық және хор және вокалдық шығармалардың да рөлін атағанымыз жөн.

Заманның өзгеріп, мәдениеттің жоғарылаған кезеңде пайда болған күрделі музыкалық жанрлар еліміздің мәдениетінің өсуін көрсетіп, халықтың мәдени-музыкалық мұрасын байытып, өрісін кеңейтеді. Мысалы: Е.Брусиловскийдің «Ер Тарғын», «Жалбыр», «Қыз-Жібек», А.Жұбанов пен Л.Хамиди жазған «Абай», М.Төлебаевтың «Біржан-Срасы», Е.Рахмадиевтің «Алпамыс», «Аблай хан» опералары, С.Мұхамеджановтың «Ғасырлар үні» ораториясы, Ғ.Жұбанованың «Ақсақ құлан» симфониялық поэмасы тағы да көптеген классикалық жанрдағы шығармалар мектеп оқушыларының музыкалық рухани азығы болады. [4,117-119б.]

Музыкалық шығармалардың мектеп оқушыларына рухани тәрбие берудегі композиторлардың да үлесі зор екенін айтып кеткеніміз жөн, себебі олардың сан алуан шығармалары халықтың жүрегіне жол тауып, тәрбиелік мәнін тереңдетті. Осы орайда қазақтың біртуар ұлы композиторы М.Төлебаевтың шығармашылығына тоқтала кеткенді жөн көрдік.

Қазақ халқының маңдайына біткен жарық жұлдыздарының бірі, музыка өнерінің мақтаншы, мемлекеттік сылықтың екі дүркін лауреаты, Қазақ ССР-ның өнер қайраткері, КСРО халық әртісі, мұнан да бастаған көптеген атақ-абройға ие болған біздің жерлесіміз, қазақ музыкасының классигі Мұқан Төлебаевтың музыкалық мұрасы халқымыздың рухани байлығы, сарқылмас бұлағы болып табылады.

М.Төлебаевтың шығармашылығы халқымыздың ықылым заманнан келе жатқан бай музыкалық мұрасынан қуат алып, классикалық музыка өнері жетістіктерінің игі әсерімен сусындап, қалыптасты. Әлем жүзіндегі классикалық музыка мектебі әр түрлі және мол Батыс Еуропа музыкасындағы ұлы Бах, Гайдн, Моцарт т.б. орыс музыкасындағы М.Глинка, П.Чайковский т.б. басталып келсе, қазақ музыкасында кәсіби классикалық музыка Мұқан Төлебаевтан басталады.

Мұқан музыкасының түпкі тамыры халықтың ән-күйі, жыр-тармағы, терме, желдірме, айтыс өнерімен тамырлас жатады. М.Төлебаевтың аз ғана, бар жоғы 47 жастық өмірінің ішіндегі небәрі 20 жылы шығармашылыққа бағышталған, бірақ осы аз уақыттың ішінде композитордың қазақ өнеріне сіңірген еңбегі өте зор. Мұқан шығармаларының өмірлік нәрі таусылмайтын туындылары, себебі олардың тақырыбы әр түрлі, алуан салалы, әуендері жүрекке қонымды, мазмұндары терең.

М.Төлебаевтың өз қаламынан шыққан 100-ден астам шығармалары жанрлық ерекшеліктерімен өзгешеленеді. Сонымен қатар, Мұқан қазақтың халық әндерін өңдеп, әншілерге, хор ұжымдарына арнап лайықтауы, дәстүрлі халық музыкасын өңдеп, толықтырып, жаңаша жарқыратып үлкен күрделі шығармаларда пайдалануы, ауызекі әндерді жинақтап, әр түрлі жинаққа қосуы да үлкен шығармашылыққа жатады. [5,94-95б.]

М.Төлебаев шығармашылығының келешек ұрпаққа берер үлесі көп деуге болады. Оның шығармаларының шыңы «Біржан-Сара» болса, өрісі сұлу да сырлы әндері. Мұқан өз шығармашылығын қазақтың халық әндерін фортепианомен сүйемелдеп айтуға лайықтап, өңдеуден бастады.

Ол Москва қаласындағы П.И.чайковский атындағы консерваторияда оқып жүрген жылдардан бастап, 1938-1956 жылдардың аралығында қазақтың «Шайтан қара», «Тлеукабақ», «Қылшық», «Ғалия», «Қамар» (сөзі С.Торайғыровтікі), «Барқыт қалқам», «Зұлқия», «Өтебай», «Әудем жер», «Аякөз» - барлығы 15 әндерін өңдеп, халық қазынасына ұсынды. Сол жылдары қазақ музыка өнеріне үлкен үлес қосып, жаңа жанр-романс жаза бастады. Олар Мұқанның басқа да шығармалары тәрізді ойлы, психологиялық толғаныс ерекшеліктерінен ескеріп отырады.

1938-1958 жылдар аралығында жазылған 16 романстарының тақырыбы да әр түрлі – олар «Кешкі көк» (сөзі З.Илиясовтікі), «Көп жүрдім» сөзі С.Торайғыровтікі), «Балым» (сөзі Қ.Жұмалиевтікі), «Жаз» (сөзі Жамбылдікі), «Есімде» (сөзі автордікі), т.б. Сол жылдары, яғни 1941-1958 жылдар аралығында Мұқанның қаламынан өшпес мұраға айналған, өзіндік өрнегі бай әндері шықты. Олардың ішінде «Қыздар-ай» (сөзі Ә.Тәжібаевтікі), «Жылқышы әні», «Қойшы әні» (сөзі Т.Жарақовтікі), «Шахтер әні» (сөзі А.Әбішевтікі), «Ақ мақта» (сөзі Н.Шакеновтікі), әлемге әйгілі «Бақыт вальсі» (сөзі А.Байғожаевтікі)

М.Төлебаевтың әсіресе соғыс жылдары шығарған әндері тыңдаушы жүрегінде ерекше әсер қалдырды. Ұлы Отан соғысы жылдары республикамызда тұңғыш рет «Көтеріл, ер халық!» атты көпшілік әндерінің жинағы жарияланды. Мұнда Мұқанның «Қанатым», «С оқ барабан!» атты алғашқы әндері жарық көрді. Ұлы Отан соғысының қанды шайқастарымен қиын-қыстау жолдары, қаһармандық пен табандылықтың, қан мен тер арқылы келген жеңіспен аяқталды. Сол жеңісті әкелген халықтың ой-арманы,

күші, жігері, мақсаты болса, музыка өнері солардың жан жолдасы, тірегі деуге болады.

М.Төлебаевтың «тос мені, тос» (сөзі Н.Баймұхамедовтікі), «Жорық» (сөзі Т.Жарақовтікі) «Жеңіске» (сөзі Ж.Сыздықовтікі), «Таня туралы ән» (сөзі М.Бегалиндікі), т.б. барша халықты өжеттілікке, батылдық пен батырлыққа, Отанын, елін сүйуге тәрбиелейді.

М.Төлебаевтың ақын Асқар Лекеровтың сөзіне жазылған «Кестелі орамал» романы тек Қазақстан емес, Лекеровтың айтуынша, «Бұл ән бізбен бірге батысқа- Берлинге барады.» Бұл ән бізбен бірге-Хинган асып, Қытайға да барды», демекші талай адамдардың жүрегіне жол тауып, патриоттық және нәзік сезімдерін оятады.

1950 жылдардан бастап көп бөлімді хор-поэма, 2 сюита, а капелла шығармалар, 1951 жылы –«Коммунизм оттары» кантатасы (қазір, -«Қазақстан арайы»- сөзі Н.Шакеновтікі) секілді жанрлар жазады. Бұл салада композитор өте көп еңбектенді, сол еңбегінің нәтижесінде көлемді де татымды ел мен жер туралы, Отан -ана, бейбітшілік, достық, жастық жайында көптеген шығармалар жазылады. Осы салада композитордың «Отан» әні ерекше көркемділігімен, әуен байлығымен назар аударады.

Қазақ халқының аяулы ұлдарының бірі М.Төлебаевтың ерен еңбегі халқымыздың көңілінен кетпейтін алтын қазынаға айналған және оның шығармалары ұрпақтан-ұрпаққа ауысып отыратын эстетикалық-тәрбиелік мәнімен құнды.

Осы тұрғыда жалпы білім беретін мектептердің музыка сабағының бағдарламаларында М.Төлебаевтың шығармалары ерекше орын алған. Ол, мысалы: «Атамұра» бағдарламасында жоспарланған «Қос арна» тақырыбына енген «Біржан-Сраның» айтысы және вокалды –хор жанрына түсініктеме берудегі «Қазақстан арайы» кантатасы және «Біржан-Сра» операсынан «Той көрінісі» сыныптан тыс үйретілетін көптеген қорлары, ән-романстарын атап өтуге болады. [6,137-139б.]

Осы күнге композиторлардың еңбектері жан-жақты зерттеліп, ол туралы кітаптар, мақалалар шығып, шығармалары орындалып, өнер жолындағы шығармашылығы, ұйымдастырушылығы, тәрбиелік жұмыстары жан-жақты дәріптеліп жатыр, композиторлардың аты мен көшелер, мәдени-көпшілік, оқу орындары аталуда. М.Төлебаевтың шығармаларын республикамыздың белгілі үлкен өнер ұжымдары, әншілері, аспапшылары орындауда. Сонымен қатар, колледждердің хор, оркестр, жеке орындаушылардың репертуарына композитор шығармалары үзбей енгізіліп отырады.

Мұқан ағаның ақ батасын алған ізбасары, халық әртісі, ұлт өнерінің дара саңлағы Е.Рахмадиев өз сөзінде: «Мәдениет-елдің мәйегі». Мен өзім «Қамар-Сұлуым», «Алпамысым» бар деп мақтанамын, бірақ Мұқанның бір ғана «Біржан-Сара» операсына жететін шығарманы ешкім жазған жоқ. Әдебиет әлеміндегі Мұқтар Әуезовпен тең тұратын музыка шыңындағы жарқын тұлға М.Төлебаевпен мақтануымыз керек. М.Төлебаев – қазақтың ұлы композиторы салған сара жолды ұрпақтан-ұрпаққа, ғасырдан-ғасырға жалғастырып, еңбегінен тәлім-тәрбие, рухани байлық алу – біздің төл міндетіміз және ұрпақ тәрбиесінде қолданатын мәңгілік рухани мұрамыз. Мақаланы қорыта келе айтпағымыз- колледж оқушыларына рухани тәрбие берудегі музыкалық шығармалардың атқаратын рөлі өте маңызды да күрделі, себебі адамның негізі -тұлғасын қалыптастыруға ықпалын тигізеді.

Аталған жұмыстың теориялық негізінде халқымыздың рухани байлығы музыкалық шығармалардың колледж оқушыларына рухани тәрбие берудегі атқаратын рөлі белгіленеді. Мұнда-халық қазынасы, халық әндері, күйлері, дәстүрлік туындылары, сал-серілердің шығармалары және кәсіби музыка үлгісі М.Төлебаевтың шығармашылығы арқылы көрсетіледі.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Ж.Әбиев., С.Бабаев., А.Құдиярова., Педагогика. Алматы., Дарын 2004ж [1,33-34б.]
2. Ж.Таубалдиева., Мектепте музыкаға тәрбиелеу әдістемесі.– Т.2002ж [2,56-58б.]
3. М.Ахметова. Традиций казахской песенной культуры-Алматы 1984ж [3,87-89б.]

4. Бес ғасыр жырлайды. Алматы., Жазушы 2005ж [4,117-119б.]
5. Ел қазынасы – ескі сөз. Алматы., Ғылым,2007ж [5,94-95б.]
6. С.Ұзақбаева. балаларға эстетикалық тәрбие берудегі халық дәстүрі. Алматы., Білім 2008ж [6,137-139б.]

ДУХОВНО–ПРАВСТВЕННОЕ ВОСПИТАНИЕ УЧАЩИХСЯ ЧЕРЕЗ МУЗЫКАЛЬНЫЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ

Бокашева А.К.

В данной статье раскрываются национальная роль в воспитании поколений искусству, а также используя силу могучей музыкальной школы искусств в важности воспитания молодого поколения в духе патриотизма.

Ключевые слова: музыка, нация, искусство, социальные отношения, музыкальный репертуар.

MUSICAL WORKS AS A MEANS OF SPIRITUAL AND MORAL EDUCATION OF STUDENTS

Bokasheva A.

This article reveals the national role in educating generations of art, as well as using the power of a powerful music school of art in the importance of educating the younger generation in the spirit of patriotism.

Key words: music, nation, art, social relations, musical repertoire.

Мақаланың редакцияға келіп түскен күні: 26.11.2020ж.

ӘОЖ: 373.21

БОЛАШАҚ БАСТАУЫШ СЫНЫП МҰҒАЛІМДЕРІН ОҚУШЫЛАРДЫҢ МАТЕМАТИКАЛЫҚ ҚАБІЛЕТТЕРІН ДАМУҒА ДАЯРЛАУДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ АЛҒЫШАРТТАРЫ

Жолтаева Г.Н., Альменбетова Қ.Ж.

Мақалада адамның қабілетін дамыту мәселесі бойынша философиялық, психологиялық, педагогикалық мәліметтер және ғылыми зерттеулерді оқып танысу негізінде "қабілеттілік", "математикалық қабілеттер" ұғымдарының мәні қарастырылады. Ғалымдардың өз жұмыстарындағы қабілеттер, оның ішінде математикалық қабілеттер мәселелеріне арналған пікірлеріне көңіл бөлінеді. Қабілет және дарындылық теориясының негіздерінің қалыптасуына белсене атсалысқан психологтардың еңбектеріндегі психологиялық тұжырымдар, қабілеттің құрылымдық бөліктері анықталады. Математиканы оқыту барысында оқушыларда қалыптасатын қабілеттің құрылымын арнайы зерттеген ғалым-педагогтардың көзқарастары және математикалық қабілеттің мәнін ашу оның негізгі компоненттерін анықтауға мүмкіндік беретіні сипатталады. Қабілеттіліктің құрылымын біле отырып, оқушылар

қабілетінің әр түрлі жақтарын ашуға және оны дамыту бойынша жұмыс жүргізуге болатындығы айтылады. Бастауыш сынып оқушыларының математикалық қабілеттерін дамыту барысында туындайтын мәселелерге назар аударылып, олармен жұмыс жасау барысындағы негізгі бағыттар айқындалды. Осылайша ғылыми еңбектерді талдау негізінде оқушылардың математикалық қабілеттерін дамыту жолдары ерекшеленеді.

Кілт сөздер: қабілет, қабілет түрлері, математикалық қабілет, бастауыш сынып оқушылары, математиканы оқыту.

Еліміздегі дарындылықты дамыту жайлы Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңының 3-бап, 6-тармағында «Жеке адамның білімдарлығын ынталандыру және дарындылығын дамыту», - деп көрсетіледі [1,56.].

Н.Ә.Назарбаев «Әлеуметтік-экономикалық жаңғырту – Қазақстан дамуының басты бағыты» атты Халыққа Жолдауында: «оқыту үдерісінің тәрбиелік құрамдасын күшейту қажет», - деген ойлары білім беру мекемелері мен оның басқа да субъектілері үшін бағдарламалық идея болып табылады [2,196.].

Қазіргі таңда білім берудің әлеуметтік құрылымы маңызды элементтердің біріне айналып отыр. Математиканың жоғары дәрежеде дамуы – білімнің түрлі салаларының нәтижелі көтерілуінің қажетті шарты. Ғылыми ақпараттар ағынының жедел қарқынмен өсуі мектеп оқушыларын өз бетінше жаңа білімдер игеруге қабілетті етіп тәрбиелеу мен оқытуды талап етеді. Мектеп бағдарламасына мынадай талаптар қояды: мектеп оқушыларының математикалық және компьютерлік білімін жоғарылату, баланың табиғи мүмкіндіктері мен қабілеттерін дамыту, қызығушылығын арттыру. Қабілеттер деп оқушының математиканы жылдам және жеңіл меңгеруіне көмектесетін жеке психологиялық ерекшеліктерді айтамыз.

Қ.И.Қаңлыбаев: «Математикалық қабілеттіліктер дегеніміз - математиканы ұғыну барысында айқындалатын әртүрлі қамтылған және жан-жақты дамыған, ақыл-ой дәрежесінің жоғары сапалы болуы, қасиеттердің синтезі және күрделі құрылымды психикалық білім. Математикалық қабілеттілік логикалық тұрғыдан ойлай білу белгілерімен, өзінің назары мен ойын басқара білумен сипатталады» деп анықтама берді[3,286.]. Қазіргі заман мектептерінде оқушылардың математикалық қабілеттерінің проблемасын шешу өзекті мәселелердің бірі болып отыр.

Математикалық қабілеттерді зерттеуге А.Бинэ, Э.Трондайк және Г.Ревеш сияқты психологиядағы белгілі бір бағыттардың көрнекті өкілдері және А.Пуанкаре және Ж.Адамар сияқты көрнекті математиктер өз үлестерін қосты. Математикалық қабілеттерді зерттеуге, әдістемелік құралдар мен теориялық жинақтауға арналған бағыттардың алуан түрлілігі анықталды.

Барлық зерттеушілердің ойлары бір жерде түйісті: ол қарапайым математикалық білімді меңгеруге, олардың репродукциялануына және өз бетінше қолдануына "мектептегі" қабілеттіліктерін өзіндік және қоғамдық құндылығы бар шығармашылық математикалық қабілеттерден ажырата білу керек деген пікір.

Шетелдік зерттеушілер математикалық қабілетті туа біткен немесе жүре пайда болған деп екіге бөледі[4,656.]. Егер осы қабілеттердің екі түрлі аспектілерін - "мектептік" қабілеттен шығармашылық қабілеттерді ажырата алатын болсақ, - математик-ғалымның қабілеті туа біткен шығармашылық қабілеттер деген. Бұл қабілеттің анықталуы мен дамуына тек қолайлы орта қажет деп есептеген.

Математикалық қабілеттер Б.М.Тепловтың еңбектерінде арнайы қарастырылмаса да, оларды зерттеуге байланысты көптеген сұрақтарға жауаптарды оның қабілеттер мәселелеріне арналған жұмыстарынан табуға болады[5,146.]. Бұл мәселеге қатысты зерттеушінің еңбектерінен кез-келген қабілеттерді зерттеу кезінде қолдануға болатын әмбебап қағидаттардан тұратын "Музыкалық қабілеттер психологиясы" және "Қолбасшының ақыл-ойы" атты екі монографиясы ерекше орын алады.

Екі жұмыста да Б.М.Теплов нақты қызмет түрлеріне тамаша психологиялық талдау беріп қана қоймай, сонымен қатар музыкалық және әскери өнердің көрнекті өкілдерінің мысалдарында қажетті құрамдас бөліктерді ашады, олардың ішінде осы салаларда жарқын таланттар қалыптасқандығынан мысалдарды келтіреді. Б.М.Теплов қызметтің кез келген түріндегі, оның ішінде музыка мен әскери істе табысты болу үшін арнайы компоненттерге ғана емес (мысалы, музыкада - есту, ритм сезімі), сонымен қатар зейіннің, есте сақтаудың, интеллектінің жалпы ерекшеліктеріне байланысты екендігін дәлелдеп, жалпы және арнайы қабілеттердің арақатынасы туралы мәселеге ерекше назар аударды. Бұл ретте жалпы ақыл-ой қабілеттері арнайы қабілеттерімен тығыз байланыста болады және арнайы қабілеттің даму деңгейіне айтарлықтай әсер етеді.

"Қолбасшының ақыл-ойы" еңбегінде жалпы қабілеттіліктің ең айқын рөлі көрсетілген. Бұл жұмыстың негізгі ережелерін қарастыруға тоқталайық, өйткені олар ойлау қызметімен байланысты қабілеттердің басқа түрлерін, соның ішінде математикалық қабілеттерді оқу кезінде пайдаланылуы мүмкін. Қолбасшының қызметін терең зерттей отырып, Б.М.Теплов онда зияткерлік функциялардың қандай орын алатынын көрсетті. Олар күрделі әскери жағдайларды талдауды, алдағы шайқастардың нәтижесіне әсер ете алатын жекелеген маңызды бөлшектерді анықтауды қамтамасыз етеді. Дәл осы талдау қабілеті дұрыс шешім қабылдауда, шайқас жоспарын құрастыруда бірінші қажетті кезеңді қамтамасыз етеді. Талдау жұмыстарынан кейін бөлшектердің бір тұтас сан алуандығын біріктіруге мүмкіндік беретін синтез кезеңі басталады. Б.М.Тепловтың пікірінше, қолбасшының қызметі талдау және синтездеу үдерістерінің тепе-теңдігін талап етеді.

Б.М.Теплов қолбасшының зияткерлік қызметінде интуицияға ерекше көңіл бөлді. Ол қолбасшының ақылының сапасын талдап, оны ғалымның түйсігімен салыстырды. Олардың арасында ортақ нәрсе көп. Б.М.Тепловтың пікірінше, негізгі айырмашылық қолбасшы жедел шешім қабылдай алу қажеттілігі, себебі жеңіске жету мүмкіндігі бар. Бірақ екі жағдайда да қажырлы еңбектенудің арқасында ғана проблеманың жалғыз дұрыс шешімі қабылдануы мүмкін.

Б.М.Тепловтың психологиялық ұстанымын, талданған және жалпыланған ережелерін көптеген көрнекті ғалымдар, соның ішінде математиктердің еңбектерінен де қолдау тапқандығын көруге болады. Анри Пуанкаре "Математикалық шығармашылық" атты психологиялық этюдінде жаңалық аша алған жағдайды егжей-тегжейлі сипаттайды. Бұған ұзақ дайындық себеп болды, үлкен үлес салмағы, ғалымның пікірінше, бейсаналық процесс. "Ояну" кезеңінен кейінгі екінші кезең - дәлелдемелерді ретке келтіру және оны тексеру бойынша мұқият саналы жұмыс жүргізу қажет болды.

А.Пуанкаре математикалық қабілеттіліктегі маңызды орынды есептердің шешімін табуға көмектесетін операциялар тізбегін логикалық түрде құру білігі алады деген қорытындыға келді. Бұл логикалық ойлауға қабілетті кез келген адамға қолжетімді болып көрінуі мүмкін. Алайда, логикалық есептерді шешу оңай болғанымен, математикалық символдармен жұмыс істеу қабілеті әркімнің қолынан келе бермейді[6, 15б.].

Математика үшін жақсы есте сақтау қабілеті мен зейін жеткіліксіз. Пуанкаренің пікірінше, математикаға қабілетті адамдар математикалық дәлелдемелерге қажетті элементтердің орналасу тәртібін білуімен ерекшеленеді. Осындай түйсіктің болуы - математикалық шығармашылықтың негізгі элементі болып табылады. Кейбір адамдарда нәзік сезіну және жақсы есте сақтау қабілеті мен зейін жоқ, сондықтан математиканы түсіне алмайды. Кейбіреулері әлсіз түйсікке ие, бірақ жақсы есте сақтау қабілеті мен тұрақты зейінге ие, сондықтан математиканы түсініп, қолдана алады. Үшіншілері мұндай ерекше түйсікке ие және өте жақсы есте сақтау қабілеті болмаса да математиканы түсініп қана қоймай, математикалық жаңалықтар аша алады.

Мұнда кез келген адамда бола бермейтін математикалық шығармашылық туралы айтылып тұр. Бірақ, Ж.Адамар: "алгебра немесе геометрия бойынша тапсырманы шешетін оқушының жұмысы мен шығармашылық жұмысы арасындағы айырмашылық тек қана

деңгейде, сапада, өйткені бұл бір сипаттағы екі жұмыс" деген[7,116.]. Математикада табысқа жету үшін қандай қасиеттер қажет екенін түсіну үшін зерттеушілер математикалық іс-әрекетке талдау жасады: есептерді шешу процесі, дәлелдемелер тәсілдері, логикалық пайымдаулар, математикалық жадының ерекшеліктері. Бұл талдау өзінің компоненттік құрамы бойынша күрделі математикалық қабілеттер құрылымының әр түрлі нұсқаларын құруға әкелді. Бұл ретте көптеген зерттеушілердің пікірлері бір-біріне сәйкес келді: тек математикалық қабілеттің ғана болуы мүмкін емес-бұл әртүрлі психикалық процестердің: қабылдау, ойлау, есте сақтау, қиял ерекшеліктері көрсетілетін жиынтық сипаттама.

Математикалық қабілеттіліктің ең маңызды компоненттерінің арасында математикалық материалды қорытуға ерекше қабілет, кеңістіктік ұғымдарға қабілеттілік, ойлау қабілетімен ерекшеленеді. Кейбір зерттеушілер математикалық қабілеттің өзіндік компоненті ретінде ойлау және дәлелдер схемасына математикалық жадыны, есептерді шешу әдістері мен оларға жақындау принциптерін атайды[8, б.34].

Темперамент қасиеттерімен тығыз байланысты жүйке жүйесінің қасиеттері, өз кезегінде, тұлғаның мінез-құлқының пайда болуына әсер етеді[9,74б.]. Б.Г.Ананьев мінез-құлық пен қабілеттіліктің жалпы табиғи негізі туралы түсініктерді дамыта отырып, "талант" терминімен белгіленген жаңа психикалық білімдерге әкелетін қабілеттер мен мінез-құлық байланыстарының қалыптасуын көрсетті.

Осылайша, темперамент, қабілет және мінез-құлық бір табиғи негізі бар жеке тұлға мен даралық құрылымындағы өзара байланысты құрылымдардың тізбегін құрайды.

Оқушылардың математикалық қабілеттерін зерттеген кеңес психологы, В.А.Крутецкий математикалық қабілеттерге төмендегідей анықтама береді: "Математикалық қабілеттер деп біз математика саласын оқудағы математикалық қызметінің талаптарына жауап беретін және басқа да жағдайларда математиканы меңгерудің табыстылығын, атап айтқанда математика саласындағы білімді, іскерлікті және дағдыларды салыстырмалы түрде жылдам, жеңіл және терең меңгеруді көздейтін жеке-психологиялық ерекшеліктерді айтамыз "[10, 55б.].

В.А.Крутецкиймен жиналған материал оған мектеп жасында математикалық қабілеттер құрылымының жалпы сызбасын жасауға мүмкіндік берді.

1. Математикалық ақпаратты алу. Математикалық материалды формальды қабылдау, есептің формальды құрылымын алу қабілеті.

2. Математикалық ақпаратты өңдеу.

1) сандық және кеңістіктік қатынастар, сандық және таңбалық символика саласында логикалық ойлау қабілеті. Математикалық символдармен ойлау қабілеті.

2) математикалық объектілерді, қарым-қатынастар мен іс-әрекеттерді жылдам және кең жалпылау қабілеті.

3) математикалық ойлау процесін және тиісті іс-әрекеттер жүйесін құру қабілеті. Құрылымдармен ойлау қабілеті.

4) математикалық қызметтегі ойлау үрдістерінің икемділігі.

5) шешімдердің анықтығына, қарапайымдылығына, үнемділігіне және ұтымдылығына ұмтылу.

6) ойлау процесінің бағыттылығын тез және еркін құру, ойдың ауысу қабілеті (математикалық пайымдау кезінде ойлау процесінің бағыттылығы).

3. Математикалық ақпаратты сақтау.

1) Математикалық жады (математикалық қатынастарға жалпыланған жады, типтік сипаттамалар, пайымдаулар мен дәлелдер сұлбалары, есептерді шешу әдістері және оларға келу принциптері).

4. Жалпы синтетикалық компонент.

1) Ақыл-ойдың математикалық бағыты. Аталған компоненттер тығыз байланысты, бір-біріне әсер етеді және өз жиынтығында біртұтас жүйе, тұтас құрылым, математикалық дарындылықтың өзіндік синдромы, математикалық ойлау қабілетін құрайды.

Математикалық қабілет құрылымына осы жүйеде болуы міндетті емес компоненттер кірмейді(пайдалы болса да). Бұл мағынада олар математикалық қабілетке қатысты болса да. Алайда олардың құрылымда болуы немесе болмауы (дәлірек айтқанда, олардың даму дәрежесі) ақыл-ойдың математикалық қоймасының түрін анықтайды. Математикалық дарындылық құрылымында келесі компоненттердің болуы міндетті емес:

1. Уақытша сипаттама ретінде ойлау үрдістерінің жылдамдығы.
2. Есептеу қабілеті
3. Сандар, цифралар, формулаларды есте сақтау.
4. Кеңістікте ойлауға қабілеттілік.
5. Абстрактілі математикалық қатынастар мен тәуелділікті көрнекі түрде көрсету қабілеті.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Қазақстан Республикасының «Білім» туралы заңы. - Алматы: Юрист, 2007.
2. Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың «Әлеуметтік-экономикалық жаңғырту - Қазақстан дамуының басты бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауы. – Астана, 2012, қаңтар 27.
- 3.Қаңлыбаев Қ.И. Математикадан сыныптан тыс жұмыстарда оқушылардың шығармашылық қызметін дамытудың әдістемелік жолдары/ Педагогика ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты. – А.,1999. Б.28-30
4. Koshy, V., Mitchell, C., & Williams, M.Nurturing gifted and talented children at Key Stage 1. A report of 14 action research projects.[Бастауыш мектепте дарынды және талантты балаларды тәрбиелеу]. DfES Research Report 741 online at <https://www.education.gov.uk/publications/e Ordering Download/RB741.pdf> (accessed on February 19, 2012).
5. <https://www.koob.ru.>teplov> Теплов Б.М.
6. <https://www.koob.ru.>poicare> Пуанкаре А.
7. https://www.koob.ru.>adamar_jak Адамар Ж.
8. Dauban, J & Crossland. J., (2009). ‘Working with Gifted and Talented Children at an Iron Age Hill Fort in North Somerset’. [«Солтүстік Сомерсеттегі Хилл Форттағы Темір ғасыры». Бастауыш сыныптардағы тарих. Талантты да дарынды балалармен жұмыс істеу]. in Primary History 51. Spring, 2009 (Historical Association, UK).
9. В.С.Мерлин. Отличительные признаки темперамента.<https://www.psychology-online.net>
10. Крутецкий В.А.Психология математических способностей. <https://www.koob.ru.>krutetsky>

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ПРЕДПОСЫЛКИ ПОДГОТОВКИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ К РАЗВИТИЮ МАТЕМАТИЧЕСКИХ СПОСОБНОСТЕЙ

Жолтаева Г.Н., Альменбетова Қ.Ж.

В статье на основе изучения философских, психологических, педагогических сведений и научных исследований по проблемам развития способностей человека рассматривается сущность понятий "способность", "математические способности". Особое внимание уделяется разработке учеными проблемы способностей, в том числе и математических способностей. Определяются теоретические выводы и структурные компоненты способностей, описанные в трудах психологов, разработавших основы теории способностей и одаренности. Описываются взгляды ученых-педагогов специально

изучавших структуру способностей учащихся, формирующихся в процессе обучения математике и, что раскрытие сущности математической способности позволяет выявить ее основные компоненты, и, что, зная структуру способностей можно раскрыть различные стороны способностей учащихся и проводить работу по их развитию. Уделяется внимание проблемам развития математических способностей и выявляются основные направления работы по развитию математических способностей учащихся начальных классов. Таким образом, на основе анализа научных трудов выделяются структура и пути развития математических способностей младших школьников.

Ключевые слова: способность, виды способности, математические способности, учащиеся начальных классов, обучение математике.

PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL PREREQUISITES FOR THE PREPARATION OF FUTURE PRIMARY SCHOOL TEACHERS FOR THE DEVELOPMENT OF MATHEMATICAL ABILITIES OF STUDENTS

Zholtaeva G., Almenbetova K.

In article on the basis of studying of philosophical, psychological, pedagogical data and scientific researches on problems of development of abilities of the person the essence of concepts "ability", "mathematical abilities" is considered. Special attention is paid to the development of the problem of abilities by scientists, including mathematical abilities. The theoretical conclusions and structural components of abilities described in the works of psychologists who developed the foundations of the theory of abilities and giftedness are determined. The article describes the views of scientists and teachers specially studied the structure of the abilities of students formed in the process of teaching mathematics and that the disclosure of the essence of mathematical ability allows to identify its main components, and that knowing the structure of abilities can reveal different sides of the abilities of students and work on their development. Attention is paid to the problems of development of mathematical abilities and the main directions of work on the development of mathematical abilities of primary school students. Thus, on the basis of the analysis of scientific works the structure and ways of development of mathematical abilities of younger schoolboys are allocated.

Key words: ability, kinds ability, mathematical ability, primary school students, teaching mathematics.

Мақаланың редакцияға келіп түскен күні: 11.03.2020ж.

ӘОЖ 37.015.31

МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ МЕКЕМЕЛЕРДЕ М. МОНТЕССОРИИ ӘДІСІ БОЙЫНША БАЛАЛАРДЫ ДАМЫТУДЫҢ МАҢЫЗДЫ АСПЕКТИЛЕРІ

Тұлымшакова Г. Д.

Бұл мақалада М.Монтессори әдістемесі қазіргі таңда баланың танымдық белсенділігін қалыптастыруда негізгі тиімді әдістері болып табылатынын баяндайды.

Мектепке дейінгі ұйымдарда Монтессори әдісін қолдану арқылы баланың небір қасиеттерін ашуға болады. Баланың сөйлеу тілі 6 жасына дейін қарқынды дамиды. Яғни ол тек қана сөйлеп қоймай, заттарды ұстап, сипаттап, көріп, танып, ойланады. Және де

қоршаған ортамен тығыз байланыста болатынын көрсетеді. Ол үнемі ізденісте, жаңа бір ұғымды танып білуге осы әдіс арқылы құштар болады. Бүгін біз өз жобамызда Монтессори әдісі бойынша мектеп жасына дейінгі балалардың сенсомоторлық дамуын жетілдіруде М.Монтессори технологиясын қолдану мүмкіндіктерін ұсынамыз.

Кілт сөздер: М.Монтессори әдісі, технология, қабілет, бісекелестік, альтернативалық дамыту, педагог, балабақша.

Қазақстан Республикасының білім беру саласындағы болып жатқан күрделі реформалар аясында жаңартылған білім беру мазмұнын білім алушыларға қойылатын талаптарға сәйкес игерту үрдісінде тиімділік пен берілген білімнің сапалылығын қамтамасыз ететін педагогикалық озық технологиялар зерделеніп, білім берудің алғашқы сатысы- мектепке дейінгі мекемелерден бастау алып, жаппай енгізілуде. Бүгінгі таңда бәсекелестік мақсатында білім беру нарығында көптеген альтернативалық дамыту әдістемелері мен дамыту, оқыту құралдары көптеп ұсынылуда. Мәселен айналамызда «2 жастан бастап оқуды үйретеміз» немесе «6 жастан бастап дамытамыз» және т.б. көптеген жарнамалар мен ұсыныстарды байқауға болады. Олар шетелдік немесе отандық білім беру технологиялары. Алайда, өкініштісі, баланың жас ерекшелігі мен жеке мүмкіндіктерін ескеру кейде назардан тыс қалып жатады. Мұндай керемет бизнес бағытта ұйымдастырылған жарнамаларды көрген педагог емес ата-аналар балаларын ерте жастан дамыту орталықтарына беріп жатады. Баланы ерте жастан дамыту өте жақсы, дегенімен баланың жас шақтарына сай болған жағдайда. Өйткені балаға шамадан тыс берілген жүктеме, баланың психологиясына және жалпы білім алуға деген құштарлығына зиян келтіруі мүмкін. Дегенімен мектеп жасына дейінгі баланың жетекші әрекетінде тек ойын болғаны дұрыс. Себебі бала балалық шағында ойынға тойып өсуі тиіс. Ойын үрдісінде қоршаған айналасын, қоғамды тануды, құрдастарымен араласуды, өзіне-өзі қызмет етуді, мәдениетке баулынды үйренеді. Осыған орай, педагогикалық озық тәжірибелер мен ойын әрекетінде тәрбиелеп дамытатын педагогикалық әдістемелер өте көп. Оның барлығы ғылым тұрғыда балаларды әр түрлі жас шақтарына арналған болады. Бұл ескерулер өте маңызды. Себебі, баланың шамасы келетін, қызығушылығы артатын, жалықтырмайтын, зеріктірмейтін іс-әрекеттер оның болашағында білім алуына өзінің мүмкіндіктерін шамалай алуына негіз болады. Мектепке дейінгі мекемелер қызметінің құрамдас бөлігінде ата-аналармен ынтымақтастық бала тәрбиесіне қатысты тығыз жұмыстар жүргізілетін болғандықтан ата-аналардың пікірлерін тыңдау, ұсыныстарын назарға алу, кеңестер беру ортақ іс-шаралар ұйымдастыру үнемі біздің назарда. Әсіресе баласының жаңадан балабақшаға келген жағдайында жаңа ортаға бейімделуі, баланың алғашқы қоғамдық өмірінің қалыптасуына ықпал ету өте маңызды. Осы кезде әрбір ата-ана баласына жоғары алаңдатушылық танытады. Баласының кез-келген әрекетін пайымдап оның балабақшадағы ортасының ықпалын ерекше наармен бақылайтыны да түсінікті. Бұл ретте балабақша қызметкерлері алдымен ата-аналар қауымдастығына балабақшаның тәртібі мен қызметі оның негізгі бағыттары жөнінде түсініктер беріп, бала тәрбиесіне қатысты басшылыққа алынатын нормативтік құжаттармен таныстырады. Соның ішінде ата-аналар баласын қандай әдістермен дамытатынымызды, оның қандай тиімділігі жөнінде білгісі келеді. Бұл ретте біз ата-аналарға балабақша алғаш келген балаларды бейімдеу мен алғашқы қарым-қатынас, жеке және топтық даму, өзіне –өзі қызмет ету, шығармашылық танытуға негіз болатын 100 жылдан астам тәжірибеде жақсы нәтиже беріп келе жатқан әдемдік деңгейде мақұлданған озық тәжірибелердің санатындағы М. Монтессори әдістемесін ұсынамыз. Мұнда бала еркіндікпен өзі қалаған ойындар арқылы немесе үлкендердің атқаратын қызметеріне еліктеп, кәдімгі қарапайым еңбек ету секілді әрекеттерді орындай отырып, жүйелі түрде дамуға мүмкіндік алады. Мария Монтессоридің ілімі күні бүгінге дейін үлкен сұранысқа ие. Оның ілімінің негізі - арнайы ұйымдастырылған ортада баланың өз бетімен дамуына жағдай туғызу. Бұл ілім дүниежүзіне тарап, педагогтардың баламен жұмысында тиімділігін көрсетуде. Мысалы Үндістандағы мектеп Гиннестің рекордтар

кітабіне енді, онда 22 мың оқушы оқиды. Монтессорий мектебінде Л. Н. Толстойдың немерелері мен шөберелері осы іліммен тәрбиеленген. Нидерланды, Германия, АҚШ және Финляндия мемлекеттеріндегі балабақшалар мен мектептеріндегі оқыту осы ілім негізде құрылған. Сонымен қатар бұл әдістеме 80-нен аса әр түрлі мемлекеттерде белсенді түрде қолданылып келе жатыр. Әдістеме - әр баланың ерекшелігінің даму деңгейі мен мүмкіндігін ескере отырып, артық салмақ салмай-ақ оның әрбір талабын алға жетелеу мақсатымен жүзеге асады. Негізгі мақсаты – өз бетімен ойлап шешім қабылдай алатын, бостандығына шектеу қойылмаған және жауапкершілігі мол адам тәрбиелеп шығару.

Мария Монтессориидің технологиясы негізгі үш етістікке бағынады: таны, сезін, қабылда. Қол саусақтарының көмегімен ұстап білуге тырысдеген сөз. Балалардың қоршаған ортаны білуге тырысуы, әлемді меңгеруге тырысуында тиімділік береді. Кез -келген бала топта ерткін қол жеткізуге арналған сөрелерден заттарды ұстап көруге, қолдануға, сезінуге ұмтылады. Себебі бала сезім мүшелері арқылы да белсенді танып біледі. Сезу және білу бала үшін бір бүтін ұғым. 2012 жылы Алматы қаласындағы Монтессорий мектебінде балалардың біліміне жетістіктеріне, еркін қозғалыстарына таң қалғанбыз. Сол кезде осы әдісті неге барлық балабақшаға ендірмеске деп ойладық. Бірақ Монтессориидің құралдарын әр балабақша енгізу қымбатқа түседі. Сондықтан Монтессорий құралдарының аналогтарын өз қолдарымен жасап алуға болатындығы туралы ой түйіп, ұйымдастырдық.

Сондай-ақ Алматы, Нұр-Сұлтан қалаларымен Ресей Федерациясының Монтессорий мектептерінің тәжірибелерін зерттедік. Монтессорий мектебінің маңыздылығын мына төменгі қасиеттермен сипаттауға болады:

- Балаға еркіндік беру;
 - Балаға өз даму деңгейіндегі мүмкіндігін пайдалану;
 - Монтессорий ілімі негізінде жасалған құралдарды пайдаланатын орта қалыптастыру;
 - Ата-ана мен педагогқа және балаға ортақ деңгейді табу;
 - Әр баланың мүмкіндігін мәжбүрлеусіз барынша ашу;
- Жүргізілетін жұмыстар мынадай нәтижелерді көздеуі тиіс:
- Өз бетінше әр түрлі затпен қарым-қатынас жасай алу;
 - Арнайы құралдар таңдауда еркіндік беру;
 - Әр затты тиімді пайдалана алу;
 - Баланың даму деңгейінде әлеуметтік тәжірибеге қол жеткізу;
 - Қателіктерді табу және оларды жоя білу;
 - Жұмысты сапалы орындау және соңына дейін жеткізу;
 - Әр затты өз орнына қоя білу немесе жинай білу.

Біздің мақсатымыз: баланың өз бетімен дамуына мүмкіндік жасау, оның жаратылысынан берілген мүмкіндіктерін аша білу, Монтессорий құралдарын қолдану көмегімен өмірде өз орнын таба білу, өз бетімен шешім қабылдауға бейімдеу. Бұл кездегі ересектердің негізгі міндеті: балаға кедергі жасамай, керісінше өзінің білімін дұрыс пайдалана білу. Педагог баланың деңгейіне қарай тапсырма береді. Әр тапсырма екі мақсатты көздейді – тікелей және жанама. Бірінші - баланың қозғалысын дамыту, екінші – болашаққа жұмыс жасау. Жалпы оқыту және дамыту жүктемелері баланың жас ерекшелігімен гигиеналық талаптарына сай болуы тиіс. Іс-әрекетер барысында жұмыстардың басында, ортасында, соңында физминуттар, саусақ жаттығулары, логопедиялық, логоритмикалық, динамикалық үзілістер өткізіледі. Әрбір жаңа әрекеттің басында педагог жұмыстың мазмұнын ауызша айта отырып, нақты әрекетпен көрсетеді. Ол балаға көрсетілген заттың қандай мақсатта қолданылатынын, білуге, оны өз бетінше жасай алуына, жұмысты аяғына дейін жеткізуге, жұмыстың не мақсатпен орындалатынын бақылауға мүмкіндік береді. Одан кейін бала өзінен орындап, жіберілген қателіктері болса, танып, тауып, түзету арқылы оң шешім қабылдауға бейімделеді. Топтағы жұмыс жүйесі келесі ережелерге негізделген:

- Бала белсенді. Бұл жердегі ересектің рөлі тек жанама орында болады, себебі ол тәлімгер емес көмекші.
- Бала өздігінен үйренеді. Іс-әрекетті таңдау бостандығына құқығы бар.
- Балалар бірін-бірі оқытады, басқаларға қамқорлық жасайды.
- Өз бетінше шешім қабылдайды.
- Жұмыстар арнайы дайындалған ортада өткізіледі.
- Баланың қызығушылығын ояту керек, ары қарай ол өзі алып кетеді.
- Толық қанды өзін-өзі дамытады.
- Біз баланың табиғатына қарсылық көрсетпейміз.
- Баланың жеке басын сыйлау қажет.
- Баланың қателесуге және нәтижеге өз бетінше қол жеткізуіне құқығы бар.

Монтессорий топтарында балалар үлкендердің қамқорлығынсыз жеке тұлға ретінде дамиды, ол үшін оны асықтырмау керек, бірақ қызығушылығын жоғалтпауын және маңызды сәтті жіберіп алмауын қадағалау маңызды.

Қорытындылай келе, Монтессорий жүйесі- баланың тек жеке және топтық мүмкіндіктерін ашуға ғана емес, сонымен қатар, жақсы әдеп, жолдасына құрмет, көмекке келу, досының жеңісіне қуану, оған демеу болу, сыйластық, төзімділік, тиянақтылық жүйелі орындау секілді адами жақсы қасиеттерге де ие болады. Сонымен қатар, осы әдістемемен жұмыс жасаған балалардың алған білімдері мен тәрбиелік қасиеттері тұрақталатынын байқатты. Яғни бала болашақта мектеп оқушысы сатысына өткен шағында зейіні мен зеректігі тұрақталған тұлғаға айналатыны сөзсіз. Еліміздің болашағы -бүгінгі бүлдіршін болғандықтан, М. Монтессоридің жүйесінің берер мүмкіндіктерін ескере отырып, бала тәрбиесіне барынша енгізу маңызды. Ол үшін өзіміздің тәжірибемізде қымбат тұратын М. Монтессорий құралдарын балабақшаға алу үшін қаражаттың бөлінуін күтіп отырмай-ақ, оның негізгі жүйесінде берілген ілімін басшылыққа ала отырып, түпнұсқа беретін нәтижелерге қол жеткізетін аналогтарымен алмастыру арқылы дамытуды қарастыру мектепке дейінгі мекемелер мен мектеп қызметінің сабақтастын жалғасытруға зор ықпал тигізер еді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Орлова Дарья. Монтессоридің үлкен кітабы. Санкт-Петербург, 2010- 185 б.
2. Дмитриева В.Г. Мария Монтессоридің ерте даму әдістемесі. Дамытудың атақты әдістемесі, МОЭТК, 2008-224 б.
3. Пляс Мари-Элен. Монтессорий әдістемесі бойынша баламен 60 сабақ. Клевер Медиа групп, 2014 – 192 б.

ВАЖНЕЙШИЕ АСПЕКТЫ РАЗВИТИЯ ДЕТЕЙ ПО МЕТОДУ М. МОНТЕССОРИИ В ДОШКОЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЯХ

Тулумшакова Г. Д.

В данной статье говорится, что методика М. Монтессори является основными эффективными методами формирования познавательной активности ребенка в настоящее время. В дошкольных организациях с использованием метода Монтессори можно раскрыть какие-либо свойства ребенка. Речь ребенка развивается интенсивно до 6 лет. То есть он не только говорил, но и держал, описал, видел, узнал, думал. А также показывает, что происходит в тесном контакте с окружающей средой. Он всегда стремится к поискам, познанию новых понятий. Сегодня в нашем проекте мы предлагаем возможность применения технологии М. Монтессори для совершенствования сенсомоторного развития детей дошкольного возраста по методу Монтессори.

Ключевые слова: метод М.Монтессори, технология, способности, дислексия, альтернативное развитие, педагог, детский сад.

**THE MOST IMPORTANT ASPECTS OF CHILD DEVELOPMENT ACCORDING TO
THE METHOD OF M. MONTESSORI IN PRESCHOOL**

Tulymshakova G.

This article States that the method of M. Montessori is the main effective methods of formation of cognitive activity of the child at the present time. In preschool organizations, using the Montessori method, you can reveal any properties of the child. The child's speech develops intensively up to 6 years. That is, he not only spoke, but also held, described, saw, recognized, thought. It also shows what happens in close contact with the environment. He always seeks to search, to learn new concepts. Today, in our project, we offer the possibility of using M. Montessori technology to improve the sensorimotor development of preschool children using the Montessori method.

Key words: *M. Montessori method, technology, abilities, dyslexia, alternative development, teacher, kindergarten.*

Мақаланың редакцияға келіп түскен күні: 10. 01.2020ж.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ
СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ
INFORMATION ABOUT AUTHORS

Abai M. – Juriprudence, Zhetysu State University named after I.Zhansugurov, Taldykorgan, Mukhit.abay@mail.ru

Aitymov B. - Zhetysu state University. After I. Zhansugurov, Taldykorgan, Head of the department of criminal law discipline.

Akhozin S. - Zhetysu state University. After I. Zhansugurov, Taldykorgan, akhozhins@gmail.com

Almenbetova K. - 2-year doctoral student, Zhetysu State University named after I.Zhansugurov, Taldykorgan, karla_almenbetova@mail.ru

Ashimova D. - Researcher of the scientific and educational center "Rukhani zhangyru", Zhetysu State University named after I.Zhansugurov, dana.ashimova@mail.ru

Ashimova D. - Senior lecturers of department of criminal law disciplines, Zhetysu State University named after I.Zhansugurov, Taldykorgan, dinastie_galiktdk@mail.ru

Baigabatova N. - Candidate of Historical Sciences, Acting Associate Professor, Director of scientific-educational center "Rukhani Zhangyru", Zhetysu state University named after I. Zhansugurov, Taldykorgan, bnk1606@mail.ru.

Baizhumanov B. - Teacher of basic military and technological training, Municipal public institution “Secondary school-gymnasium № 27”, bekzatbaijumanov@gmail.com

Baibolatova M. - Teacher of complementary education, Zhetysu State University named after I. Zhansugurov, Taldykorgan, Mira_25_86@mail.ru

Bayzhumanova A. - Master's degree, senior lecturer of the Department of state and legal disciplines, Zhetysu State University named after I. Zhansugurova, Taldykorgan, Nurai310707@mail.ru

Bazhenova M. - lecturer of department of criminal law disciplines, Zhetysu State University named after I.Zhansugurov, city of Taldykorgan, myrzaly@mail.ru,

Bitleuova M. - Teacher, College of business, law and new technologies. Taldykorgan

Bokasheva A. - College of music K.Baiseitova, aimankopes@mail.ru

Bulanov E. - Candidate of Historical Sciences, senior lecturer of the Department of history of Kazakhstan Zhetysu state university named after I. Zhansugurov, Taldykorgan, E-mail: erzhan_bulanov@mail.ru

Daribayev G. - 1st year master student in the specialty «Jurisprudence», Zhetysu State University named after I.Zhansugurov, Taldykorgan, galimzhan_2016@mail.ru.

Dyusenbekova Zh. – Student, Zhetysu state University named after I. Zhansugurov, Taldykorgan, Zhuldyz.duisenbekova@mail.ru

Esimkulov B. - candidate of philological Sciences, senior lecturer, Zhetysu state University named after I. Zhansugurov, Taldykorgan, Esimkulov.63@mail.ru

Esimkulova A. - English teacher, IT school-Lyceum №28, Taldykorgan, asemesimkulova@mail.ru

Gajiyev F. - Senior lecturer, Zhetysu state University. after I. Zhansugurov, Taldygorqan, farrux_gajiev@mail.ru

Ibragimov K. - Doctoral student of Business Administration, Almaty Management University (Almaty), kibragimov@me.com

Ibraykhan A. - 1 course master's of law, Zhetysu State University named after I. Zhansugurov, Taldykorgan, ali.ibraykhan@mail.ru

Ilimzhanova Z. - Candidate of economic Sciences, associate Professor, Zhetysu State University named after I. Zhansugurov, Taldykorgan

Ilyasov Zh. – Juriprudence, Zhetysu State University named after I. Zhansugurov, Taldykorgan, zhiliyas@gmail.com

Kainysheva M. - 1 master's course in a profile direction, master of law, Zhetysu State University named after I. Zhansugurov, Taldykorgan, kmk0429@mail.ru

Karim A. - Juriprudence, Zhetysu State University named after I. Zhansugurov, Taldykorgan, Aidos-karimov@bk.ru

Kereyeva A. - Senior lecturer, Zhetysu state University. after I. Zhansugurov, Taldygorqan, Kira_a86@mail.ru

Konysbekova M. - Senior lecturers of department of criminal law disciplines, Zhetysu State University named after I. Zhansugurov, Taldykorgan, makpal_konysbekova@mail.ru

Kumysbek B. - ZhGU named after I. Zhanugurov, Juriprudence, k.lzhan@mail.ru

Kurmangazy B. - Doctoral student of Business Administration, Almaty Management University (Almaty), kibragimov@me.com

Kozhagulov S. - Candidate of philological Sciences, Senior lecturer, Zhetysu state University named after I. Zhansugurov, Taldykorgan, Sailau.24@mail.ru

Mukhametbek A. - graduate student, elina.km97@mail.ru

Mutaliv G. - «6M011400- History» specialty of 2nd year undergraduate, Teacher of history, law and economics, "Secondary school named after Shestakov preschool mini-center of akimat of Eskeldy district" municipal public institution Eskeldi district, settlement Karabulak, gulzat.mutaliv2014@mail.ru

Myrzaly T. - 1 master's course in a profile direction, master of law, Zhetysu State University named after I. Zhansugurov, city of Taldykorgan, bazhenova.meruert@mail.ru

Nurbaeva B. - Senior lecturers of department of criminal law disciplines, Zhetysu State University named after I.Zhansugurov, city of Taldykorgan, Bahajan_95@list.ru

Nurbek D. - Senior teacher of the department of criminal law discipline, Zhetysu State University named after I.Zhansugurov, Taldykorgan, rufat.dana@mail.ru

Omirbekova A. - Secondary school No. 11 named after E. Berlikozhauy, Taldykorgan, akma-01.11.82@mail.ru

Sailaukhanova N. - 1st year master's student of profile direction, Zhetysu State University named after I. Zhansugurov, Taldykorgan, nazerke.saylaukhanova@mail.ru

Samekbaeva E. - Acting Professor, Candidate of Philological Sciences, Teacher,

Sarsenov Zh. - 2 st year master student in the specialty «Jurisprudence», Zhetysu State University named after I.Zhansugurov, Taldykorgan, Sarsenov_z@inbox.ru

Seriev B. - Vice-rector for educational work and social issues, Zhetysu State University named after I.Zhansugurov, Taldykorgan, Seriev_bolat@mail.ru

Sultanova N. – 2nd year undergraduate specialty 6M011400 - "History" Zhetysu state university named after I. Zhansugurov, Taldykorgan, E-mail: Sulnaz0404@yandex.ru

Skindirova Z. – undergraduate, Zhetysu state University named after I. Zhansugurov, Taldykorgan, zhanar_muratkyzy@bk.ru

Smagulova L. - Candidate of pedagogics, Senior lecturer, Zhetysu state University named after I. Zhansugurov, Taldykorgan, Jgu_laura@mail.ru

Tinistanova S. - Candidate of Historical Sciences, Acting Assoc. Professor, Zhetysu State University named after I.Zhansugurov, Taldykorgan, Tin_019@mail.ru,

Tolamisov A. – Candidate of Historical Sciences, senior teacher, Zhetysu state university named named after I. Zhansugurov, Taldykorgan

Tulymshakova G. - Head of kindergarten no. 42, Taldykorgan, Almaty region, tulymshakova81@mail.ru

Yerbol M. – Undergraduate, Semey state University named after Shakarim, Mako_02.03@mail.ru, Semey state University named after Shakarim, elmira5_66@mail.ru

Zhakupova G. - 1 master's course in a profile direction, master of law, Zhetysu State University named after I.Zhansugurov, city of Taldykorgan, Gulima8888888@mail.ru,

Zhangushukova A. - Senior lecturers of department of criminal law disciplines, Zhetysu State University named after I.Zhansugurov, Taldykorgan, aliyazhangushukova@mail.ru

Zhantasova A. - 1 master's course in a profile direction, master of law, Zhetysu State University named after I.Zhansugurov, Taldykorgan, aekiwna@mail.ru

Zheksenbekov A. – master, Zhetysu state university named named after I. Zhansugurov,

Taldykorgan, Aiym.seidahmetova@mail.ru

Zhil kibayeva A. - Teacher of complementary education, Zhetysu State University named after I.Zhansugurov, Taldykorgan, almira_2312@mail.ru

Zholtaeva G. - candidate of pedagogical Sciences, associate Professor, Zhetysu State University named after I.Zhansugurov, Taldykorgan, gnzh1661@mail.ru

Jakypbekova M. - candidate of philology, acting associate Professor, Zhetysu state University named after I. Zhansugurov, Taldykorgan, Mamilya_72@mail.ru

АВТОРЛАР НАЗАРЫНА!

- Мақалалардың электронды нұсқалары zhgu.edu.kz сайтында орналастырылған.
- Редакторлар авторлардың жіберген ақпараттының анықтығына жауапты емес.

Жалпы ереже

«Жетісу мемлекеттік университетінің Хабаршысы» және «Хабаршы. Математика және жаратылыстану-техникалық ғылымдар сериясы» журналдарына толық мақала түрінде рәсімделген түпнұсқа зерттеулер нәтижесін қамтитын баспа материалдары қабылданады. Баспаға ұсынылған материалдар журнал профилі мен ғылыми деңгейіне сай келетін, басқа ғылыми журналдарда бұрын жарияланбаған түпнұсқа болуы тиіс. Тақырыптық сәйкессіздіктер туралы редакция алқасы арнайы рецензиялаусыз және себебін түсіндірместен шешім қабылдай алады. Студенттер мен магистранттардың жұмыстары ғылыми жетекшімен бірлесіп жазылғанда немесе жетекшінің пікірі болған жағдайда ғана қабылданады.

Мақаланы рәсімдеу

Мақалалар қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде MS Word (.doc или .docx) форматында файл түрінде ұсынылады. Әріп түрі – Times New Roman, кегель – 12 біркелкі жоларалық интервал. Жоғары және сол жақ жиегі – 2,5 см, оң және төмен – 2 см, азат жол – 1,25. Мақала материалдары «Журналдар, жинақтар, ақпараттық басылымдар. Жарияланатын материалдарды баспалық рәсімдеу» 7.5-98 ГОСТ сәйкес рәсімделеді.

Мақала көлемі

Ұсынылған мақала көлемі 10 мың белгіден (бос орынмен) 30 мың белгіге дейін болуы тиіс.

Авторлар туралы мәлімет

Авторлар туралы келесідей мәліметтер жеке файлмен қазақ және ағылшын тілдерінде жіберіледі: толық аты-жөні, ғылыми атағы, ғылыми дәрежесі, қызметі немесе мамандығы, жұмыс орны (ұйымның қаланың толық атауы), мемлекет атауы (шет елдік авторлар үшін), барлық авторлардың байланыс мәліметтері (e-mail, телефон).

Мақала құрылымы

Материал мазмұны түсінікті, логикалық тұрғыда құрылған болуы тиіс және мақала бөліктері келесідей ретпен орналастырылады:

- а) ЭОЖ индексі;
 - б) үш тілде мақала тақырыбы;
 - в) барлық авторлардың тегі мен инициалдары;
 - г) үш тілде кілт сөздер (8 сөзден көп емес) мен қысқаша аңдатпа (600-900 белгілер бос орынмен). Аңдатпада пән және жұмыс мақсаты, әдістемесі, басты зерттеу нәтижелері, оны қолдану аясы, қорытынды келтірілуі тиіс. Қазақ, орыс және ағылшын тіліндегі аңдатпаның сәйкес келмеуіне жол берілмейді;
 - д) кілт сөздер;
 - е) кіріспе бөлімде жұмыс мақсаты мазмұндалады және қажеттіліктер дәлелденеді (1800 белгі бос орынмен);
 - ж) негізгі мәтін бөлімдер мен бөлімшелерге бөлінуі тиіс (зерттеудің өзектілігі, әдіснамалық сипаттамасы, зерттеу нәтижесі және оны талқылау, керек жағдайда бөлімдерді біріктіруге болады). Графикалық материалдар кара-ақ бейнеде беріледі. Ол анық және суретті қайта өңдеуді талап етпеуі керек (сурет кемінде 300 dpi. мүмкіншілігімен jpeg форматында рәсімделеді). Барлық мәліметтер дереккөзіне сілтеме, ал суреттер мен кестелерге тақырып қойылуы шарт.
- з) қорытындыда мүмкіндігінше нәтиженің тәжірибелік қолданылуы көрсетілуі

керек;

и) әдебиеттер тізімі. Әдебиеттер тізімінде мақалада көрсетілген барлық авторлардың жарияланымдары туралы мәліметтер қамтылуы тиіс, мәтінде сілтеме қойылмаса жұмыста берілмеуі керек. Монография, оқулық, оқу құралдарының мәліметтеріне ISBN номерін қосу қажет. Рецензияланған халықаралық журналдарда жарияланған барлық мақалалар сілтемесінде DOI (Digital Object Identifier) көрсетілуі тиіс. DOI мақаланың PDF нұсқасында немесе мақаланың негізгі интернет бетінде келтірілген, сондай-ақ CrossRef <http://www.crossref.org/guestquery/> іздеу жүйесін қолдана аласыз. Анықтамалық-библиографиялық тізімдердегі библиографиялық сипаттама 7.1-2003 ГОСТ «Библиографиялық жазба. Библиографиялық сипаттама. Құрастырудың ережесі мен жалпы талаптары» негізінде құрастырылады..

к) жазбаның редакция алқасына түскен күні.

Жариялауға ұсынылған материалдар журнал профиліне, ресми талаптарға сәйкес болуы шарт, сонымен қатар қос рецензиялау рәсімінен (антиплагиатқа тексеру және журнал редакция алқасы мен сараптамалық топ мүшелерінің рецензиялауы) өтуі және журналдың редакция алқасының жариялауға арналған пікірін алу қажет.

Автор мақаланы интернетте тегін жариялауға келісімін береді.

Журнал ашық, сондықтан кез келген автор азаматтығына, жұмыс орнына және ғылыми дәрежесіне қарамастан редакция талаптарын сақтаған жағдайда мақала жариялауға мүмкіндігі бар.

Мақаланы жариялауға қабылдағаннан кейін сканерленген түбіртек pdf немесе jpeg форматында электронды поштаға жіберіледі. **Баспа шығынының ұйымдастыру жарнасы 4000 теңгені құрайды.**

Университет реквизиттері

І.Жансүгіров атындағы ЖМУ

СТТН 531400011685

БСК – 990140003041

ЖСК – KZ566010311000005234

КБЕ 16

БСК - HSBKKZKX,

ТРФ 319900 АҚ «Қазақстан Халық банкі», Талдықорған қ.

Төлемді жүргізу кезінде төлем атауын міндетті түрде көрсетіңіз: ЖМУ Хабаршысы журналына мақала үшін ұйым.жарнасы

Мақаланы рәсімдеу үлгісі

ӘОЖ 541.124

ЗАМАНАУИ БИЗНЕС-БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІ

Шатырбаева Г.Ж., Молдабаева М.М.

Түйіндеме қазақ тілінде

Кілт сөздер:

Баяндама мәтіні

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

Тақырып орыс тілінде

Шатырбаева Г.Ж., Молдабаева М.М.

Түйіндеме орыс тілінде

Ключевые слова:

Тақырып ағылшын тілінде

G.Zh. Shatyrbayeva, M.M. Moldabayeva*Түйіндеме ағылшын тілінде***Key word:***Материал редакция түскені (күні)***Авторлар туралы мәлімет**

Т.А.Ә.	
Ғылыми атағы, ғылыми дәрежесі	
Қызметі немесе мамандығы	
Жұмыс орны (ұйымның толық атауы, қала)	
Мемлекет (шет елдік авторлар үшін)	
e-mail	

Information about authors

Full name	Паспорт/жеке куәлік бойынша
Academic degree, academic title	
Position or profession	
Place of work (full name of the organization, city)	
Country (for foreign authors)	
e-mail	

ВНИМАНИЮ АВТОРОВ!

- Электронные версии статей доступны на сайте <http://vestnik.zhgu.edu.kz/>
- Редакция не несет ответственность за достоверность информации, приводимой авторами

Общие положения

Журналы «Вестник Жетысуского государственного университета» и «Вестник. Серия Математика и естественно-технические науки» принимают к публикации материалы, содержащие результаты оригинальных исследований, оформленных в виде полных статей. Материал, предлагаемый для публикации, должен являться оригинальным, не публиковавшимся ранее в других научных изданиях, соответствовать профилю и научному уровню журналов. Решение о тематическом несоответствии может быть принято Редколлегией без специального рецензирования и обоснования причин. Работы студентов и магистрантов принимаются только в соавторстве с научными руководителями или при наличии рецензии от их руководителей.

Оформление статьи

Статьи могут быть представлены на казахском, русском или английском языках в виде файла в формате MS Word (.doc или .docx). Гарнитура - Times New Roman, кегель - 12 пт. с одинарным межстрочным интервалом. Поля слева и сверху – 2,5 см, справа и снизу – 2 см., абзац – 1,25. Материал статьи оформляется в соответствии с ГОСТ 7.5-98 «Журналы, сборники, информационные издания. Издательское оформление публикуемых материалов».

Объем статьи

Рекомендуемый объем статьи должен составлять от 10 тысяч знаков (с пробелами) и до 30 тысяч знаков (с пробелами).

Сведения об авторах

Отдельным файлом направляются сведения об авторах на русском и английском языках с указанием следующих данных: полное имя, ученое звание, ученая степень, должность или профессия, место работы (полное название организации, город), наименование страны (для иностранных авторов), контактные данные (e-mail, телефон) всех авторов.

Структура статьи

Изложение материала должно быть ясным, логически выстроенным, части статьи располагают в следующей последовательности:

- а) индекс УДК;
- б) заголовок статьи на трех языках;
- в) фамилии и инициалы всех авторов;
- г) краткая аннотация (600-900 знаков с пробелами) на трех языках с перечислением ключевых слов (не более 8 слов). В аннотации должны быть указаны предмет и цель работы, методология, основные результаты исследования, область их применения, выводы. Несоответствие между казахоязычной, русскоязычной и англоязычной аннотацией не допускается;
- д) ключевые слова;
- е) вводная часть с обоснованием необходимости и изложением цели работы (не более 1800 знаков с пробелами);
- ж) основной текст, который необходимо разделить на разделы и подразделы (актуальность исследования, описание методологии, результаты исследования и их обсуждение, при необходимости разделы могут быть объединены). Графический

материал предоставляется только в черно-белом изображении. Он должен быть четким и не требовать перерисовки (изображение выполняется в форматах jpeg с разрешением не менее 300 dpi). Все данные должны иметь сноски на источник их получения, а рисунки, таблицы озаглавлены;

з) выводы, в которых по мере возможности должно быть указано практическое применение результатов;

и) список литературы. Список литературы должен содержать библиографические сведения обо всех публикациях, упоминаемых в статье, и не содержать указаний на работы, на которые в тексте нет ссылок. В выходные данные монографии, книг, учебных пособий включать номер ISBN. Для всех ссылок на статьи, опубликованные в международных рецензируемых журналах следует указывать DOI (Digital Object Identifier). DOI указываются в PDF версии статьи и/или на основной интернет-странице статьи, также можно воспользоваться системой поиска CrossRef: <http://www.crossref.org/guestquery/>. Библиографическое описание в приставных библиографических списках составляют по ГОСТ 7.1-2003 «Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления».

к) дата поступления рукописи в редколлегию.

Представленные к опубликованию материалы должны соответствовать профилю журналов, соответствовать формальным требованиям, пройти процедуру двойного рецензирования (проверка на плагиат и рецензирование членами экспертной группы и редколлегии журналов) и получить рекомендацию к публикации редколлегией журнала.

Автор дает согласие на воспроизведение статьи на безвозмездной основе в сети Интернет.

Журналы являются открытыми – любой автор, независимо от гражданства, места работы и наличия ученой степени, имеет возможность опубликовать статью при соблюдении требований редакции.

После принятия статьи к публикации представляется сканированная квитанция об оплате за публикацию в формате pdf или jpeg по электронной почте. **Организационный взнос на издательские расходы составляет 4000 тенге.**

Реквизиты университета

ЖГУ им. И. Жансугурова

РНН 531400011685

БИН – 990140003041

ИИК – KZ566010311000005234

КБЕ 16

БИК - HSBKZKX,

ТРФ 319900 АО «Народный банк Казахстана», г. Талдыкорган.

При оплате обязательно укажите назначение платежа: Орг. взнос за статью в журнале Вестник ЖГУ

Пример оформления доклада

УДК 541.124

СИСТЕМА СОВРЕМЕННОГО БИЗНЕС-ОБРАЗОВАНИЯ*Шатырбаева Г.Ж., Молдабаева М.М.**Резюме на русском языке***Ключевые слова:**

Текст доклада

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:**Тема на казахском языке****Шатырбаева Г.Ж., Молдабаева М.М.***Резюме на казахском языке***Кілт сөздер:****Тема на английском языке****G.Zh. Shatyrbayeva, M.M. Moldabayeva***Резюме на английском языке***Key word***Материал поступил в редакцию (дата)***Сведения об авторах**

Ф.И.О.	По паспорту/удостоверению
Ученое звание, ученая степень	
Должность или профессия	
Место работы (полное название организации, город)	
Страна (для иностранных авторов)	
e-mail	

Information about authors

Full name	По паспорту/удостоверению
Academic degree, academic title	
Position or profession	
Place of work (full name of the organization, city)	
Country (for foreign authors)	
e-mail	

TO THE AUTHORS ' ATTENTION!

- **Electronic versions of the articles are available on the website**
<http://vestnik.zhgu.edu.kz/>
- **Authors are entirely responsible for the accuracy of information provided.**

General information

Journals "Bulletin of Zhetysu state University named after I.Zhansugurov" and "Bulletin. Series of Mathematics and natural and technical sciences" accept for publication materials containing the results of original research, prepared in the form of full articles. The material proposed for publication should be original, not previously published in other scientific journals, correspond to the profile and scientific level of journals. The decision on thematic discrepancy can be made by the Editorial board without special review and justification of the reasons. Papers of students and undergraduates are accepted only in co-authorship with scientific supervisors or with a review from them.

Presentation of article

Articles can be submitted in Kazakh, Russian or English as a file in MS Word (.doc or .docx). Typeface - Times New Roman, font size – 12 pt. Single-line spacing. Margins left and top – 2.5 cm, right and bottom – 2 cm, paragraph – 1.25. Article is prepared in accordance with GOST 7.5-98 "Journals, collections, information editions. Presentation of publications.

Text volume

The recommended volume of article should be from 10 thousand characters (with spaces) and up to 30 thousand characters (with spaces).

Information about authors

A separate file is sent information about the authors with the following data: full name, academic title, academic degree, position or profession, place of work (full name of the organization, city), name of the country (for foreign authors), contact details (e-mail, phone) of all authors.

Article structure

Your article should be clear, logically arranged, and usually consist of the following sections:

- a) UDC index;
- b) title of article in Kazakh, Russian, English;
- c) list all authors' full names;
- d) short summary (600-900 characters with spaces) in Kazakh, Russian, English with a list of keywords (up to 8 words). It should concisely describe the contents and purpose of your article, and include the methodology used, main results obtained and conclusions drawn. Discrepancy between Kazakh, Russian and English annotations are not allowed;
- e) key words;
- f) Introduction should be concise and describe the nature of the problem under investigation (up to 1800 characters with spaces);
- g) the main text should be divided into sections and subsections (relevance of study, methodology, results and their discussion, sections can be combined if necessary). The graphic file should be black and white, clear and do not require redrawing (image should be saved as JPEG at 300 dpi). You should use links to sources, and titles for figures, tables;
- h) Conclusions, and future application of the results if possible;
- i) list of references. The list of references should contain bibliographic information about all publications mentioned in the article. The output data of monographs, books, textbooks should contain ISBN number. For all references to articles published in international peer-reviewed journals should be specify DOI (Digital Object Identifier). You can find DOI in the PDF version of the article and/or on the main web page of the article, you can also use CrossRef search system: <http://www.crossref.org/guestquery/>. Bibliographic description in reference bibliographic lists

should be presented in accordance with GOST 7.1-2003 "Bibliographic record. Bibliographic description. General requirements and rules of preparation".

j) date of receipt of manuscript at Editorial board.

Materials submitted for publication must meet the profile of the journals, formal requirements, pass a double review procedure (plagiarism and peer review by members of the expert group and the Editorial Board), and are recommended for publication by the Editorial Board of the journal.

Author agrees to publish the article free of charge on the Internet.

Journals are open: any author, regardless of citizenship, place of work and academic degree, has the opportunity to publish an article in compliance with the requirements.

With the adoption of article for publication, a scanned receipt of payment for publication in pdf or jpeg is submitted by e-mail. **Registrarion fee** is 4000 KZT.

Bank details

Zhetysu State University named after I. Zhansugurov

TIN – 531400011685

BIN – 990140003041

IIC – KZ566010311000005234

BC 16

BIC - HSBKKZKX,

Taldykorgan regional department 319900 JSC «Halyk Bank», Taldykorgan.

When paying specify the purpose of payment: Registrarion fee for publication in the journal Bulletin of ZhSU

Article Example

UDC 541.124

THE MODERN SYSTEM OF BUSINESS EDUCATION

G. Zh. Shatyrbayeva, M. M. Moldabayeva

Abstract in English

Key words:

Text

List of references:

Title in Kazakh language

Шатырбаева Г.Ж., Молдабаева М.М.

Abstract in Kazakh language

Key words in Kazakh language:

Title in Russian language

Шатырбаева Г.Ж., Молдабаева М.М.

Abstract in Russian language

Key words in Russian language:

Date of receipt of manuscript :

Information about authors

Full name	
Academic degree, academic title	
Position or profession	
Place of work (full name of the organization, city)	
Country (for foreign authors)	
e-mail	